

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

На правах рукопису

Сандул Валентин Анатолійович

УДК 321.01

**ПРОФЕСІЙНА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК
СТРУКТУРУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Дунаєва Лариса Миколаївна
доктор політичних наук, професор

Одеса – 2016

З М І С Т

ВСТУП4

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Пострадянський простір: політичні характеристики та історичні особливості формування12

1.2. Концептуалізація професійної політичної діяльності на пострадянському просторі26

*Висновки до першого розділу*52

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТРУКТУРУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

2.1. Політична топологія : підходи структуралізму та постструктуралізму55

2.2. Дихотомія «структура – дія» та її подолання у теорії структурування політичного простору74

2.3. Символьний вимір процесу структурування пострадянського простору91

*Висновки до другого розділу*105

РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Інституціоналізація держави та громадянського суспільстваяк основа структурування пострадянського політичного простору107

3.2. Складові професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії122

3.3. Роль політичної етики у процесі легітимації професійної політичної діяльності139

*Висновки до третього розділу*150

РОЗДІЛ 4. ТЕХНОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТРУКТУРУВАННІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ

4.1. Комунікативний вимір структурування політичного простору153

4.2. Місце та роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності в Україні170

*Висновки до четвертого розділу*188

ВИСНОВКИ190

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ199

ВСТУП

Актуальність дослідження дисертаційної теми обумовлена великою практичною значимістю професійної політичної діяльності у процесі структурування пострадянського простору. Професійна політична діяльність (у сенсі боротьби за голоси виборців під час електоральних кампаній та партійної політики й політичному управлінні) визначальним чином впливає на простір відносин між індивідуальними та колективними політичними акторами, сферу публічного адміністрування та формування громадянського суспільства на пострадянському просторі. Це викликає нагальну теоретичну необхідність обґрунтувати в контексті політичної науки такий важливий чинник структурування пострадянського політичного простору, як професійна політична діяльність.

Сучасний етап структурування пострадянського політичного простору характеризується інституціоналізацією, технологізацією (зверненням до комунікативних технологій) та медіатизацією професійної політичної діяльності. Соціальна (представницька) та ідеологічна складові професійної політичної діяльності, які визначали її сутність в епоху модерну, опосередковуються простором мас-медіа, а на зміну ідеологіям приходять віртуальні іміджі політиків.

Професійна політична діяльність є однією із базових категорій політичної науки, а її усебічне дослідження та розкриття сутності в якості чинника структурування пострадянського простору виступає важливим науковим завданням.

Дослідження професійної політичної діяльності як чиннику процесу структурування пострадянського простору пов'язане із широким колом проблем, які стосуються багатьох сфер суспільства та аспектів політичної взаємодії. Це ускладнює визначення професійної політичної діяльності та реалізацію її демократичних принципів у правовому полі, політичних дискусіях та дискурсі мас-медіа пострадянських країн. З іншого боку, дослідження

професійної політичної діяльності як чинника структурування пострадянського простору відкриває нові горизонти як у політичній теорії, так і у процесі демократизації практик політичних агентів.

Демократична модель професійної політичної діяльності досі не стала реальністю у більшості пострадянських країн. Демократизація пострадянського політичного простору потребує системних, комплексних трансформацій багатьох сфер суспільного життя. Однією із ключових стає проблема пошуку ефективних технологій професійної політичної діяльності. Вищезазначене засвідчує необхідність ґрунтовного комплексного дослідження запропонованої теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках науково-дослідної роботи кафедри соціальних теорій навчально-наукового інституту інформаційних та соціальних технологій ОНУ імені І. І. Мечникова в межах науково-дослідницької теми «Соціально-психологічні, політико-правові та культурно-історичні аспекти розвитку сучасного суспільства» (номер держреєстрації 0114U001792), одним із виконавців якої є дисертант.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні особливостей та складових професійної політичної діяльності як чинника процесу структурування пострадянського політичного простору. Для реалізації поставленої мети необхідно було вирішити наступні *дослідницькі задачі*:

- дослідити політичні характеристики та історичні особливості формування пострадянського простору;
- визначити основні напрямки концептуалізації професійної політичної діяльності на пострадянському просторі;
- визначити теоретико-методологічні основи дослідження професійної політичної діяльності як чинника структурування пострадянського простору;
- розробити напрямки подолання дихотомії «структура – дія» у теорії структурування політичного простору;

- дослідити символічний вимір процесу структурування пострадянського простору;
- обґрунтувати інституціоналізацію держави та громадянського суспільства в якості основи структурування пострадянського політичного простору;
- визначити складові професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії;
- дослідити технології професійної політичної діяльності у процесі структурування політичного простору.

Об'єктом дослідження виступає процес структурування пострадянського політичного простору.

Предметом дослідження є професійна політична діяльність як чинник процесу структурування пострадянського політичного простору.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є теорія структурування політичного та соціального простору, у межах якої осягнене політичну топологію як символічну матрицю поля політики, зміст пострадянського простору як політичної, символічної та географічної категорії, співвідношення категорій «політичної структури» та «політичної дії». Основні положення даної теорії доповнені теоріями розвитку (модернізації та демократизації) пострадянського простору, політичного процесу перехідного суспільства. Теоретичною основою дисертації є наукові праці зарубіжних та вітчизняних учених щодо професійної політичної діяльності як чинника процесу структурування пострадянського політичного простору.

З метою реалізації поставлених у роботі завдань використано комплекс методів: історичний метод – для дослідження генези феномену політичної діяльності на пострадянському просторі та визначення релевантних наукових підходів щодо ролі політичної діяльності у структуруванні пострадянського політичного простору; структурно-функціональний метод – для визначення сутності процесу структурування пострадянського простору; інституційний метод – для дослідження специфіки процесу інституціоналізації професійної політичної діяльності в Україні; критичний метод – для аналізу політичної

діяльності окремих акторів та інститутів, визначення їх негативних та позитивних рис у процесі структурування пострадянського простору.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних засад та технологій професійної політичної діяльності як чинника процесу структурування пострадянського політичного простору.

До найважливіших результатів, що становлять наукову новизну дисертаційного дослідження, належать такі:

вперше:

– визначено специфіку професійної політичної діяльності в якості чинника структурування політичного простору у трьох взаємопов'язаних вимірах – інституційному, технологічному та комунікативному. Досліджено характеристики функціональної, символічної та етичної складових професійної політичної діяльності. Обґрунтовано, що у професійній політичній діяльності відтворюються практики пострадянського політичного процесу (інтенція до «неототалітаризму», «демодернізації» тощо), які не відповідають запиту українського суспільства щодо демократизації політичного простору. Відзначено, що у процесі структурування пострадянського простору особлива роль належить технологічній складовій професійної політичної діяльності у її комунікативному вимірі. Наголос зроблено на іміджевих технологіях політичної діяльності, які опосередковують взаємодію політичних діячів із суспільством під час електоральних кампаній та у процесі здійснення управлінської діяльності;

– обґрунтовано значення процесу інституціоналізації професійної політичної діяльності у структуруванні пострадянського простору. Воно полягає у тому, що діяльність агентів поля політики не лише організується та визначається політичними інститутами, а й, водночас, прямо впливає на них. Тобто, інституціоналізація професійної політичної діяльності виступає в якості комунікативного процесу, який структурує пострадянський політичний простір, а ступінь інституціоналізації політичної діяльності є одним із критеріїв визначення рівня структурованості політичного простору. Саме тому, процес

інституціоналізації професійної політичної діяльності виступає одним із визначальних для структурування політичного простору. Відзначено небезпеку підміни інституціоналізації політичної діяльності (яка характеризується публічністю та регулюється правом) латентними, неформальними практиками у структуруванні пострадянського простору.

удосконалено:

– теоретико-методологічні засади подолання протиставлення структури та дії у процесі структурування політичного простору. Традиційно протиставлення структури та політичної діяльності постає внаслідок класичного теоретичного розподілу на розуміючий (інтерпретативний) підхід (М. Вебер, Дж. Г. Мід, ін.) та пояснювальний (детерміністський) підхід (Т. Парсонс, Г. Мертон, ін.). Досліджено концепції, які намагаються подолати протиріччя між структурою та політичною діяльністю: теорію комунікативної дії (Ю. Габермас), теорію структурації (Е. Гіденс), теорію структурного конструктивізму (П. Бурдье). У даних теоріях структура та дія розглядаються вже не в якості бінарних опозицій, а як елементи, які не протиставляються, а, скоріше, взаємно доповнюються. Тобто, структура існує і визначальним чином впливає на політичний простір, але формується вона саме у процесі політичної діяльності;

– розуміння процесу символізації пострадянського простору та ролі символічного виміру політичної діяльності у його структуруванні. Розвиток політичних відносин у сучасних суспільствах утворив особливий простір професійної політичної діяльності – символічний. Відзначено зв'язок процесу символізації пострадянського простору з символами та ритуалами радянської епохи. В основі символізації знаходиться не лише створення нової інформації у процесі політичної діяльності, а й її осмислення з кута зору радянської символічної матриці та подальше переведення у розряд символічних подій. Інформація, аби стати загальнодоступною та зрозумілою для усіх громадян у процесі масових інформаційних обмінів, концентрується навколо певних сенсів, які вже закріплено за певними символами, у яких вона знаходила своє вираження за радянських часів. Визначено, що процес символізації професійної

політичної діяльності складається із міфологізації, ритуалізації, номіналізації політичних подій;

набули подальшого розвитку:

– визначення ролі політичної етики у професійній політичній діяльності. Політична етика представляє нормативну складову професійної політичної діяльності, вона набуває особливої ваги у комунікативному процесі структурування пострадянського простору, визначення політичних цінностей. Це дієва інституція, яка формується у процесі структурування політичного простору, встановлює норми та правила структурування політичного простору і регулює їх за допомогою професійної політичної діяльності. Політична етика, завдяки такій її характеристиці як «безсторонність», відсилає до норм, які сформувались історично та були закріплені у традиціях політичної діяльності, виступає основою згоди між політичними діячами, які займають кардинально відмінні позиції у політичному просторі. Політична етика робить наголос на рівнозначному ставленні до усіх політичних діячів із одночасним урахуванням їх індивідуальних інтересів та політичних позицій;

– дослідження місця та ролі іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності як чинника структурування пострадянського простору. Визначено, що іміджеві технології пов'язуються із комунікативним виміром структурування пострадянського простору, а особливого значення набувають у політичній діяльності агентів під час виборчого процесу. Іміджеві технології стають важливим чинником структурування політичного простору, вони потребують вдосконалення у процесі політичної діяльності з метою підвищення ефективності горизонтальної та вертикальної взаємодії між політичними діячами та громадянами.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що теоретичні та методологічні положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи можуть бути використані у практичній політичній діяльності щодо структурування пострадянського політичного простору та забезпечення його демократизації.

Положення і висновки даного дослідження можуть бути використані також у процесі наукового забезпечення професійної політичної діяльності та консультування політичних інститутів (органів державної влади, громадських організацій, мас-медіа, політичних партій, ін.). Результати дисертаційного дослідження дозволяють сформувавши цілісне комплексне уявлення щодо професійної політичної діяльності, її технологій у процесі структурування пострадянського політичного простору. Дисертація містить розробки методологічного і методичного характеру, які можуть сприяти демократизації процесу структурування пострадянського політичного простору, формуванню демократичної моделі професійної політичної діяльності.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні курсів з політичної науки, теорії політичного процесу, публічного адміністрування, теорії влади, теорії демократії, політичних еліт та лідерства у вищих навчальних закладах, а також у науково-дослідній роботі.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та положення дисертаційного дослідження обговорювались на науково-методологічних семінарах навчально-наукового інституту інформаційних та соціальних технологій ОНУ імені І. І. Мечникова. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, семінарах, круглих столах: «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (Одеса, 2015 р.), «Актуальні проблеми взаємодії громадянського суспільства і Збройних Сил України» (Старобільськ, 2015); «Роль та місце охоронних органів у розбудові правової держави (Одеса, 2016); «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (Одеса, 2016); «Країни Східного партнерства – V4: проблеми та перспективи співпраці» (Одеса, 2016).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації знайшли відображення в 9 наукових публікаціях, з них 5 – у фахових виданнях з політології та 1 – у зарубіжному виданні (Чехія).

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, 4 розділів основної частини, які поділяються на 10 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 198 сторінок. Список використаних джерел містить 265 найменувань (26 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

1.1. Пострадянський простір: політичні характеристики та історичні особливості формування.

Професійна політична діяльність характеризувалась власними особливостями на кожному історичному етапі щодо структурування, розвитку та функціонування політичного простору в цілому, окремих політичних інститутів, зокрема. Має вона власні особливості й на пострадянському просторі, обумовлені як специфікою політичного розвитку останніх десятиліть, так і історичними обставинами. Передусім, історичні особливості пов'язуються із радянським періодом.

Головні особливості пострадянського політичного простору обумовлені специфікою розуміння сутності, мети та завдань політичної діяльності у різних історичних епохах, передусім – радянського та пострадянського періодів. Водночас, досвід посткомуністичних трансформацій на даному етапі політичного розвитку став переконливою ілюстрацією того, що лише професійна політична діяльність здатна забезпечити перехід від однієї (радянської та пострадянської) економічної та соціальної моделі до іншої (демократичної).

Пострадянська політика, як, у певному сенсі, «спадкоємиця» радянської ідеї «партійності» політики та ідеологічної основи управління, безпосередньо впливає на економічний розвиток пострадянських держав. Політична діяльність може стримувати економічний розвиток, слідуючи вузькогруповим чи егоїстичним економічним інтересам або, навпаки, прискорювати економічне зростання відповідно до національних (загальносуспільних) інтересів.

Серед ґрунтовних досліджень основних причин та наслідків, чинників, особливостей та складових структурування (й, відзначимо – подальшої

деконструкції) радянського та пострадянського простору слід виокремити наступні напрямки, які стали основою історіографії даної роботи.

По-перше, дослідження зародження та розвитку націоналістичних рухів в СРСР, визначення їх в якості одного із головних факторів структурування радянського та пострадянського простору представлено у роботах Г. Дерлугьяна [71], Б. Андерсона [4], О. Мотиля [136]. Окремо, проте у межах даного напрямку, слід відзначити дослідження радянського та пострадянського простору з кута зору колоніалізму та постколоніалізму (О. Мотиль [136], В. Пантін [146], Н. Дейвіс [68], ін.).

По-друге, феномен тоталітаризму та тоталітарного панування як чинника структурування радянського та пострадянського простору, зокрема та політичного простору у цілому (Г. Арендт [7;8;9], В. Бебик [16], Ф. Гаєк [50], ін.). Варто погодитись із Є. Бистрицьким та В. Полохалом у тому, що на пострадянському просторі час від часу актуалізуються тренди «неототалітаризму» [25].

По-третє, роль та значення економічних факторів та раціональної поведінки суб'єктів для утворення, структурування та руйнування радянського простору. Тут слід відзначити праці О. Гаврилишина [49], Т. Мітчелла [134], М. Олсона [142]. Також, у межах даного напрямку можна відзначити праці щодо ролі політичного вибору суб'єктів політики у структуруванні радянського та пострадянського простору (М. Олсон [142], Л. Вайтхед [35], Д. Яковлев [234], ін.).

По-четверте, теорії революції, як особливого способу політичної діяльності («революційна дія») та типу структурування політичного простору. Мова йде про праці Дж. Голдстоуна [57], В. Пантіна [146], П. Бергера [22], ін.

Досліджуючи історичні джерела та особливості формування пострадянського простору, слід, передусім, визначити його зв'язок із радянською епохою. Виокремлюючи етапи становлення та особливості політичного устрою радянського простору, варто згадати думку Г. Дерлугьяна: «Уже в ході Громадянської війни Ленін заклав основи організаційної

архітектури СРСР: номенклатурний апарат, військово-планове господарство, національні республіки. Ці інститути забезпечували виживання СРСР протягом трьох поколінь. Вони ж СРСР і поховали ... Те, що рятувало в одну епоху, виявилось згубним в іншу» [71, с. 128]. Передусім, мається на увазі період розпаду Радянського Союзу – етап «перебудови» під керівництвом останнього генерального секретаря ЦК КПРС, першого й останнього президента СРСР М. Горбачова. Хоча соціально-економічна криза почалась раніше під впливом гонки озброєнь із США і країнами НАТО та неефективного планування, але у гостру фазу фона увійшла наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. Водночас, саме тоді економічна криза доповнилась політичною. У середині 80-х років М. Горбачов, який прийшов до влади як наступник К. Черненко, намагався знайти вихід із складної економічної ситуації за допомогою «прискорення» (збільшення темпів економічного зростання завдяки вдосконаленню радянської системи виробництва) та «гласності» (зменшення рівня цензури у ЗМІ та впровадження принципів відкритості та публічності у діяльність радянської номенклатури).

Процеси «прискорення» та «гласності» стали основою для моделі радянських змін – «перебудови», яку М. Горбачов називав поверненням до ленінських принципів управління. Це біло спробою поєднати принципи ліберальної демократії західного зразку та комуністичну систему, яка сформувалась у СРСР. Варто погодитись із тим, що «...М. Горбачов створив модель перетворень, у якій намагався поєднати радянську модель «реального комунізму» із електоральною демократією та свободою слова. Він обрав відразу два шляхи: комунізм та демократію. Перебудова... дала чітку та однозначну відповідь на питання: «Чи існує третій шлях?». Поразка перебудови означала, що вибір посткомуністичного політичного класу та суспільства у цілому обмежений двома альтернативами. Він полягає або у демократії, або у авторитаризмі» [234, с. 162]. У процесі перебудови, яку небезпідставно вважають історичним попередником пострадянської політичної системи, виділяють два етапи. Перший – від 1985 року (прихід до влади М. Горбачова)

до 1988 року – намагання радянської еліти уникнути будь-яких суттєвих змін та імітація реформ. Другий – від 1989 до 1991 рр. – активізація національних рухів на пострадянському просторі, відсутність реальних результатів перебудови та, як наслідок, розвиток відцентрових процесів. Курс «перебудови» включав ринкові реформи (технічне переоснащення промисловості, її орієнтацію на споживача, госпрозрахунок, введення додаткових матеріальних стимулів для виробників, ін.), які не могли бути ефективними в умовах збереження радянської системи.

Зрештою, в СРСР почалась політична криза. Економічні перетворення і перехід промисловості на ринкові відносини при збереженні держконтролю і господарської регламентації призвели до спаду виробництва та програшу у холодній війні. А далі почали діяти закони економічного розвитку, спільні для усіх країн: падіння виробництва призвело до зниження життєвого рівня населення; намагаючись подолати кризу, уряд пішов на збільшення грошової маси, це породило інфляцію, дефіцит та безробіття. На початку 90-х років ХХ століття в СРСР вже процвітала спекуляція, діяли «чорний» ринок і мафіозні групи, які у пострадянських умовах перетворились на олігархічні клани. Поєднання приватної власності та збереження централізації управління економікою й державної власності на землю призвело до формування «гібридної» економіки пострадянського зразка. У власну чергу, політичний простір характеризувався поєднанням гласності та цензури, демократичних принципів формування З'їзду народних депутатів та збереженням влади номенклатури, скасуванням 6 статті Конституції (щодо провідної ролі КПРС) та фактичним збереженням однопартійної системи і монополії КПРС на владу.

Впровадження у 1990 році інституту президентства у СРСР мало наслідком появу аналогічних посад на пострадянському просторі та збереженням вертикалі президентської влади з певними варіаціями в усіх пострадянських країнах, за винятком Литви, Латвії та Естонії.

Точкою біфуркації для СРСР став путч у серпні 1991 року. Після поразки путчистів (до їх складу входили представники силового блоку та очільники

консервативного крила КПРС – віце-президент СРСР Г. Янаєв, голова КДБ СРСР В. Крючков, міністр внутрішніх справ СРСР Б. Пуго, міністр оборони СРСР Д. Язов, ін.) розпад СРСР став справою часу. Вже 8 грудня 1991 року Б. Єльцин (від імені Російської Федерації), Л. Кравчук (від імені України) і В. Шушкевич (від імені Білорусі) підписали «біловезькі угоди» щодо припинення дії договору про утворення СРСР, замість якого було створено Співдружність Незалежних Держав (СНД). До СНД згодом приєдналися усі колишні республіки СРСР, окрім Естонії, Латвії та Литви [68].

З метою більш детального розгляду історичних особливостей формування та політичних характеристик пострадянського простору необхідно визначити основні етапи створення та розвитку СРСР, як спадкоємиці Російської імперії. Після державного перевороту 1917 року та завершення громадянської війни почався процес відновлення економічних зв'язків між Центральною Росією (яка спеціалізувалась на машинобудівній та легкій, особливо текстильній, промисловості та вирощуванні зернових), Середньою Азією (спеціалізація, що зберігалась і за радянських і пострадянських часів – виробництво бавовни), Закавказзям – передусім, Азербайджаном (спеціалізація – видобуток нафти) та Україною (вугілля, цукор, зернові). Головним механізмом відтворення політичних зв'язків стала диктатура партії більшовиків, що спиралась на збройні сили (Червону армію) та керувалась із єдиного центру у Москві. На певному етапі створення нового військово-політичного союзу (від червневої постанови 1919 року ВЦКВ «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії» до 28 грудня 1920 року, коли було підписано Угоду про воєнний та господарський союз) формально Україна зберігала власну незалежність. Але вже 30 грудня 1922 року Перший з'їзд Рад СРСР затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР (у складі чотирьох республік РСФСР, БСРР, УСРР, Закавказька СФРР) і союзний договір. Це означало перемогу сталінського проекту автономізації республік, який остаточно було втілено у життя 26 січня 1924 року, коли II з'їзд Рад СРСР затвердив першу Конституцію Радянського Союзу.

У остаточному вигляді СРСР сформувався після наступних подій: 1) у червні 1940 року після ультиматуму, радянські війська захопили Литву, Латвію та Естонію; 2) у цей же час, а саме 26 червня 1940 року Радянський Союз виступив із вимогою передачі від Румунії Бессарабії та Північної Буковини, відповідно було утворено Молдавську РСР, до якої увійшли Кишинів та Тирасполь, а частину румунської території було передано УРСР [68].

Таким чином, у 1940 році було завершено формування радянського простору, як політичного та географічного утворення.

Кризові явища, обумовлені намаганням побудувати «реальний комунізм» на фундаменті соціалістичної ідеології, супроводжували увесь період існування СРСР. Аналіз причин економічних та політичних криз часів СРСР важливий, бо деякі із них (відсутність гарантій прав власності, надмірна централізація влади, патерналізм населення, регулювання економічних та політичних відносин відповідно до ідеологічних уявлень, ін.) продовжують впливати на пострадянський простір. У деяких країнах пострадянського простору ці тренди є визначальними, в інших – поступово відходять на другий план, поступаючись демократичним правилам та нормам економічної та політичної взаємодії. Зокрема, лише у 1935 році була скасована карткова система на основні продукти харчування, а вільний продаж усіх продуктів розпочався з 1936 року, тобто після 12 років із прийняття Конституції СРСР та 14 років з часу утворення Союзу. Це свідчить про кричущу неефективність радянської економічної системи, яку не могли врятувати навіть часткове впровадження приватної ініціативи та кооперативної економіки ані у ленінській моделі НЕПу, ані у горбачовській моделі перебудови. У першому випадку наслідком стало запровадження ще більш жорсткої централізації та репресій (що, зрештою призвело до голодоморів в Україні), а у другому – остаточний розпад держави. Ідеологізація державної економічної політики за радянських часів ілюструється тим, що у містах зростав споживчий попит (основними бенефіціарами стали номенклатура та пролетаріат), а у сільській місцевості панували бідність, репресії та голод. Відчутним цей розподіл є й сьогодні, коли в аграрній державі

село залишається безправним та набагато біднішим, аніж місто. Було створено апарат залякування та репресій – НКВС, а згодом – КДБ, який використовувався проти усіх уявних та реальних опонентів режиму. Цінність людського життя було зведено до мінімуму. При цьому, чергувались хвилі «жорсткого» та відносно «м'якого» радянського режиму. До першого типу можна віднести ленінський, сталінський та брежнєвсько-андроповський тип радянського панування, а до другого – хрущовську відлигу та горбачовську перебудову [234].

У процесі формування радянського простору слід відзначити ще одну подію, яка визначальним чином вплинула на сучасні відносини між пострадянськими країнами. Мова йде про подію 1954 року, коли відповідно до рішення генерального секретаря ЦК КПРС М. Хрущова Кримську область було передано від РРФСР до УРСР[68]. В основі цього рішення знаходились, передусім, географічні та економічні чинники, але сьогодні «фактор Криму» став одним із головних конфліктів на пострадянському просторі. Очевидно, що жодний український уряд не визнає анексію Криму з боку Росії, тоді як жодний російський уряд не зможе ухвалити рішення щодо передачі Криму Україні. Це – причина формування головних стратегій та ліній поділу у сучасному світі та квінтесенція фундаментального протистояння на пострадянському просторі, яке включає не лише Україну і РФ, а й інші країни пострадянського простору, Туреччину, Європейський Союз, США, ін.

Також радянських часів сягає протистояння на Північному Кавказі, а саме – відтворення за наказом М. Хрущова у 1957 році Чечено-Інгушської Автономної Республіки з передачею деяких районів Ставропольського краю. Знову ж таки, виключно економічне (як тоді здавалось) рішення стало основою для розгортання політичного та військового протистояння (так звані «перша» та «друга» Чеченські війни).

Ще однією історичною особливістю пострадянського простору є сформоване ще за часів Російської імперії етнічне, релігійне та національне розмаїття. Це обумовлено територіально – великий простір охоплює країни з

різною релігією, культурою, традиціями та нормами соціальної та політичної взаємодії. Радянський Союз складався із п'ятнадцяти республік, а найбільша із них – РСФСР у власну чергу нараховувала 16 автономних республік. Таке розмаїття обумовило відповідну політику щодо національних меншин та декларування принципу «права націй на самовизначення»; ця політика, поєднана із домінуванням «старшого брата» (РСФСР) у національних республіках відповідала прагненням місцевих еліт, забезпечуючи баланс інтересів настільки, наскільки це можливо у тоталітарній державі. Щодо останнього, то в управлінні додержувались традиції, які сформувались ще з часів російської імперії, а саме – що панівною нацією виступає російська нація, а російська мова і культура – інтегруючі фактори радянського простору. Зокрема, російська мова позиціонувалась як мова міжнаціонального спілкування. Ця тенденція збереглась і на пострадянському просторі.

Також декларувалось дотримання принципу «дружби народів», які входили до складу СРСР, та класового принципу «пролетарського інтернаціоналізму». Кожна союзна республіка та кожна автономна республіка мали, відповідно до Конституцій, власні органи влади – від Верховних Рад до органів внутрішніх справ.

Конфлікти, закладені ще під час формування СРСР (головний з яких – поділ на країни, для яких СРСР став «рідною державою», та країни, які сприймали СРСР в якості загарбника), визначають темп та напрямки політичного процесу на пострадянському просторі. Мова йде про політику русифікації, фактичного фізичного знищення політичних та культурних еліт захоплених республік, довільне встановлення особисто Сталіним кордонів республік, депортації (насильницького виселення) цілих націй та народів.

Було створено ґрунт для політичного та воєнного протистояння на пострадянському просторі – від Кавказу та Придністров'я до Криму та Донбасу. Політика централізації за радянських часів сконцентрувала більшість ресурсів у Москві, яка використовує свої економічні, воєнні, управлінські, інформаційні переваги з метою дестабілізації пострадянського простору.

Ієрархія радянської влади базувалась на вертикалі центральних органів Комуїістичної партії Радянського Союзу – без узгодження у Москві неможливо було призначити жодного керівника у національних республіках. При цьому, УССР та БССР, за результатами ялтинської конференції 1943 року, стали країнами – засновниками ООН [68]. Цей фактор також впливає на сучасний стан відносин між пострадянськими країнами та визначає політику на пострадянському просторі, виступаючи дієвим запобіжником російській експансії.

Своєрідною лінією історичного поділу та трансформації СРСР від статусу нелегітимного загарбника чужих територій до рідної країни стала перемога у Другій світовій війні, яка у радянській історіографії отримала назву «Велика Вітчизняна війна». Навколо переможної війни було створено багато міфів, основний з яких – міф про радянську наддержаву, яка бере участь в якості одного з двох гравців у розподілі світу. Повернення до цього статусу виступає одним із головних прагнень сучасної російської еліти, що також є одним із факторів політичного та воєнного протистояння на пострадянському просторі.

Для професійної діяльності політичних агентів пострадянського простору важливим є не лише засвоєння уроків та проблем, пов'язаних із створенням та існуванням радянського простору, а й розуміння причин розпаду СРСР. І хоча не існує єдиного кута зору на дану, безумовно, грандіозну за своїми наслідками подію, проте можна окреслити коло головних причин поразки радянської еліти.

Варто погодитись із тим, що «Сьогодні громадяни пострадянських країн переживають черговий «кінець світу», знайомого з початку тисячоліття. У 2013–2014 роках кризові явища пострадянського світу, які жевріли від розпаду СРСР, спричинили справжні багаття, що запалали на Сході України. У цей період знову загострюється проблема вибору моделі реформ, напрямку внутрішньо– та зовнішньополітичного курсу, що, у свою чергу, актуалізує візії «ситуації вибору» переломного для нас періоду кінця 80-х – початку 90-х років. Вартість помилок для політичного класу та суспільства зростає» [234, с. 159].

З одного боку, джерелом внутрішньополітичної дестабілізації стали проблеми, які були закладено історично, під час формування СРСР: національне та культурне розмаїття, тоталітарна влада, цензура, відсутність елементарних прав і свобод громадян, монополія комуністичної партії, мілітаристська економіка, розрив між номенклатурою та простими громадянами, закриті кордони («залізна завіса»), ін. З іншого боку, – не можна недооцінювати зовнішні фактори: виснажливе геополітичне протистояння із США, гонитву озброєнь, падіння цін на нафту, ін. До фундаментальних причин політичної кризи на радянському просторі слід віднести:

- появу та розвиток націоналістичних рухів у період «перебудови», які об'єднали усі соціальні групи, представники яких були налаштовані проти існування СРСР – від дисидентів та інтелігенції до селян та робітників;

- тоталітарний характер радянського режиму. Щоправда, тренди до відтворення тоталітарного (іноді – авторитарного) панування є актуальними і на пострадянському просторі. Як приклад – Російська Федерація після 2000 року, республіки Середньої Азії, Білорусь, Україна (у період 1995–2004 років та з 2010 до 2013 років). Як складові тоталітаризму слід також відзначити відсутність прав і свобод громадян, цензуру, репресії. Наслідок тоталітарного панування на пострадянському просторі – волюнтаризм еліт та патерналізм більшості населення [25];

- всеохопна економічна криза, яка охопила усі республіки СРСР. Її складові – дефіцит, несправедливий розподіл благ, планова економіка, ставка на військово-промисловий комплекс, падіння цін на нафту, приховане безробіття, відсутність якісних товарів вітчизняного виробництва, ін.;

- низка техногенних катастроф та землетрусів, які наочно продемонстрували неефективність радянської системи управління (головна подія – Чорнобильська трагедія у 1986 році);

- потреба у реакції на зовнішньополітичні виклики задля збереження статусу «наддержави»: агресія до Афганістану, підтримка комуністичного руху у світі, гонитва озброєнь, ін.

Таким чином, у процесі історичного розвитку СРСР сформувались певні закономірності структуривання радянського політичного простору, які продовжують впливати на пострадянський простір. Це обумовлено такими ознаками процесу структуривання політики, як-от: інклюзивність (здатність проникати в інші соціальні поля та поєднуватись з іншими регуляторами діяльності – управлінням, етикою, правом, ін.), суб'єкт – суб'єктна та суб'єкт – об'єктна взаємодія (а отже – потужна комунікативна складова політичної діяльності), практична спрямованість політики, власна політична логіка, яка не підпорядковується логіці жодного іншого соціального поля. Усе вищенаведене повною мірою стосується політичних характеристик та історичних особливостей формування пострадянського простору.

При цьому кожний соціальний простір («соціальне поле», за термінологією П. Бурдьє) характеризується певною самостійністю, має власні закономірності розвитку та правила і логіку структуривання [30].

Повною мірою це стосується пострадянського політичного простору. Виходячи з теми даного дослідження та предметної області, якій присвячено підрозділ щодо дослідження політичних характеристик та історичних особливостей формування пострадянського простору, необхідно зосередитись на характеристиках політичного простору у цілому та, виходячи з цього, на ролі професійної політичної діяльності у суспільствах на різних етапах історичного розвитку.

Ще у процесі переходу від традиційного до модерного суспільства основним простором трансформацій стала політична діяльність. Зокрема, у політичній діяльності, за аналогією з науковим дискурсом, стали домінувати «технології», «механізми», пошук причинно-наслідкових зв'язків, ін. У процесі розгортання процесу модернізації, «раціоналізації» (термін М. Вебера [42]) та «механізації» (термін В. Зомбарта [53]), під впливом домінуючої природознавчої картини світу, у політичній діяльності та оцінці політики було зроблено наголос на тому, що існують певні об'єктивні засади структуривання політичного простору. Відповідно, завданням політичної науки було визначено

пошук та відкриття цих об'єктивних принципів та законів структурування політичного простору та впровадження їх у професійній політичній діяльності, а також розуміння «політичної необхідності» та «політичної логіки».

Повною мірою це стосувалось уявлень про радянський політичний простір, який постав як наслідок планування та домінування соціалістичної ідеології у політичній діяльності. Зокрема, мова йшла про те, що процес структурування радянського політичного простору зумовлений об'єктивно та відбувається під впливом законів необхідності (політичного та економічного детермінізму, законів класової боротьби), відкритих К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Остання сприймалась в якості всезагальних та об'єктивних зв'язків та взаємозалежності політичних процесів та явищ, які діють на усіх рівнях реальності, у живій та неживій природі. Наприклад, у фізичній реальності це сила тяжіння та сила тертя.

Тобто, структурування радянського політичного простору відбувалось під впливом відповідних ідеологічних уявлень; це був справжній політичний проект, який визначав життя декількох поколінь, що продовжує впливати і на сучасний політичний процес.

Детермінізм у структуруванні радянського та пострадянського простору проявляється у двох виявах: потребі (яка не зводиться лише до примусовості, а включає і вибірковість у політичній діяльності) та неминучості (тільки примусова форма, яка зустрічається у живій та неживій природі).

І якщо у структуруванні радянського простору домінувала неминучість, то основним трендом у структуруванні пострадянського простору є вибірковість. При цьому, навіть у процесі структурування радянського простору визнавалось, що неминучість має не лише об'єктивні, а й суб'єктивні складові: інтереси, цінності, відчуття, воля індивідів та соціальних груп. Ці уявлення обумовили основні характеристики структурування радянського простору.

Водночас, можна виокремити певні закономірності (детермінанти) пострадянського політичного простору, які визначальним чином впливають на його структурування: економічні детермінанти (власність, капітал, ін.), географічне розташування (що є основою геополітичних візій та визначення ролі та місця країни у системі міжнародних відносин), соціальна структура суспільства (основні страти, класи, етнонаціональні групи, ін.).

Змістовно структурування політичного простору складається з адекватних вимогам часу (а також цінностям, цілям, потребам та інтересам соціальних груп) дій окремих політиків, політичних та державних інституцій, тих засобів, технологій та механізмів, які вони використовують, та результатів, яких досягають.

Роль професійної політичної діяльності у процесі структурування пострадянського простору полягає у виявленні, агрегації та презентації соціальних інтересів у полі політики, їх захисті політичними засобами в умовах конфлікту політичних діячів, інститутів та організацій.

На усіх історичних етапах формування радянського політичного простору процес його структурування характеризувався складністю та суперечливістю, які обумовлені складністю та суперечливістю політичної діяльності, багатоманіттям цінностей та потреб соціальних груп та окремих індивідів, їх інтересів та внутрішньої структури суспільства.

У цілому, до чинників структурування політичного простору належать: політична активність громадян та соціальних груп, тобто політична діяльність тих, хто стає політиком час від часу (як писав М. Вебер, «політики за випадком» [40, с. 67]), політична культура, політичні ідеології, політичні парадигми (пануючі теоретичні підходи до осмислення політики), система політичних та правових норм.

В умовах бурхливого технологічного розвитку перших десятиліть XXI століття структурування пострадянського простору відбувається під впливом аудіовізуальних мас-медіа (соціальних мереж, мобільного зв'язку, інтерактивних ЗМІ) та політичної рекламістики (політичної реклами та PR,

іміджевих технологій) [84; 85]. Це відкриває нові можливості щодо комунікативної дії влади та громадян, але й утворює небезпеки щодо перетворення політичної діяльності на маніпуляції громадською думкою.

Структурування пострадянського політичного простору має дві складові – зовнішньо– та внутрішньополітичну.

Таким чином, структурування політичного простору на сучасному етапі історичного розвитку представляє собою специфічний процес вирішення основних соціальних конфліктів шляхом цілеспрямованої саморегуляції суспільства за допомогою механізмів, засобів та технологій політичної діяльності.

У процесі структурування пострадянського простору політична діяльність носить прагматичний характер, виходить з конкретної політичної ситуації, реалізується на рівні повсякденного та наукового знання. Саме тому політична діяльність у цілому у процесі структурування пострадянського простору носить переважно тактичний характер, а от у професійній політичній діяльності поєднуються стратегія і тактика.

У процесі професійної політичної діяльності виникає ще одна детермінанта структурування політичного простору. Мова йде про те, що кожна політична дія обумовлює наступну: кожний крок політичного діяча відкриває одні альтернативи та закриває можливості для інших.

Отже, структурування пострадянського простору відбувається не тільки під впливом трансцендентної системи цінностей (моралі чи релігії), воно обумовлене політичною діяльністю, яка сама стає детермінантою та цінністю. Основою для професійної діяльності стають ідеологія (лібералізм, соціалізм, консерватизм, комунітаризм, ін.), політична наука (яка пропонує ідеальні «матриці» аналізу політики та політичні технології), повсякденне знання.

1.2. *Концептуалізація професійної політичної діяльності на пострадянському просторі.*

Професійна політична діяльність виконує важливу роль у процесі структурування політичного простору. Вона проявляється у різних політичних інститутах та процесах – партійна діяльність, функціонування органів влади (парламентська, президентська, органи місцевого самоврядування, ін.), політичні функції мас-медіа та громадських об'єднань, ін.

Професійна політична діяльність набуває значного, навіть вирішального впливу на весь соціальний простір під час перехідних етапів суспільного життя, стабілізуючи чи дестабілізуючи його.

Вирішальним на пострадянському просторі стає досвід структурування радянського простору, а професійна політична діяльність сучасного політичного класу характеризується зв'язком із радянським минулим. Варто погодитись із тим, що «Для України спроба дослідити грандіозну подію – розпад СРСР – набуває особливої ваги.

По-перше, Україна досить несподівано, враховуючи значний внесок українців у розбудову радянського режиму та кваліть змін у перше десятиліття незалежності, опинилась в авангарді пострадянських політичних трансформацій. Незважаючи на схожість причин та відмінність наслідків подій 2004–2005 та 2013-2014 років, українські «майдани» переконливо продемонстрували альтернативи та обмеження політичного вибору країни. А передусім те, що політичний клас так і не вийшов із «пострадянської» шинелі, і намагається у нових умовах реалізувати модель «перестройки», як чергову спробу відмовитись від реальних реформ, симулювати демократію задля збереження влади та власності» [234, с. 157].

Дослідженню професійної політичної діяльності на сучасному етапі присвячено роботи таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як Г. Алмонд, Г. Арендт, П. Бурдье, П. Бьюкенен, Ю. Габермас, Й. Гейзінга, Р. Далтон, Ю. Качанов, М. Олсон, Дж. Пауелл, П. Шампань, Н. Шматко, Г. Атаманчук,

В. Бебик, І. Кресіна, П. Кузьмін, Г. Малкіна, М. Михальченко, С. Наумкіна, Ф. Рудич, Ю. Сурмін, В. Торяник, О. Токовенко, Г. Щедрова, ін. У дослідженнях цих та інших авторів представлено ґрунтовний аналіз такого багатофакторного процесу, як-от професійна політична діяльність за наступними напрямками: теорія бюрократії (Г. Алмонд), теорія політичного поля (П. Бурдьє, П. Шампань, ін.), теорія комунікативної дії (Ю. Габермас), діяльність суб'єкта у «праці» та «творчості» (Г. Арендт), політична діяльність як гра особливого типу (Й. Гейзинга), політична діяльність в умовах посткомунізму (В. Полохало, Є. Бистрицький, Дж. Мейс, ін.).

Інтерпретації професійної політичної діяльності безпосередньо містяться у філософських, соціологічних, політологічних підходах. Багато у чому воно залежить від домінуючої у суспільстві наукової парадигми. Саме тому метою даного підрозділу є дослідження політичної діяльності на різних етапах історичного процесу.

Такі представники постмодерну, як Р. Барт, М. Бланшо, Ж. Бодрийяр, Ю. Габермас, Ф. Гватарі, Е. Гіденс, Ж. Дельоз, Ж. Деріда, У. Еко, Р. Інґлхарт, Ж. Лакан, С. Леш, Ж.-Ф. Ліотар та ін. перевели професійну політичну діяльність у ціннісну сферу, поставили під сумнів раціональні підвалини влади, структурування політичного простору, мас-медіа та політичної діяльності. Фактично, перед нами з'явилась нова світоглядна модель, яка пропонує нові, порівняно із епохою модернізації, пояснювальні схеми щодо професійної політичної діяльності.

«Стан постмодерну» (Ж.-Ф. Ліотар) характеризує процес структурування політичного простору. Він призводить до домінування «...плюралістичної парадигми, відмови від європоцентризму і етноцентризму, проголошення принципу множинності, фрагментації культурної єдності, увагу до особистості та її внутрішнього світу, розвиток самоврядних структур, актуалізація питань ідентичності тощо» [76, с. 116].

У сучасному світі професійна політична діяльність стає тим чинником, який відіграє провідну, визначальну роль у процесі структурування не лише

політичного простору, а й інших соціальних полів – економіки, фінансів, ідеології, управління, культури, релігії, спорту, ін. Фактично, процес структурування усіх без виключення соціальних просторів залежить від визначення мети розвитку пострадянського суспільства, надання сенсу діяльності індивідів, груп та соціуму у цілому, потребує відповідної ідеології.

Саме професійна політична діяльність виконує ці важливі соціальні функції у процесі структурування пострадянського простору, визначаючи та втілюючи духовні та матеріальні умови людського життя, вона сприяє активізації та мобілізації (не лише політичній, а й економічній, духовній, ін.) індивідів та груп з метою реалізації їх інтенцій.

Можна говорити і про потужний зворотній вплив економіки, культури, духовності на політичну діяльність. Професійна політична діяльність (як важлива складова управління суспільством, процес реалізації політичної влади) виокремилась серед інших видів діяльності вже на перших етапах розвитку людства. Проте, на деяких етапах вона могла навіть відставати від еволюції інших просторів соціальної діяльності – релігійної, економічної, військової.

У процесі дослідження професійної політичної діяльності на різних етапах історичного розвитку було сформований та розвинений певний категоріальний апарат щодо осмислення процесу структурування політичного простору.

На різних етапах структурування політичного простору домінували різні парадигми політичних досліджень, відповідно й різні поняття були визначальними для інтерпретацій політичної діяльності. Історичне розуміння політики у цілому також пройшло довгий шлях: від політики як справи еліт до масової політичної участі, від управління державою до партійної політики, від політичної теології до політичних технологій. На сучасному етапі політична діяльність розгортається у двох вимірах – вертикальному та горизонтальному, вона охоплює як політичну боротьбу за голоси виборців та партійну політику, так і публічне адміністрування і урядування.

На різних історичних етапах (щодо визначення історичних етапів політичної діяльності, то до них відносять: античність, середньовіччя, просвітництво, новий час, модерн, постіндустріальне (інформаційне) суспільство) процес структурування політичного простору, в основі якого – боротьба за владу, включав політичну конкуренцію та діалог, примус та насильство.

Усе це повною мірою проявилось у концептуалізації професійної політичної діяльності на пострадянському просторі.

Пошуки відповіді на запитання щодо сутності політичної діяльності, як засобу реалізації індивідуальних та групових інтересів на пострадянському просторі, її ролі у процесі структурування політичного (і ширше – усього соціального) простору продовжувались протягом усієї історії формування радянського політичного простору. При цьому змінювались основні сфери індивідуальної та групової політичної діяльності, які домінували у той чи інший час.

З кута зору історичних етапів становлення професійної діяльності в якості основних політичних діячів протягом історичного розвитку виступали вожді, воїни, жерці (релігійні лідери), олігархи, вчені, бізнесмени, ін. також змінювались і колективні гравці – від роду та племені до економічних класів, від націй та етносів до спільнот соціальних мереж, масових аудиторій мас-медіа. Відповідно, зазнавали трансформацій мета (націленість) та завдання професійної політичної діяльності, адже структурування політичного простору відбувається як процесі реалізації визначеної мети через відносини консенсусу та протипротива, еволюції та революції.

Змістовно процес структурування політичного простору складається з дій політичних діячів. Ці дії можуть бути раціональними та ірраціональними, революційними та еволюційними, спрямованими на захист егоїстичних або загальносуспільних інтересів, конфліктними та комунікативними.

М. Вебер запропонував власну типологію політичної діяльності, яку згодом продовжив Ю. Габермас [213]. На думку М. Вебера, соціальна

діяльність потребує не лише пояснень, а й розуміння [40, с. 63]. Її характеристики – це осмисленість та орієнтація на іншого. Політична діяльність, відповідно до концепції М. Вебера, поділяється на наступні типи: цілераціональна дія (спрямована на досягнення раціонально визначеної мети найбільш ефективними засобами); ціннісно-раціональна дія (вже з назви зрозуміло, що в основі цього типу політичної діяльності – цінності, які домінують у суспільстві); традиційна дія (на основі звичного алгоритму дій, який передається від одного покоління до іншого); афективна дія (прийняття рішень під впливом емоцій) [40, с. 64].

Дуже важливим, у контексті даного дисертаційного дослідження ролі професійної політичної діяльності у процесі структурування політичного простору, є ідея М. Вебера щодо взаємозв'язку між типом політичної дії та типами політичного панування (порядку). Продовженням типології М. Вебера є типологія соціальної дії Ю. Габермаса [213]. Він виокремлював такі типи дії, як: стратегічна дія (вона обумовлена виключно егоїстичним інтересом політичного діяча), нормативна дія (в основі такої діяльності – слідування ustalеним соціальним та політичним нормам), драматургічна дія (її мета – утворення іміджу та його популяризація у публічному просторі), комунікативна дія (мета даного типу політичної діяльності – досягнення компромісу та згоди шляхом комунікації та діалогу)[213, с. 94].

Професійна політична діяльність концептуалізується саме з кута зору визначення її ролі у структуруванні політичного простору. Саме цьому аспекту присвячено роздуми американського дослідника Лестера Мілбрата [253]. І якщо у цілому в політичній науці поняття політичної діяльності включає як дії окремих політичних суб'єктів, так і масові акції протесту, стихійні та раціональні дії, явку та неявку на виборчі дільниці, то Лестер Мілбрат виокремлює конвенційну та неконвенційну політичну діяльність. Конвенціональна політична діяльність передбачає лише легальні, регульовані правом політичні дії, зокрема – участь у роботі апарату політичних партій та участь у партійних заходах, голосування на виборах, законні способи

вираження своєї політичної позиції та думки. Навпаки, неконвенціональні політичні дії прямо суперечать як прийнятим у суспільстві нормам моралі і виходять за межі правового поля.

Мова, за Л. Мілбратом, йде про несанкціоновані демонстрації, мітинги, бунти, акції протесту, відмову від покори діям влади. Неконвенціональні політичні дії Л. Мілбрайта поділяє, своєю чергою, на ненасильницькі (демонстрації, мітинги, пікети) і насильницькі (тероризм, бунт) [253]. При цьому, вкрай важливим зауваженням, яке він робить, досліджуючи політичну участь, є наголос на необхідності включення до поняття політичної діяльності і вербальної активності: «...завдяки висловлюванню рядовими громадянами політичних суджень, їх участі в обговоренні політичних проблем в суспільстві забезпечується відтворення політичного дискурсу, того інформаційного середовища, яке формує змістове поле політики» [253].

За ступенем інтенсивності розрізняють постійну й епізодичну, систематичну і періодичну політичну діяльність. У даному контексті, Л. Мілбрайт виділяє три основні форми політичної діяльності: «активна політична діяльність» (керівництво державними і партійними установами, діяльність кандидатів на виборні посади, робота в представницьких органах влади, організація виборчих кампаній та ін., «проміжна політична діяльність» (участь в політичних зборах, підтримка партій грошовими пожертвами, контакти з офіційними особами та політичними лідерами, ін.), «спостережницька політична діяльність» (носіння на демонстраціях транспарантів, спроби залучити інших громадян до процесу голосування або до політичних дискусій, ін.) [253]. Окремо він говорить про «апатичне» ставлення громадян до політики [253], яке не відноситься до сфери політичної діяльності (активності), але прямо впливає на процес структурування політичного простору.

Найбільш активних у політичному просторі діячів Л. Мілбрайт називає «гладіаторами» (це від 1 до 7 відсотків громадян), приблизно 60 % громадян відносяться до категорії «спостерігачів» (навіть, якщо вони беруть участь у

виборах). У подальшому розвиток ідей щодо ролі політичної діяльності у процесі стуркутвання політичного простору пов'язується із теоріями Г. Алмонда та С. Верби, Н. Ная, К. Петмена, Г. Перрі, ін.

На сучасному етапі історичного розвитку актуалізується питання визначення такої ролі для пострадянського політичного простору, який має власну специфіку та особливості.

Таким чином, професійна політична діяльність можна визначити як складний інструмент структурування політичного простору, який вдосконалювався протягом усього історичного процесу з метою виконання організаційної, управлінської та інших функцій, та пізнається крізь призму політичних ідеологій та політологічних парадигм.

Концептуалізація професійної політичної діяльності відбувається на таких пізнавальних рівнях науки про політику, як-от:

фундаментальний рівень політичної теорії, який спирається на потужну філософську традицію та пропонує основні теоретичні концепції та методологічні підходи (парадигми) до дослідження політичної діяльності;

рівень макросоціологічної теорії, яка пропонує дослідження політичної діяльності у широкому контексті соціальних відносин, процесу структурування соціального простору, ролі у цьому процесі соціальних груп та спільнот. До того ж, у сучасному науковому дискурсі саме соціологія стала головним претендентом на роль визначення методології досліджень суспільства у цілому та політичної діяльності, зокрема;

рівень історичних досліджень, який визначає генезу сутності політичної діяльності на різних етапах суспільного розвитку. Цей рівень дозволяє провести порівняльні дослідження політичної діяльності та її ролі у структуруванні політичного простору у різні епохи та визначити перспективи в інформаційну епоху;

рівень спеціальних політологічних теорій, які присвячені окремим аспектам політичної діяльності – партійна політика, політичне лідерство, іміджеві технології, публічне адміністрування, роль мас-медіа (зокрема, процес

медіатизації політики), регіональна політика, парламентаризм, електоральна політика, ін.;

рівень прикладних політичних досліджень, який покликаний верифікувати теоретичні положення, визначити реальний стан, суб'єктів, технології та механізми структурування політичного простору.

Професійна політична діяльність представляє собою надзвичайно складне, багаторівневе, багатовимірне явище політичного простору, у якому поєднується наука, мистецтво та управління. Саме тому дуже поширеними у вітчизняній та світовій політичній науці є дослідження, присвячені окремим складовим структурам політичного простору. Проте, очевидно, що на сучасному етапі процес професіоналізації політичної діяльності в умовах ускладнення політичних відносин потребує ґрунтовних комплексних досліджень ролі політичної діяльності у структуруванні політичного простору. Саме до такого роду досліджень відноситься дана дисертаційна робота.

В умовах демократизації пострадянського політичного простору особливої ваги набувають дослідження генези політичної діяльності, її ролі у процесі структурування політичного простору протягом різних історичних етапів. Досвід попередніх поколінь політиків переконливо свідчить, що успішне структурування політичного простору неможливе без чіткого визначення мети суспільного розвитку, вертикальної та горизонтальної політичної взаємодії, усвідомлення відповідальності політичних діячів.

Проблема демократизації професійної політичної діяльності актуалізується у зв'язку із історичним досвідом авторитаризму радянського та пострадянського зразку, однопартійної політичної системи та фактичного знищення демократичних механізмів структурування політичного простору, яка пережила країна.

Концептуалізація професійної політичної діяльності протягом усього історичного розвитку людства осмислювалась у філософському, теологічному, соціологічному та політологічному дискурсах як невід'ємна частина структурування політичного простору. Очевидно, що у сучасних умовах

сутність, мета та завдання професійної політичної діяльності потребують переосмислення та «перезавантаження» в умовах інформаційного (постіндустріального) світу не лише у пострадянських суспільствах, але й у демократичних країнах.

Також це безпосередньо пов'язано із процесами глобалізації: професійна політична діяльність переходить на глобальний рівень, охоплюючи відтепер проблематику структурування загальносвітового політичного простору. Принагідно можна згадати діяльність таких інституцій, як-от ООН, ЄС, НАТО, Європейський парламент, ін.

До того ж, під впливом феноменів медіатизації політики та її технологізації трансформується сама політична діяльність. Її основна вага переноситься до інформаційного простору та часто обумовлюється іміджевими технологіями, як на міжнародному, так і національному рівні.

У сучасних умовах забезпечення підвищення ролі громадської думки, демократичних світоглядних орієнтацій окремого громадянина та суспільства у цілому, підвищення політичної культури громадян та їх політичної активності, раціоналізація основних форм та напрямків діяльності стають одними із головних факторів (наряду із професійною політичною діяльністю), у процесі структурування політичного простору.

Але саме професійна політична діяльність виступає головною складовою структурування політичного простору, саме від її якості залежить успіх демократичних трансформацій в українському суспільстві (та і в будь-якому).

Професійна політична діяльність, її виникнення на певному етапі розвитку людства та подальший розвиток напряму пов'язаний зі становленням політичних відносин, соціальною диференціацією суспільства, а особливо – з генезою держави як важливого інституту структурування політичного простору. При цьому не можна стверджувати, що поле професійної політичної діяльності постійно вдосконалювалось, переходило від нижчих щаблів до вищих. Навпаки, варто говорити про певну циклічність у процесі структурування політичного простору, коли етапи мирного співіснування

політичних діячів та їх праця в інтересах усього суспільства змінювались «антинародними» режимами – тиранією, олігархією, абсолютною монархією, нацистськими, фашистськими та комуністичними державами. У таких державах політична діяльність не лише здійснювалась з метою захисту егоїстичних інтересів одного чи декількох правителів, а часто просто елімінувалась, поступаючись місцем злочинним діям, репресіям, відвертим маніпуляціям та брехні. Г. Арендт наголошувала на тому, що у таких суспільствах влада поступалась місцем насильству [10, с. 68]. Насильство потребує лише механізмів, тоді як влада спирається на згоду більшості людей [10, с. 69]. Якщо ж політична діяльність – це боротьба політичних діячів за владу, то елімінування політичної влади з тоталітарного політичного простору означає, що разом зі зникненням влади зникала і політична діяльність.

У процесі історичного розвитку політичного знання можна виділити декілька етапів, кожному із яких відповідав власний теоретичний порядок інтерпретацій політичної діяльності, її місця та ролі у структуруванні політичного простору. Водночас, на кожному історичному етапі генези професійної політичної діяльності відбувався перегляд загальних уявлень щодо політики, сутності феномену «політичного», влади, політичного простору, політичних відносин, держави. Зокрема, у контексті зазначеної теми на сучасному етапі на особливу увагу заслуговує діяльність організацій громадянського суспільства та мас-медіа у процесі структурування політичного простору. Як уже зазначалось, поняття «професійної політичної діяльності» настільки широке та багатозначне, що не можна обмежувати його розуміння лише управлінським, партійним або ідеологічним змістом.

Очевидно, що політична діяльність потребує наявності простору свободи, політичних дискусій, вільного вираження власних думок. Саме тому генеза досліджень політичної діяльності глибоко пов'язана із дослідженням таких понять політичного дискурсу та феноменів політичного простору, як свобода та відповідальність.

Політичний діяч потребує певної свободи задля активної участі у процесі структурування політичного простору, водночас ця свобода має бути обмежена дієвими (правовими, етичними, ін.) механізмами його відповідальності перед собою, соціальною групою, інтереси якої він представляє, суспільством у цілому. На перших етапах свобода і відповідальність у процесі політичної діяльності регулювались моральними нормами, релігійними положеннями. Вони залежали від класового походження, національності, раси, економічного стану, ін. У процесі сучасного розвитку державних інституцій свобода та відповідальність у політичній діяльності регулюються правовими нормами.

Особливого значення на сучасному етапі процесу структурування політичного простору набувають феномени свободи слова, інформації, свободи мас-медіа. Тільки за умов наявності у суспільстві свободи слова та відкритих публічних дискусій виникає та розвивається публічний простір (Ю. Габермас), що сприяє комунікативній раціональності діалогу усіх зацікавлених груп [46, с. 365].

На етапі модернізації та індустріалізації суспільства концептуалізація політичної діяльності відбувалась у теоріях еліт та лідерства, політичних партій, політичної активності окремих громадян та соціальних груп. Інституціоналізація професійної політичної діяльності у традиційному та модерному суспільствах пов'язується з парламентаризмом та демократизацією.

У процесі модернізації традиційних суспільств у Європі періоду демократичних буржуазних революцій суттєвої трансформації зазнали усі політичні практики – зокрема, як складова професійної спеціалізації усіх соціальних груп відбулась інституціоналізація професійної політичної діяльності. Мова йде не лише про парламентську діяльність, а і про розвиток інших політичних інститутів у процесі модернізації європейських суспільств – партій, громадських об'єднань, засобів масової інформації, ін.

Проблематика, пов'язана із інституціоналізацією професійної політичної діяльності у процесі модернізації, посідає визначальне місце у дослідженнях

представників різних сфер наукового знання: права, політичної науки, соціологічної науки та економічної теорії.

Саме у процесі модернізації суспільства політична діяльність стала важливим чинником структурування політичного простору, визначальною складовою політичної взаємодії, як у країнах консолідованої демократії, так і у перехідних, гібридних режимах (цьому присвячено третій та четвертий розділи даного дисертаційного дослідження). Лише зазначимо, що для пострадянських країн демократизація політичного простору неможлива без змін у правилах та нормах професійної політичної діяльності: від ротації політичних еліт та подолання надмірної централізації і бюрократизації у прийнятті управлінських рішень до підвищення рівня політичної участі та інформаційної і політичної культури громадян.

Досвід процесу модернізації у Західній Європі та Північній Америці довів, що без підвищення ефективності професійної діяльності у процесі структурування політичного простору (який єдиний здатний забезпечити еволюційний шлях модернізаційного розвитку), набуває ваги революційна альтернатива – зміна влади у ході масових протестних акцій, військових переворотів, збройних повстань, ін. Тобто, епоха модернізації, що розпочалась з революційних подій у політиці та наукових відкриттів та продовжилась після двох світових війн, утворила простір професійної політичної діяльності задля забезпечення сталого розвитку суспільства, подолання конфліктів, революцій та збройних протистоянь.

Роль професійної політичної діяльності у модерних демократичних системах важко переоцінити. Вони виконують важливі функції у процесі структурування політичного простору: політичного управління, агрегації та представництва групових інтересів, визначення суспільного інтересу (інтегративну), комунікативну та ін.

У процесі концептуалізації професійної політичної діяльності виникає необхідність враховувати комунікативні механізми відносин влади і суспільства, елітних груп, представників мас-медіа під впливом процесів,

пов'язаних із модернізацією, а саме – медіатизації, плюралізації політичного простору та його демократизації.

Професійна політична діяльність у сучасному науковому дискурсі інтерпретується в етично нейтральному сенсі, що зумовлено історично і методологічно. По-перше, політична діяльність впливає на усі соціальні відносини, забезпечує конкуренцію за доступ до владних ресурсів. По-друге, за своєю суттю професійна політична діяльність відіграє вкрай важливу роль у прийнятті політичних рішень, реалізації політичного курсу держави.

Теорія політичної діяльності в сучасному пізнанні виступає в якості однієї з важливих пояснювальних схем, її елементи присутні в ідеологічних доктринах епохи модерну – від лібералізму до консерватизму, від націоналізму до комунізму. При цьому професійна політична діяльність у процесі структурування політичного простору була суттєво обмежена як прямими правовими нормами (конституційними положеннями), так і громадською думкою, яка визначала подальшу долю політичних діячів.

Правова основа професійної політичної діяльності – це чітко визначені конституційні повноваження гілок влади, а також правове поле діяльності бюрократії з управління різними соціальними просторами. Вкрай важливими обмеженнями професійної політичної діяльності є правова та політична відповідальність політиків. Перша настає у разі порушення закону, а друга – як наслідок втрати суспільної довіри, коли громадяни відмовляють у підтримці певному політичному діячу або політичній партії на виборах.

Громадська думка, як і професійна політична діяльність, представляє собою також феномен соціального життя, який виник та розвинувся у процесі модернізації. Це було обумовлене тим, що модернізація у політичному сенсі передбачала утворення дієвого механізму соціального та політичного представництва: професійні політики представляли певну соціальну групу (клас, етнонаціональну спільноту, ін.) або і суспільство у цілому.

Громадська думка перетворилась на важливий публічний інструмент контролю за політичною діяльністю за допомогою мас-медіа (спочатку преси, а

згодом – радіо, телебачення та мережі Інтернет) та громадських об'єднань. Також ефективному контролю за професійною політичною діяльністю сприяв принцип розподілу влади – парламент контролював уряд, а судова гілка влади спостерігала за дотриманням правових норм виконавчої та законодавчої гілки влади.

Дотриманню принципу політичного представництва сприяла відповідна виборча система – мажоритарна, пропорційна або змішана.

З метою здійснення концептуалізації професійної політичної діяльності у процесі структурування радянського та пострадянського простору, як особливого типу модернізації традиційних суспільств, необхідно визначити сутність модернізації та стисло окреслити характеристики цього процесу.

У традиційному суспільстві з усталеним укладом соціального життя політична діяльність була обумовлена впливом вищих сил та фактично ним підпорядкована. Мова йде про волю богів та природні стихії, що призводило до підпорядкованості політичної діяльності іншим соціальним просторам.

Але ідея щодо права, як регулятора соціальних відносин, яка закріпилась ще у Римській імперії, створила передумови для розвитку уявлень щодо свободи волі індивіда. Це трансформувало пануючі у суспільстві уявлення щодо політичної діяльності, її ролі у процесі структурування політичного простору. Обґрунтування сутності політичної діяльності з точки зору теорії природних прав людини та розуміння необхідності дотримання принципу розподілу влади з метою взаємного контролю гілок влади відкрило шлях до нового розуміння політики, підвищення її суспільної ролі.

На сучасному етапі професійна політична діяльність поступово переміщується у простір політичних технологій та маніпуляцій, штучно створеного іміджу політичних лідерів, які впливають на громадську думку за допомогою мас-медіа.

Професійна політична діяльність у процесі структурування пострадянського політичного простору поєднує принципи особистої свободи індивіда (захист прав людини) та необхідності прийняття політичного рішення,

боротьби за владу тощо, соціальну справедливість, як мету політичної діяльності та відповідальність політичних діячів.

З одного боку, професійна політична діяльність сприяє політичному розвитку, забезпечує динаміку у процесі структурування політичного простору. З іншого – сама професійна політична діяльність, її виникнення, розвиток та розквіт у епоху модернізації напряду пов'язуються з активізацією становлення політичних відносин, політичного простору.

Отже, необхідно критично поставитись від пануючих досі у вітчизняному науковому дискурсі уявлень щодо сприйняття професійної політичної діяльності як соціальному та політичному феномену, який був завжди притаманний соціуму. Навпаки, якщо аналізувати дану проблему з точки зору структурування політичного простору, то професійна політична діяльність постає як авангардистський проект епохи модерну, нетривалий (порядку 400 років) соціальний експеримент, який згодом зазнав суттєвих трансформацій в епоху постіндустріального суспільства.

Можна стверджувати про міцний практичний та теоретичний зв'язок між професійною політичною діяльністю, модернізацією та демократією представницького типу. Остання потребувала особливого органу, який би забезпечував політичне представництво соціальних груп, страт та класів. Таким органом влади в епоху модернізації став парламент, у його стінах депутати від різних соціальних груп (буржуазія, аристократія, ін.) обговорювали важливі питання політичного та економічного розвитку та ухвалювали закони.

Але слід звернути увагу на ще одну особливість саме парламентської діяльності, яка стала домінуючою у процесі модернізації, а саме – професійний політичний діяч повинен був володіти мистецтвом риторики, діалогу, переконання виборців та політичних опонентів за допомогою вербальних засобів. Передусім, мова йде про потужну традицію публічних парламентських дебатів, яка, мусимо констатувати, так і не стала реальністю у посткомуністичних країнах. Фактично, парламентські дебати у процесі модернізації сприяли відродженню потужної риторичної традиції античності –

публічного діалогу, вербальної культури як невід'ємної складової професійної політичної діяльності.

Водночас, завдяки особливій важливості комунікації у стінах вищого представницького органу, парламентська політична діяльність епохи модернізації утворила передумови для появи комунікативних технологій та настання інформаційної епохи. Відтепер уміння вдало використовувати різноманітні комунікативні засоби та технології стало важливою складовою професійної політичної діяльності у процесі структурування політичного простору.

Щоправда, наступна історична епоха – постмодернізм – поставила знак питання щодо «логоцентризму» (Ж.-Ф. Ліотар, ін.) та раціональної політики епохи модерну, хоча модель постмодерну є все ж характерною особливістю країн Західної Європи. Коли ж мова йде про країни Центральної Європи та пострадянський простір більш доцільно використовувати класичну модель модернізації і визначати цей процес у пострадянських країнах як «навздогінна модернізація».

Деконструкція (Ж. Дерида) професійної політичної діяльності епохи модернізації у час постмодерну була спрямована на критику не лише представницької демократії, а і можливості раціональності у прийнятті політичних рішень, врахування усієї багатоманітності політичного простору у процесі його структурування. Елементи логоцентризму можна віднайти у творах Аристотеля, а потім Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка та інших «батьків демократії» [175, с. 63].

«Віра в раціональну мову та думку полягає в тому, що для того аби щось могло існувати, воно повинне бути присутнім у реальності. Логоцентризм описує, як західна раціональність ґрунтується на біполярностях, пов'язаних із поняттям «присутність проти відсутності», що визначає реальну дійсність: добро / зло, день / ніч, буття / ніщо, розум / матерія, чоловік / жінка, мовлення / письмо тощо. ...Бінарна опозиція, що репрезентує логоцентричне мислення, віддзеркалює ієрархічне мислення... Оскільки не доводиться

сумніватися, що всяка мова певною мірою спрямована на розрізнення реальності, дихотомічні структури, які знаходимо в логоцентризмі, багато нам говорять про те, як культура слушно або хибно застосовує концепції, щоб створити стійку ментальну структуру, яку повинен засвоїти кожен раціональний розум у культурі для того, щоб віддзеркалювати ту саму реальність» [76, с. 250].

Професійна політична діяльність епохи модернізації якраз і була покликана відтворити у процесі структурування політичного простору «об'єктивну» реальність соціальних ієрархій, раціоналізовані уявлення про світ соціальних та політичних відносин. Це уявлення, яке сягає епохи античності, полягає у розумінні важливості та фундаментальності наявності громадянського суспільства як політичної та соціальної бази для професійної політичної діяльності.

У процесі модернізації відродження ідеї громадянського суспільства не лише сприяло розвитку представницької демократії (у сенсі політичної діяльності як активності, спрямованої на захист та презентацію політичних інтересів певної соціальної групи). Теорія громадянського суспільства у процесі концептуалізації професійної політичної діяльності, як складова теорії представницької демократії, поєднується у політологічних та правових візіях із етнонаціональною концепцією.

Національні держави у процесі модернізації гарантували об'єднання громадян за національною та етнічною ознакою; це стало гарантією неможливості відчуження окремого індивіда від спільноти, радикальної індивідуалізації політичних та економічних процесів. До того ж наголос на національній єдності сприяв зниженню рівня конфліктності в умовах економічної конкуренції – постання ринкової економіки та політичної конкуренції – представницької демократії. Тобто, громадянське суспільство та національна держава утворили важливі соціальні та політичні передумови для інституціоналізації професійної політичної діяльності у процесі модернізації.

Для виконання цього завдання важливим фактором стало формулювання у європейських країнах періоду модернізації національної ідеї як уявлень про суспільне благо та шляхи його досягнення.

Слід відзначити, що у процесі модернізації професійна політична діяльність остаточно вийшла за межі сакральності. Відбулась десакралізація (яку відзначав М. Вебер, як «розчаклування» світу політичного [39, с. 349]) структурування політичного простору під впливом наукових відкриттів та технічного розвитку епохи Модерну.

Це стало важливим чинником інституціоналізації професійної політичної діяльності у процесі модернізації. З іншого боку, політика мала забезпечити процес соціальної та політичної інтеграції, професійна політична діяльність повинна була забезпечити пом'якшення соціальних та політичних конфліктів, обумовлених конкуренцією у демократичному, плюральному суспільстві.

Розвиток науки та освіти, а головне – технологічна (промислова) революція стали також важливим фактором концептуалізації професійної політичної діяльності у процесі модернізації. Слід відзначити, що даний тренд – технологізація політичної діяльності – знайшов своє продовження у сучасний час. Сучасна політична діяльність відзначається технологічністю ставлення до світу, особистості, суспільства. У цьому сенсі, інституціоналізація професійної політичної діяльності відбувається в умовах технологізації усіх соціальних просторів, у тому числі – освіти та науки.

Тепер звернемося до визначення сутності процесу модернізації, який став базовим для інституціоналізації професійної політичної діяльності. Досліджуючи інституціоналізацію професійної політичної діяльності у процесі модернізації, необхідно аналізувати модернізацію як багатofакторне суспільне явище, процес, що охоплює усі соціальні простори та, відповідно, багатозначне філософське, політологічне, економічне і соціологічне поняття.

У цілому, модернізація представляє собою процес раціоналізованих та стихійних інноваційних заходів з переходу від традиційного суспільства до індустріального. В авангарді змін знаходилась саме політична діяльність, що

було обумовлене розвитком міст, великих підприємств, появою масового суспільства.

Професійна політична діяльність стала однією із основних рушійних сил модернізації, визначальною складовою управління масовим індустріальним суспільством, що утворила дієві механізми структурування політичного простору – представницьку демократію, парламентаризм, загальне виборче право та електоральні моделі (пропорційну та мажоритарну).

Професійна політична діяльність у процесі модернізації стала генератором нових ідей та сенсів для структурування політичного простору.

На думку Д. Яковлева, процес модернізації суспільства – це «...розвиток, зміни, з усієї кількості яких дослідник обирає окрему сферу чи суспільну інституцію.

У категоріях М. Вебера модернізація інтерпретується як домінування у суспільстві цілераціональних соціальних дій, на відміну від ціннісної раціональності традиційного суспільства. У цьому сенсі, якщо концепція модерну виходила з домінування цілераціональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, а саме: традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння ідеї прогресу, що дала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність раціональності, видозмінювалось в процесі становлення модерного та постмодерного суспільств» [233, с. 646].

У процесі концептуалізації професійної політичної діяльності епохи модернізації сформувалась ефективна система ухвалення та реалізації політичних рішень, реалізації управлінської функції суспільства. У процесі модернізації відбувся перехід від феодального устрою та абсолютної монархії до плюралізму груп та спільнот, загального виборчого права, ринкової економіки, представницької демократії. Професійна політична діяльність стала головним чинником структурування політичного простору.

Можна стверджувати, що одним із джерел процесу концептуалізації професійної діяльності стала система раціональності та процедури ухвалення раціональних політичних рішень. Передусім, раціональність виступила основою для діяльності бюрократії, як управлінського класу епохи модерну. У сучасних умовах відбувається криза раціональності, принаймні мова йде про появу нового типу раціональності – постмодерністської. Це, безумовно, позначається на світоглядних основах професійної політичної діяльності, як в управлінському, так і у представницькому аспектах.

Джерела такого багатоскладового явища як модернізація також характеризуються різноманітністю. Слід назвати такі соціальні та політичні процеси, як Реформація, Просвітництво, розвиток науки, технологій, економіка, заснована на промисловому виробництві, індустрія, парламентська республіка як форма управління державою. Але головним процесом, який визначив інституціоналізацію професійної політичної діяльності епохи модернізації, стала раціоналізація політичних та соціальних відносин. Період модерну, як панування раціональності (за термінологією М. Вебера – цілераціональності [42, с. 605]) утворив умови для раціоналізації політичної діяльності, що передбачає визначені кроки у межах конституційного поля, проведення регулярних виборів та наявність розподілу влади у ієрархічній структурі управління.

На сучасному етапі (середина ХХ – початок ХХІ ст.) структурування політичного простору відбувається під впливом процесів, які характеризуються переглядом основних положень класичної моделі модернізації, проте на сьогоднішній день нова модель професійної політичної діяльності повною мірою ще не реалізована в суспільстві.

Певний вплив надають і глобалізаційні процеси – перехід політичної діяльності на загальносвітовий рівень, зниження ваги національної держави тощо.

Дійсно, процес глобалізації характеризується необхідністю перегляду існуючих уявлень про політику, субсидіарність, роль професійної політичної

діяльності. Відбувається зміщення кордонів політичної діяльності – від національної держави епохи модернізації до появи абсолютно нових політичних і економічних глобальних та субрегіональних дійових осіб. Мова йде про Європейський Союз, Європейський парламент, глобальні ТНК, міжнародні НГО, різноманітні субкультури та глобальні політичні рухи («зелені», ін.).

Отже, у процесі модернізації значно зріс рівень впливу професійної політичної діяльності та структурування політичного простору: це повною мірою стосується повноважень політичних діячів, зростання ролі парламентаризму, увага мас-медіа, фінансова база, підтримка великих соціальних груп тощо. Раціоналізація професійної політичної діяльності призвела до появи нового управлінського класу епохи модернізації – бюрократії.

Так, на думку В. Вілсона, «політичне управління «як галузь науки про урядування» має в очевидний спосіб переключити свою енергію з хроніки, що описує високу війну принципів та теорії, на дослідження натомість, як треба застосовувати закон, дотримуючись засад Просвітництва, справедливості, швидко та без непорозумінь» [76, с. 316]. Ця думка – квінтесенція професійної політичної діяльності епохи модернізації, в основі якої знаходиться процес раціоналізації.

Концептуалізація професійної політичної діяльності епохи модерну ґрунтується на понятті «раціональності». Це відбулось тому, що «поставши з культурних перетворень, пов'язаних із Просвітництвом у XVII ст., модернізм наголосив на раціональності як на основі політичного права на владу. Теорії суспільного договору, які знаходимо у Т. Гоббса та у Дж. Локка, наприклад, зображують державу як штучне утворення, чие право на владу походить із домовленості між раціонально мислячими індивідами й обмежується природними правами індивідів на життя, свободу та власність.

Обидва вони прагнули обґрунтувати державне право на владу з погляду раціонального індивіда, первісно вміщеного в дополітичний стан природи. Так,

I. Кант обґрунтовував мораль універсальними правилами, які приписуються лише раціональним розумом, що зумовлює дії автономних людських істот. Свобода стає можливою, коли люди підкоряють собі авторитетові морального закону, який походить від розуму. Таким чином, раціональний індивідуальний вибір править за наріжний камінь для морального обґрунтування політичного права на владу, що його здійснює модернізм» [76, с. 334].

Представницька демократія епохи модернізації утворила умови для появи правової держави та громадянського суспільства – вкрай важливих базових чинників професійної політичної діяльності.

По-перше, професійна політична діяльність епохи модернізації у країнах представницької демократії відбувається у відповідності до концепції «суспільного договору», основні положення якого закріплено у конституції. Тобто, професійна політична діяльність обмежена законодавством, яке діє у правових державах.

По-друге, наявність та функціонування дієвих та впливових громадських інституцій утворює фундаментальну умову для професійної політичної діяльності, забезпечує соціальну базу та громадську підтримку політичних діячів, рухів та партій. В епоху модерну громадяни отримують реальні механізми впливу на владу: правові, соціальні та політичні. До них відносяться механізм розпуску парламенту, імпічмент президенту, відкликання та позбавлення повноважень окремих депутатів, прямі виборчі процедури, конституційні норми, механізм відставки та реформатування урядів, свобода слова у мас-медіа, право громадян та інституцій громадянського суспільства на критику політичних діячів, ін.

У добу модерну нового значення набула парламентська діяльність. Парламент, як законодавча влада, встановлював правові правила гри політичної діяльності (конституція), та, водночас, як представницька влада – впроваджував контроль над урядом, президентом, судовою гілкою влади тощо.

Навпаки, вже у другій половині ХХ століття почався процес трансформації усього комплексу соціальних та політичних відносин, який

характеризувався глобалізацією у сфері міжнародної політики, культури та економіки, деконструкцією основних підвалин та «суперпідстав» модернізації у філософії, науковому дискурсі, політичному просторі (передусім – розуміння сутності представницької демократії та професійної політичної діяльності), інформатизацією та технологізацією усіх соціальних процесів. У цей час, як складова переосмислення права, влади, науки та інших «стовпів» модернізації, відбулась нова проблематизація феномену професійної політичної діяльності у контексті більш широкого процесу – структурування політичного простору.

Професійна політична діяльність епохи модерну характеризувалась централізацією влади, побудовою певних ієрархічних структур. Тобто, «Модернізм втілює залишкову віру в самоочевидну перевагу логічного та наукового раціоналізму, який припускає, що реальна дійсність у цілому може бути витлумачена й осмислена, що ідеї та поняття детерміновані і що люди перебувають на одному рівні спільного всесвітнього досвіду, який є надкультурним і надісторичним» [76, с. 269].

Можна стверджувати, що на зміну ієрархічної організації політичної діяльності приходять мережа горизонтальних інтеракцій.

Якщо аналізувати ці процеси у країнах Західної Європи, то можна говорити про процес постмодернізації. Дана проблема досліджується у роботі Д. Гібінса і Б. Реймера «Політика постмодернізму». Автори наголошують на переходу від модерної, індустріальної моделі структурування політичного простору: «праця – держава – капітал» до постмодерністської моделі: «споживач – держава – виробник» [Цит. за : 76, с. 96].

Це обумовлює необхідність професійної, інноваційної, публічної, економної бюрократії з максимально можливою передачею повноважень влади та управління на рівні місцевого самоврядування (отже, робиться наголос на принципі субсидіарності). Відповідно, професійна політична діяльність трансформується від вертикально організованих ієрархічних структур (партії, фракції, бюрократія) до горизонтальної взаємодії у процесі структурування

політичного простору за типом «ризому» (Ж. Дільоз та Ф. Гватарі запропонували цей термін у роботі «Капіталізм та шизофренія») [76, с. 216].

Ю. Габермас переконаний, що процес професійної політичної діяльності має спиратись на комунікативну раціональність [44, с. 73]. Тобто, відкидати раціональність як основу процесу структурування політичного простору, як це пропонують постмодерністи, не слід. Ю. Габермас вважає, що більшість сучасних проблем у процесі структурування політичного простору можна вирішити у межах пізнавальної парадигми модерну і пропонує сучасну епоху називати «пізній модерн» [44, с. 74].

З ним погоджуються Е. Гіденс, який інтерпретує сучасні зміни у межах концепції «пізнього модерну» [55], Д. Белл, який наголошує на евристичності концепції «інформаційного суспільства» [18], та З. Бауман, який називає сучасне суспільство «суспільством ризику» [15]. Зокрема, Е. Гіденс, визначає дану епоху як радикалізований модерн і виділяє його основні риси. Він пише про зростаючу швидкість соціальних процесів (в інформаційній та технологічній сферах), взаємодію «усіх з усіма» на різних рівнях та за участі абсолютно різних регіонів світу (глобалізація) та трансформації природи сучасних інститутів [54, с. 110].

Незалежно від прихильності до тієї чи іншої парадигми, усі дослідники професійної політичної діяльності погоджуються з тим, що її інституціоналізація усе ще далека від завершення, а потенціал модернізації не вичерпано повністю.

З метою висвітлення сутності концептуалізації професійної політичної діяльності в епоху модернізації звернемось до сутності одного із визначальних процесів модерну – десакралізації політичного простору та політичних відносин.

Десакралізація у процесі структурування політичного простору стає однією із головних характеристик професійної політичної діяльності, вона стосується політичного представництва, бюрократії (як місцевої, так і

загальнонаціональної, включно із урядом та президентом), виборчої системи, влади у цілому.

На етапі модернізації концептуалізація професійної політичної діяльності відбувається в умовах десакралізації та секуляризації.

Тобто, професійна політична діяльність більше не сприймається суспільством як «...одна із бюрократично структурованих груп інтересів, що організують раціональні преференції індивідів для того, щоб сприяти їхній реалізації політично відповідальними урядовими агентствами, а радше є нестабільним самореференційним епіфеноменалізмом або гіперреальністю неоднорідних суспільних та культурних рухів, що прагнуть до символічного самовираження або взаємного визнання, тоді головні засади панівних теорій цієї галузі справді безплідні. Яке значення для постмодерності може мати наука державного управління, яка мислить сферу свого об'єкта як інструментальне задоволення варіантів вибору раціональних чинників і яка наївно розгортає для цієї мети мову, котра, згідно з таким уявленням, безпроблемне схематизує цю реальність» [76, с. 317].

Але епоха постмодерну, навпаки, дозволяє стверджувати, що відбувається повернення до «зачаклованого» політичного простору, сакрального виміру політичної діяльності. І якщо М. Вебер закликав до розчаклування світу політичного на користь раціональної бюрократії, то постмодерні автори вважають, що раціональність ще не готова стати основною інстанцією у процесі структурування політичного простору та реалізації політичної діяльності. Це відкриває шлях до повернення виміру священного у професійну політичну діяльність, призводить до кризи легітимності влади, нездатної оперти свою діяльність на якийсь раціональний ґрунт.

«Для модернізму раціональне виправдання права на владу надають легітимні умови, з яких випливає обов'язок його визнавати. Проте модерністський дискурс легітимності припускає загальну й однорідну сукупність когнітивних норм, які повинні визначати сам процес легітимації. Постмодерна криза, де легітимація права на владу виникає з втрати впевненості

щодо непорушності цих норм, втрати, що стала можливою протягом ХХ ст., спричинена авторитаризмом, геноцидом і технологічним руйнуванням навколишнього середовища» [76, с. 334].

Таким чином, концептуалізація професійної політичної діяльності у процесі структурування пострадянського політичного простору обумовлена наступними факторами.

По-перше, поєднання ієрархії та мережі, вертикально та горизонтальної форм політичних та соціальних відносин. Національна держава та її бюрократичний апарат і парламент усе ще виступають основними інституційними формами організації професійної політичної діяльності. Водночас, відбувається швидкий розвиток місцевих рухів та асоціацій, які утворюють групи тиску та структури громадянського суспільства, що починають відігравати важливу роль у процесі структурування політичного простору.

По-друге, поширення глобалізації, яка впливає на професійну політичну діяльність через посилення тиску на національні уряди та вимогу перерозподілу влади до наднаціональних глобальних гравців. Відбувається розширення кордонів професійної політичної діяльності.

По-третє, активний розвиток нових не-ієрархічних, а мережевих соціальних рухів, діяльність яких носить політичний характер і ґрунтується на постмодерному способі життя та створює передумови для вибору людиною характеру політичної участі та політичної діяльності.

По-четверте відбувається перехід від цінностей епохи модерну (громадянства, рівності індивідів, політичного представництва, раціоналізації політичної діяльності до постмодерної орієнтації на споживача, технологічність та ефективність, змагальність, менеджеризм і партнерство політиків та громадян у процесі структурування політичного простору.

По-п'яте, у процесі переходу від традиційного до модерного суспільства та, на наступному історичному етапі, від модерного до постмодерного суспільства змінюються уявлення про етичні стандарти професійної політичної

діяльності, які стають схожими на стандарти діяльності бізнесу та менеджменту. Нормативні відмінності між двома цими сферами (бізнес та політика) остаточно розмиваються, що ставить під сумнів служіння суспільному інтересу у процесі професійної політичної діяльності.

По-шосте, демократичні норми професійної політичної діяльності поступаються принципам автономності управлінської сфери, а замість традиційно притаманного професійній політичній діяльності принципу справедливості затверджується модель партнерства між політиками та громадянським суспільством. Як наслідок, існує небезпека того, що громадяни можуть втратити довіру до професійної політичної діяльності, як дієвого представництва інтересів окремих соціальних груп та суспільства у цілому.

Висновки до першого розділу.

По-перше, у дослідженні політичних характеристик та історичних особливостей формування пострадянського простору було відзначено, що основними джерелами внутрішньополітичної дестабілізації та кризових явищ на пострадянському просторі стали проблеми, які були закладено ще під час формування Радянського Союзу. Мова йде про тоталітарний політичний режим, національне та культурне розмаїття різних регіонів країни, цензуру, відсутність елементарних прав і свобод громадян, монополію комуністичної партії, економіку, орієнтовану лише на гонитву озброєнь, розрив між номенклатурою та простими громадянами, закриті кордони («залізна завіса»), ін. Серед причин руйнації радянського простору та формування пострадянського політичного простору не слід недооцінювати зовнішні впливи, які зберігаються і сьогодні – прагнення геополітичного домінування, протистояння із США, падіння цін на нафту, ін.

До політичних характеристик радянського простору, які визначають процес структурування пострадянського політичного простору, слід віднести: потужні націоналістичні рухи, ідеологічне протистояння, тоталітарний характер

радянського режиму, економічні кризи та нездатність пострадянських держав забезпечити економічне зростання та добробут громадян. Відзначено, що тенденції відтворення тоталітарного й авторитарного панування час від часу з'являються на пострадянському просторі, так само як і їхні складові: волюнтаризм еліт та патерналізм більшості населення.

Таким чином, у процесі історичного розвитку сформувались певні закономірності структурування радянського політичного простору, які продовжують впливати на пострадянський простір.

По-друге, концептуалізація професійної політичної діяльності на пострадянському просторі відбувалась на перетині різних наукових підходів та парадигм. Відзначено її поступову професіоналізацію за радянських часів (появу класу професійних управлінців – номенклатури). Визначено, що важливу роль політична діяльність відігравала у традиційному суспільстві (рабовласницькому, феодальному), модерному (буржуазному, або соціалістичному) та постмодерному (постіндустріальному, інформаційному) суспільстві. Водночас, обґрунтовано, що на попередніх етапах історичного процесу професійна політична діяльність досить часто виступала підпорядкованим процесом щодо релігії (Середньовіччя), держави (авторитарні та тоталітарні держави Сходу та Заходу на різних історичних етапах), економіки (Новий час). Це позначалось на процесі структурування політичного простору. На сучасному етапі процес концептуалізації професійної політичної діяльності характеризується демократизацією, синтезом ієрархії та мережі, вертикальних та горизонтальних політичних відносин, глобалізацією (яка впливає на розширення кордонів професійної політичної діяльності), десакралізацією, пануванням цінностей громадянства, рівності індивідів, політичного представництва, раціоналізації політичної діяльності.

В основі професійної політичної діяльності на пострадянському просторі знаходяться наступні завдання: забезпечення адекватного представництва інтересів різних складових соціуму; сприяння розвитку політичної та

економічної конкуренції індивідів, груп та спільнот; забезпечення інтеграції суспільства та національної єдності.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТРУКТУРУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

2.1. Політична топологія: підходи структуралізму та постструктуралізму.

Розробка категорії політичної топології, виділення її особливостей та складових ведеться в рамках різних напрямків сучасної суспільної думки, які представляють підходи структуралізму і постструктуралізму у політичних дослідженнях.

Пояснювальні схеми, теорії та концепції політичної науки щодо дослідження політичної топології утворюють важливий ресурс, який використовується в усіх напрямках політичного аналізу. Дійсно, у сучасних політологічних дослідженнях політичних інститутів та процесів, різних соціальних та політичних просторів, полів та субполів необхідно враховувати їх топологічне розміщення у комплексі зв'язків та відносин.

Це повною мірою стосується взаємодії органів державного управління, політичних партій та лідерів, які діють у політичному просторі та вступають у взаємодії з іншими індивідуальними та колективними політичними агентами. Окрім цього, це стосується і громадських об'єднань, інституту мас-медіа, політичні функції яких розкриваються з точки зору взаємодії у політичному просторі з іншими політичними та не-політичними агентами.

Загальний задум теоретиків – фундаторів дослідження політичної топології полягав у тому, щоб не лише описувати суспільство, а й активно вирішувати його основні проблеми. Цей пафос позитивізму щодо активного перетворення суспільства, спираючись на визначену політичну топологію (який було започатковано О. Контом, Г. Спенсером, ін.) отримали в спадок наступні покоління дослідників – Г. Зіммель (який є, власне, засновником теорії соціального та політичного простору), М. Вебер, представники Чиказької

школи (Р. Парк – учень Г. Зіммеля, Дж. Дьюї, Е. Смолл, Дж. Г. Мід, Ф. Знанецькій, ін.), Франкфуртської школи соціальних та політичних досліджень (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Ю. Габермас, ін.), а на сучасному етапі розвитку політичної думки – П. Бурдьє (теорія структурного конструктивізму) та Е. Гіденс (теорія структурації).

Процес структурування політичного простору, відповідно до положень інтерпретативної парадигми, включає зміни у діях індивідів, яка, у свою чергу, опосередковується інтерпретацією цих дій з боку інших індивідів, які потрапляють у мінливі умови нових політичних ситуацій, у яких індивіди повинні конструювати нові форми дії, а отже – структурувати політичний простір. Інтерпретації нових ситуацій у політичному просторі не визначені умовами, що передують певним політичним ситуаціям. Вони залежать від того, що береться до уваги й оцінюється в конкретних політичних ситуаціях, у яких формується поведінка індивідів.

Така постановка проблеми щодо процесу структурування політичного простору визначає загальне теоретичне і методологічне підґрунтя дослідження політичної топології в інтерпретативній парадигмі. Серед представників інтерпретативної парадигми слід відзначити соціальну феноменологію (А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман, ін.), символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід, Г. Блумер, ін.), драматургічний підхід (І. Гофман, ін.), етнометодологію (Г. Гарфінкель, ін.), теорію самореферентних систем (У. Матурано, Н. Луман, ін.).

Теорія комунікації зосереджується на дослідженні сенсу інформаційної та соціальної взаємодії між індивідами у політичному просторі, у якій вони визначають наявний стан речей та прогнозують подальший розвиток політичного простору в цілому. Основу теорій комунікації, як напрямку досліджень політичного простору, складає культурологічна модель соціальної та політичної діяльності. Відповідно до неї, структурування політичного простору можна представити як символічний процес, породжуваний всередині відповідного світу значень, певного соціального, символічного й політичного

контексту. У цьому сенсі метою дослідження комунікації у політичному просторі стає не лише пошук причинно-наслідкових зв'язків, а, передусім, тлумачення, інтерпретація дій індивідів, яка враховує кут зору діючого і множинність позицій політичного простору.

Слід також відзначити, що на пострадянському просторі будь-яка інтерпретація характеризується незавершеністю, певною невизначеністю щодо мети суспільного розвитку, залежить від політичного, соціального, економічного контексту взаємозалежних переконань та дій основних акторів, їхніх цінностей і практик, а також від позиції інтерпретатора у політичному просторі.

У процесі комунікації політична топологія виступає горизонтом, у тому числі – горизонтом значень у феноменологічному розумінні. Тобто, сенс не завжди є явним у комунікації, він може не проявлятися у діяльності політиків. Але він припускається усіма учасниками взаємодії – дійовими особами структурування політичного простору. З цього кута зору політична топологія не є чимось явним, але вона виступає заднім планом (background) комунікацій.

На думку українського дослідника В. О. Ковалевського, одиницею аналізу може виступати інтеракція як конкретний комунікативний акт, який спирається на категорію «дії» і є основою політичної поведінки [98, с. 135]. Інформаційна взаємодія у політичному просторі розуміється як більш вузьке поняття відносно до політичної комунікації, яке характеризує процес взаємодії, що передують діям політиків. При цьому, інформаційна взаємодія політиків та громадян формує політичні уявлення, преференції і різноманітні соціальні простори формалізації спільних дискурсів (політичного та громадського) з метою інформування, вироблення, інформаційного забезпечення та імплементації політичних рішень. У свою чергу, системи інтеракцій формуються довкола проблемних полів чи нагальних питань, які у своєму вирішенні потребують чіткої констеляції інформації та дій. Саме тому вивчення інтеракційних процесів спирається на досягнення теорій політичної комунікації (Г. Лассуел, К. Сайне, О. Соловйов та ін.), основу яким поклала видатна

«формула Лассуелла», де було запропоновано аналізувати комунікативні акти в питаннях: «Хто повідомляє? Що повідомляє? За яким каналом? Кому? З яким результатом?» [116, с. 140].

У сучасних умовах, за посередництвом мас-медіа символічна інтеракція створює простір основних політичних позицій (політичну топологію).

Завданням представників даного підходу стало забезпечення впливу соціальних та політичних теорій на політичний простір, конструювання політичного простору засобами соціологічної та політичної теорії.

Дані концепції змушують суспільство звернути увагу на власну топологію та діяти відповідно до сконструйованих соціологами та політологами моделей. Саме том теорія політичного простору (топології) є не менш популярною у сучасному науковому дискурсі, аніж теорія політичного часу.

Теорія політичної топології не лише досліджує суспільство, вона намагається зробити внесок у вирішення його основних проблем, конструювати топологію та політичні відносини. Недарма, засновник теорії соціальної та політичної топології Г. Зіммель в одному зі своїх творів поставив головне питання теорії конструктивізму: «Як можливе суспільство?» [86, с. 105].

Питання, пов'язані із політичною топологією та сутністю соціальних та політичних відносин, з'являються водночас із філософським осмислення Нового часу – доби війн, революцій, появи і розвитку демократії та ринкових відносин. У тогочасному суспільстві з'являються договірні відносини, обумовлені розвитком буржуазії, і Т. Гоббс одним із перших ставить питання: «Чому люди додержуються умов цих угод?» [56, с. 9]. Це питання згодом актуалізується у творах Ф. Тьонніса і Е. Дюркгейма та набуває змісту у спробі осмислити перехід від індивідуальної дії до колективної взаємодії [205, с. 67]. Кожна людина – індивідуальність, її дії обумовлені егоїстичним інтересом, прагматизмом та інструментальною раціональністю. Але, тим не менш, умови угод на диво часто виконуються, а люди здатні до спільних дій на користь суспільного блага. Індивіди залежать від соціального простору, який об'єднує їх, виступає простором політичної взаємодії. Будь-яка дія можлива лише у

даному конкретному соціальному та політичному просторі, вже сам термін «дійова особа» передбачає знаходження суб'єкта у певній точці топосу, а також – спрямованість його дії на інших суб'єктів. Усі дійові особи (у різних концепціях «суб'єкти», «агенти», «актори», ін.) розміщуються у політичному просторі, вони мають власні уявлення про цей простір та його координати, здатні визначити власне місце у ньому. Саме тому індивіди можуть дійти згоди та діяти спільно.

У Т. Парсонса питання класичного просторового дискурсу відтворюється в іншому контексті: «Як можливий соціальний та політичний порядок?» [148, с. 15]. Порядок – це дія за спільними правилами, тобто у кожному соціальному просторі (передусім – просторі політичному) діють визначені правила, яких дотримуються усі гравці. Усі ці питання представники сучасної теорії політичної топології переформулюють наступним чином: «Де можливе суспільство?», «Де відбувається взаємодія?», «Де суспільство?» [205, с. 67].

Вирішення актуальної теоретичної та прикладної наукової проблеми, а саме – «де знаходяться та функціонують так звані «сфери» соціуму та політики – культура, право, наука, мистецтво, влада, вибори, управління та ін.?» потребує звернення до політичної та соціальної топології. Саме у соціальному та політичному просторах індивіди поводять себе відповідним чином, вони вступають у правові відносини, займаються науковими дослідженнями, беруть участь у електоральних кампаніях, створюють та відтворюють певні ритуали, шукають сенс життя та ін.

З метою ґрунтовного дослідження наявних (знову постає питання – «де?») політичних відносин необхідно їх розглянути у двох взаємопов'язаних контекстах. По-перше, слід переконливо продемонструвати, як політичний актор або певна політична група сприймають політичну реальність, конкретну політичну ситуацію, чому вони обирають відповідну політичну поведінку та чим обумовлені їх рішення. По-друге, акцентувати дослідницьку увагу на ситуаціях, які мають стійкі характеристики та не залежать повністю від дій окремих політичних акторів, а представляють собою їх сукупність. Специфіка

конкретної ситуації та специфіка поведінки окремих політичних діячів дозволяє говорити про специфічні характеристики того «місця» («топосу»), де відбуваються політичні події, – політичного простору. При цьому, теорія політичного простору («політична топологія») дозволяє подолати обмеження теорій середнього рівня, але водночас враховувати специфіку кожної окремої сфери політики – партії, владні відносини, виборчі кампанії, діяльність органів державної влади, ін.

Очевидно, що простір та час виступають фундаментальними умовами здійснення усіх політичних подій та політичних процесів, будь-яка подія має часову та просторову структури. При цьому це стосується усіх подій, у тому числі – повсякденного життя. Просторова структура політичних інтеракцій має велике значення, тому що зона маніпуляцій одного політика перетинається із зоною маніпуляцій іншого. На цьому роблять наголос у своїх дослідженнях П. Бергер та Т. Лукман.

На початку ХХ століття сформувалась Чиказька наукова школа досліджень міського простору – урбаністики. Її представники досліджували розвиток міста на прикладі Чикаго, а згодом їх досвід поширився на США та Західну Європу.

Наприкінці ХХ століття проблеми політичного та соціального просторів стали центральними у концепції Ентоні Гіденса, яка отримала назву «теорія структурації» та у теорії П'єра Бурдьє («структурний конструктивізм»). Дослідження політичної топології складають фундамент загальної теорії політики, вони виступають мейнстримом як структуралізму так і постструктуралізму наприкінці ХХ – у першій половині ХХІ століть.

У даному контексті дуже цікавою є думка О. Філіппова, який вважає, що увага до політичної топології, досліджень соціального та політичного просторів значно зростає у періоди стабільності та миру, коли кордони держав практично не зазнають змін.

Дійсно, класичні концепції політичної топології Ф. Тьонніса, М. Вебера, Г. Зіммеля та Е. Дюркгейма створюються у період між двома великими

війнами: франко-пруською та Першою світовою війною. Тобто, 50 років миру утворили стабільні кордони та визначили соціальну та політичну топологію у європейських країнах.

На наступному етапі – у першій половині ХХ століття – центр досліджень політичного простору переміщується до США, країни з дуже стійкими кордонами. А от у другій половині ХХ століття кордони Європи знову стабілізуються і саме європейські теоретики (від Ю. Габермаса до П. Бурдьє, від А. Турена до Е. Гіденса) пропонують сучасні підходи до структурування політичного простору у процесі дій індивідів, соціальних груп.

Сама теоретична формула «соціологія простору» (1903 р.) належить Г. Зіммелю. Він продовжив міркування щодо соціальної та політичної топології у роботі «Як можливе суспільство?» [86]. У ній Г. Зіммель критикує уявлення щодо політичного простору як причині подальших подій, дій індивідів. У суспільстві діють індивіди, які розміщені у соціальному та політичному просторах, тому дослідження простору має виходити із того, що це простір тіл, відстаней між ними, їх розміщень та дистанцій. Соціологія простору Г. Зіммеля робить наголос на чуттєвості та тілесності соціальних дій та інтеракцій, які обумовлені відповідним просторовим розміщенням. Саме від позиції у соціальному просторі залежить сприйняття індивідом інших людей, соціальних та політичних подій, явищ та процесів.

Наведемо деякі визначення сутності політичного простору з точки зору структуралізму та постструктуралізму, які, на думку дисертанта, є взаємодоповнюючими.

По-перше, політичний простір постулюється як відповідна схема пізнання політики, політичної діяльності (О. Філіппов [207]), у якій можливо поєднання різних концепцій та підходів у межах інтерпретативної парадигми.

По-друге, політична топологія виступає не лише уявною системою координат, або теоретичною моделлю, яка конструюється з метою пізнання простору політичної діяльності. Це також і реальне розташування агентів у політичному просторі (П. Бурдьє [30]).

По-третє, політичний простір представляє собою динамічний розвиток взаємодії політичних діячів, зміну їх положення та статусу у процесі політичної діяльності.

По-четверте, політичному простору властиві релятивізм (співвідношення позицій політичних діячів), дистанція, яка визначає відносини між позиціями, та ієрархічність, що відображає розподіл соціальних ролей та статусів.

По-п'яте, соціальний простір включає різні поля – структуровані простори позицій, об'єднані спільними правилами та символічними капіталами. Наприклад, поля політики, економіки, релігії, культури, спорту, ін. Поле, як достатньо автономний простір, характеризується специфічним набором правил, іманентною метою розвитку, історичними особливостями, механізмами символізації та боротьби. У політичному полі відбувається конкурентна боротьба між політичними діячами за головний ресурс – владу, яка ведеться за допомогою символічного, політичного, соціального та економічного капіталів. Процесі структурування політичного поля відбувається за участі окремих політичних діячів, політичних та соціальних груп, політичних інституцій.

Політичний простір як місце («топос») боротьби за владу у суспільстві формується на двох рівнях політичної діяльності.

По-перше, конкуренція між політичними діячами за статус «агента», тобто представника певної соціальної (етнічної, національної, культурної, мовної, релігійної, ідеологічної, ін.) групи. На цьому рівні боротьба ведеться за отримання монополії на право говорити від імені конкретної соціальної групи.

По-друге, боротьба між представниками різних соціальних груп за доступ до ресурсів державної влади – парламентської, судової, президентської, урядової; центральної та місцевої. Вона ведеться за право монополювати представляти усе суспільство, легітимно говорити від імені «народу», «держави».

На основі цього поділу можна виділити такі види політичного капіталу, як-от особистий капітал та делегований капітал. Особистий капітал базується на публічному визнанні з боку певної суспільної групи окремих політичних

діячів (лідерів), легітимність яких спирається на підтримку цієї групи. Делегований капітал – це наслідок передачі капіталу від певної інституції (політичної партії, громадської інституції, ін.) політичному агенту на певний період часу (парламентська каденція, виборча кампанія, ін.).

З цього кута зору, одночасність політичного існування індивідів у певному спільному політичному просторі завжди символічна (як і ці два типи капіталу), а політичний простір конструюється політичною культурою, яка надає процесу структурування політичного простору культурного та історичного змісту. Зокрема, засновник феноменологічної соціології А. Шюц інтерпретував проблему структурування політичного простору як проблему сучасності індивідів: зрозуміти один одного – означає встановити між потоками свідомостей відношення одночасності [227, с. 38]. Очевидно, що окрім співпадіння часових характеристик, індивіди мають знаходитись у спільному політичному просторі. На думку П. Бергера, «Усі суспільства є фабриками змістів» [21, с. 37].

У процесі структурування політичного простору «...Артикуляція являє собою конструювання одного набору відносин з іншого; вона найчастіше приведе до розриву або нечіткості одних зв'язків заради встановлення чи підкреслення інших. Артикуляція – це безупинна боротьба за зміну композиції дій у межах мінливого балансу сил заради переосмислення можливостей за допомогою зміни контексту, тобто самого визначення сфери відносин, у яку укладена практика» [23, с. 64].

Феноменологічний підхід розуміє політичний простір як значеннєвий світ, у якому люди діють, виходячи із соціально-суб'єктивної значущості на основі «визначеного світу значень» [226, с. 482]. Феноменологічний підхід виходить з того, що політичний простір конструюється суб'єктом на основі змістів і значень, заданих суспільством чи середовищем, у якому формувалася свідомість суб'єкта. А. Шюц пропонує «переборювати» розходження індивідуальних перспектив у соціальному просторі двома способами: по-перше, шляхом взаємообміну точками зору, коли я вважаю, що моя точка зору така ж,

як йу іншого; по-друге, шляхом збігу системи релевантностей. Так виникає об'єктивований конструктор інтерсуб'єктивного соціального та політичного простору.

Повертаючись до праць представників конструктивізму щодо визначення сутності процесу структурування політичного простору, слід відзначити, що погляди засновника «теорії структурації» Е. Гіденса [54] на співвідношення структури і дії, індивіда і соціальної тотальності відрізняються і від уявлень про індивіда як «вільного діяча», що володіє всіма ресурсами і можливостями для конституювання соціальних та політичних відносин, і від концепцій, що приписують домінуючу роль у визначенні взаємодії індивідів надіндивідуальним властивостям соціального цілого.

Вводячи термін «структурація», Е. Гіденс прагнув підкреслити, що структурні властивості політичного простору існують тільки в процесуальному вимірі і є постійно відтворюваним інституційним порядком у суспільстві, а також те, що соціальні та політичні відносини індивідів володіють цілим рядом властивостей, які не можна вивести напряму ані з інтенційності акторів, ані з інституційних характеристик конкретного суспільства. Тобто, політичний простір створюється активною діяльністю політичних акторів, яка є рефлексивною за своєю природою.

«Виробництво суспільства – це уміле конструювання, забезпечуване і реалізоване людськими істотами. Воно можливо лише тому, що кожен член суспільства є практикуючим соціальним теоретиком: здійснюючи будь-які взаємодії, він переважно звертається до своїх знань і теорій; і саме використання цих практичних ресурсів є умовою здійснення взаємодії взагалі» [54, с. 112].

Предметом політичної науки, у відповідності до теорії структурації Е. Гіденса, виступає не лише досвід індивідуального актора і не тільки існування будь-якої форми соціальної тотальності, а конкретні соціальні практики, упорядковані в просторі й в часі.

Уміння індивіда знаходити і пояснювати собі та іншим індивідам

причини і цілі дій щодо структурування політичного простору Е. Гіденс називає раціоналізацією. Раціоналізація дії політичного актору – це здатність індивіда рутинне підтримувати постійне загальне «теоретичне розуміння» фундаментальних основ власних дій. Така здатність не є тотожною дискурсивному осмисленню й оформленню власної поведінки політичних акторів, це уміння розбиратися в намірах і причинах дії інших акторів щодо структурування політичного простору. «Раціоналізація дії – стійка характеристика повсякденної практики, тому що «є невід’ємною рисою поведінки компетентних соціальних суб’єктів і є головною підставою, за якою навколишні судять про «компетентність» індивіда» [54, с. 113].

Е. Гіденс визначає структуру політичного простору як генеративні (породжуючі) правила і засоби (ресурси), організовані як іманентні властивості соціальних полів та політичних систем. Завдяки ним забезпечується зв’язаність часу і простору у діяльності індивідів. Відповідно до такого підходу, соціальні та політичні структури існують винятково як «структуруючі властивості» щодо політичного простору, якими визначаються базові характеристики колективної взаємодії та політичного простору в цілому.

Вони представляють віртуальний порядок елементів і характеризуються відсутністю суб’єкта. Структуруючий вплив цих властивостей щодо політичного простору складається з двох напрямків: оформлення зразків, правил взаємодії агентів («паттерни інтеракцій», як називає їх Е. Гіденс); конституювання тяглості взаємодії політичних агентів щодо структурування політичного простору. Структуруючі властивості обумовлюють наявність і приблизну схожість соціальних практик у часі та політичному просторі і надають «систематичної» форми – так з’являються інституції, організації та інші владні (представницькі) установи. Дуальність структури виникає з характеру політичної діяльності індивідів. Тобто, процес структурування політичного простору – це самовідтворювана система, а сам політичний простір передбачає взаємну залежність структури і суб’єкта дії.

Відповідно до концепції дуальності, правила і ресурси, якими індивіди

керуються у процесі структурування політичного простору, водночас є не лише засобами відтворення політичної діяльності і політичної системи, але і вони самі реконститууються діями політичних агентів.

Таким чином, структура являє собою усталений та легітимний спосіб дії політичних агентів, за допомогою якого через встановлення відносин, зв'язків між конкретним контекстом («політична ситуація») і певною тотальністю («політичний простір») політична діяльність твориться та відтворюється агентами. Е. Гіденс визначає поняття «структурації» як процес організації і відтворення системи політичних відносин, що супроводжує структурування політичного простору і відбувається завдяки застосуванню агентами правил, що породжують систему, і відповідних ресурсів [54, с. 116]. При цьому, структура як обмежує дію політичних агентів, так і створює можливості для її здійснення – простір політичної взаємодії.

Отже, насамперед процес структурування політичного простору передбачає вже наявний, наперед сконструйований простір, який визначає розміщення агентів: композиція груп учасників обумовлена історично.

На думку П. Бурдьє, у політичному просторі відбувається перетин декількох різних соціальних полів та капіталів – поля влади, ідеологій, символічного, культурного, інформаційного, політичного капіталу [31, с. 51]. У боротьбі агентів за нав'язування власної інтерпретації політичної топології («картини світу», «символьного панування», ін.), її потрібно представити як «безпристрасну». Тобто, аби змусити глядачів визнати свій погляд на політичну топологію об'єктивним, у розпорядженні політичних агентів є ресурси (влада, а також символічні, ідеологічні, медійні, фінансові, духовні та інші види ресурсів та капіталів), які визначаються їхньою приналежністю до об'єктивних ієрархічно упорядкованих полів і їх позицією у відповідних полях.

У процесі дослідження теорії структурного конструктивізму П. Бурдьє, необхідно звернутися до тріади: «поле» – «капітал» – «габітус», навколо яких вибудовується його теоретична система щодо аналізу структурування політичного простору. Вона включає відповідний арсенал взаємозалежних

понять та термінів, що дають можливість звертатися до аналізу структурування політичного простору.

П. Бурдьє зазначає, що «в самому соціальному світі, а не тільки в символах, мові, міфах та ін. існують об'єктивні структури, незалежні від свідомості і волі агентів, здатні направляти чи придушувати їхні практики чи уявлення... існує соціальний генезис, з одного боку, схем сприйняття, мислення і дії, що є складовими частинами того, що я називаю габітусом, а з іншого боку – соціальних структур і, зокрема, того, що я називаю полями чи групами, і що переважно називають соціальними класами» [31, с. 186].

Відповідно до теоретичних візій П. Бурдьє, габітус виступає не лише зразком поведінки, індивідуальним набутком певних навичок політичної поведінки, а і важливою системою, яка організує політичні дії, практики і уявлення (конкуруючі «картини світу»), породжує та структурує практику діяльності агента і його уявлення щодо політичного простору. Габітус, як система диспозицій, носить індивідуальний та колективний характер, утворює умови для свободи вибору агента і, водночас, обмежує його суб'єктивні дії, формуючі (часто – історично обумовлені) бар'єри, встановлюючи рамки дій політичних агентів та громадян. Отже, габітус дозволяє політичному агенту вільно діяти у соціальному просторі і адекватно реагувати на події і певні ситуації. Габітус формується у процесі соціалізації індивідів, у тому числі і передусім – політичної соціалізації.

П. Бурдьє вважає, що звернення до політичної практики, як об'єктивованих і інкорпорованих продуктів практичної історії політичної діяльності, структурам і габітусам дозволяє подолати розбіжності між об'єктивізмом і суб'єктивізмом [31, с. 186].

Політичний простір, за П. Бурдьє, структурований двічі. По-перше, існує первинне чи об'єктивне структурування – соціальними відносинами. Ці відносини опредмечені у розподілах різноманітних ресурсів (виступаючих структурами панування – капіталами) як матеріального, так і нематеріального характеру. По-друге, соціальна дійсність структурована уявленнями агентів про

ці відносини, про різні суспільні структури і про соціальний світ у цілому, що впливають на первинне структурування.

Символічний капітал, як вкрай важливий тип капіталу, на думку П. Бурдьє, різновид соціального, пов'язаний з володінням певним авторитетом, репутацією; це капітал визнання групою рівних і зовнішніх інстанцій (публікою) [31, с. 188]. Розподіл капіталів між агентами виявляється як розподіл влади і впливу в цьому просторі. Сукупність усіх соціальних відносин не є чимось аморфним й однорідним, але наділено відповідною структурою. Дана обставина привела П. Бурдьє до формулювання поняття «поле», що розуміється як відносно замкнута й автономна підсистема соціальних відносин (політичне поле).

Політичне поле виникає як наслідок суспільного поділу практик. Однією з найважливіших його характеристик є автономія, тобто відносна незалежність функціонування поля від зовнішніх примусів. Найважливішою характеристикою поля є форма взаємодій між агентами, чії позиції в полі повинні розглядатися тільки у взаємних відносинах. Агенти визначаються через зайняті ними в політичному полі позиції, що відрізняються один від одного сполученням об'єктивованих у них капіталів і, як наслідок, специфічною владою і впливом, одержуванним матеріальним і символічним прибутком, ціною, яку треба заплатити, щоб їх позичити та реалізувати.

Логіка функціонування поля конструюється з різних позицій (що входять у поле в даний момент часу й у даних умовах), формуючи, у свою чергу, певний простір можливостей для кожного політичного агента. Ансамбль політичних позицій у просторі – це розподіл поля відповідно до логіки боротьби за різні можливості.

Політичне поле не є простим позначенням формальних зв'язків (яке, до речі, може бути застосоване до будь-якого соціального утворення), але виступає в ролі модусу соціальної реальності. Відповідно, габітус позначає сукупність придбаних установок, схем сприйняття політичного простору, оцінок і дій, що нав'язуються політичним контекстом у певному місці й у

певний час. Це визначення повинно бути доповнене тим, що габітус як система придбаних схильностей є одночасно виробником практик, «матрицею сприйняття, оцінок і дій», «вихідною граматикою практик» [31, с. 188]. Габітус виступає посередником між об'єктивними відносинами й індивідуальними діями політичних агентів. Він виступає одночасно продуктом інтеріоризації об'єктивних умов і умовою реалізації індивідуальних практик щодо структурування політичного простору.

На думку П. Бурдьє, «Між системою об'єктивних закономірностей і системою дій, що безпосередньо спостерігаються, завжди знаходиться посередник, який і є габітус, геометричне місце факторів, що детермінують, і детермінації очікуваних переживань об'єктивного майбутнього і суб'єктивного проекту» [31, с. 189].

Поняття «політичні відносини» віддзеркалює наявні розходження між соціальними явищами, воно робить наголос та оперує розходженнями між соціальними явищами (подіями, агентами, об'єктами).

Реальність політичних відносин – це події у процесі реалізації одного із видів капіталу, що співвідносні з практикою. Вона полягає у впливі політичних відносин на структурування політичного простору. Цей процес виступає як породжуючий механізм дій політичних агентів та подій, ініційованих ними.

У свою чергу, це означає, що поняття «політичні відносини» встановлює міцний зв'язок між причинами політичних дій, орієнтує агентів на сполучення політичних практик у процесі взаємодії у політичному просторі, породжуючи ці дії каузальних механізмів. Практики політичних агентів формуються політичними відносинами і переструктуровують політичний простір у процесі власної трансформації.

У такому сенсі можна погодитись з думкою Ю. Качанова, який відзначає роль теорії у процесі аналізу структурування політичного простору: «Соціальний порядок» у «класичній» теорії Т. Парсонса є не випадковістю соціальної взаємодії акторів, яка протистоїть хаосу [93, с. 35]. Він з'являється як міцно встановлений, охоплюючий усе суспільство без винятку і стабільно

відтворюваний у часі. Однак у сучасному світі складається форма суспільного устрою, яка характеризується тим, що колись єдиний соціальний порядок розпадається на локальні порядки. Соціальна топологія досліджує як «соціальні розрізнення», «соціальні відносини», «простір-час соціального світу», так і властивості соціальних позицій, практик і практичні схеми, узяті у їх взаємодії» [93, с. 37].

Евристичний потенціал структурного конструктивізму П. Бурдьє, на думку Ю. Качанова, полягає як у підкресленні суб'єктності, активістського начала, так і у визначенні об'єктивованих структур у соціальній та політичній взаємодії. На його думку, «...хоча реляційний спосіб мислення сформульований ще К. Марксом і Е. Касирером, наукове співтовариство дотепер не звільнилося від «субстанціалістського мислення», що редукує поле політики до конкретних політичних агентів й інституцій. У силу цього є актуальним відновити відповідну концепцію соціальної дійсності, яка артикулює, що все існуюче в соціальному світі – це суб'єкт-об'єктні відносини: не інтеракції між акторами чи, як їх ще іноді називають, інтерсуб'єктивні відносини, але «незалежні від волі і свідомості індивіда» соціальні відносини. Політична дійсність, з цього погляду, являє собою простір об'єктивованих розходжень, зв'язаних з розподілом між агентами різних видів політичного капіталу, що є не що інше як опречені політичні відносини» [93, с. 38].

У процесі структурування політичного простору особливо слід наголосити на трьох типах капіталу, а саме – на культурному, економічному та соціальному. Економічний капітал включає ті ресурси політичних діячів, які мають економічну природу. У сучасному світі мова йде про фінансовий вид економічного капіталу. Культурний капітал характеризує ресурси, які мають культурну природу та напряму пов'язані із освітою, технологіями та наукою, а також із рівнем політичної культури влади та громадян. Нарешті, соціальний капітал напряму пов'язується з приналежністю до певної соціальної групи. Розподіл різних видів капіталу в суспільстві в цілому та поміж політичними діячами характеризує процес структурування політичного простору, визначає

його темп, напрямки та результати.

У теорії П. Бурдьє, яка отримала назву «структурний конструктивізм», відбувається синтез рефлексії індивідів першого порядку, яка стосується безпосередньо предмету досліджень політики та другого порядку, тобто рефлексії з приводу окремої події наявного соціального та політичного порядку.

Рефлексія першого порядку відбиває не самі політичні явища, а систему просторових розходжень між ними («поле політики»). Рефлексія другого порядку відтворює розходження між розходженнями, які концептуалізуються як «політична топологія».

«Поле політики – не сукупність агентів (діючих індивідів), що займаються політикою, і навіть не система безпосередніх (чи формальних – лише «співвідносних») взаємодій, але модус соціальної дійсності. Реальність поля політики виявляється в його впливі, що поле заподіює на практики агентів. Поле політики існує субстанціально як автономний ансамбль політичних відносин, керований власними законами. Тому ансамбль відносин для свого пояснення не має потребу в залученні якої-небудь інформації ззовні – він містить свою сутність у собі і тому може бути пояснений тільки із себе. Система політичних відносин – поле, це не різнорідна безліч фрагментів політичної дійсності, а такий її елемент, що організує ансамбль відносин, який упорядковує пов'язану з ним сукупність соціальних фактів і спостережень. Поле політики є історично сформованим простором політичної гри з її специфічними цілями й інтересами, власними законами функціонування. Поле політики –ансамбль відносин між індивідуальними й колективними агентами й інститутами, ансамбль, якому іманентні внутрішній рух, безупинні встановлення і розриви відносин (офіційних і неофіційних): залежності й автономії, співробітництва і боротьби, протесту і підтримки, силового конфлікту і переговорів, агітації і політичної реклами, політичних комунікацій» [93, с. 43].

Поняття «поля», як складової політичного простору, дозволяє визначити

основні детермінанти виробництва / відтворення політичних відносин, які спричиняють політичну діяльність, визначають її напрямки та мету. Поле політики проектується сукупністю характеристик, що додають політичним агентам сили, влади і впливу, тобто в найзагальнішому вигляді здатність домагатися та досягати результатів саме у цьому полі і не дозволяють виконати мету політичної діяльності у інших полях (логіка політичної влади може не діяти у полях спорту, культури, економіки, релігії та ін.). Тобто мова йде про ті характеристики, що відрізняють поле політики від інших полів соціального простору.

Поле політики являє собою рухливу систему розходжень політичних позицій. Усе у полі політики, включно із позиціями, агентами, інституціями, програмними заявами політичних діячів, коментарями експертів, маніфестаціями громадських рухів, можна зрозуміти винятково у співвіднесеннях з іншою інформацією, через механізми порівняння і протиставлення.

Підхід структуралізму наголошує на тому, що у дійсності існують «політичні структури», не залежні (в остаточному підсумку) від свідомості й діяльності індивідів. Ці структури відповідним чином впливають (направляють й оформляють, пригнічують чи стимулюють) на практику індивідів (діяльність політичних акторів) та на уявлення політичних діячів та громадян.

Водночас, невід'ємною й необхідною частиною політичних структур виступають усталені інтелектуальні схеми сприйняття, оцінювання, мислення і дії, якими наділено агентів; тому історія суспільства не є лише саморозвиток структур. Останні є лише необхідними умовами і передумовами здійснення суб'єктивних практик (які включають сприйняття, презентацію, інформування, уявлення, визначення альтернатив, прийняття рішень, мислення, комунікації, а зрештою – увесь процес політичної діяльності).

Отже, поле політики, згідно із положеннями структурного конструктивізму, – це сукупність політичних позицій, втягнутих у боротьбу за монопольне розпорядження «метакапіталом» держави.

Символічний простір політичної боротьби виступає як сукупність ідей, понять, виражених у словах чи інших знаках, що містить коди масового сприйняття і поведінки. І сукупність ця – не хаос, а структура, зі своїми полями змістів, їхніми взаємними перетинаннями чи, навпаки, – паралелізмом. Визначити точну приналежність якого-небудь поняття до конкретної значенневої площини – значить локалізувати його в символічному просторі.

З праць П. Бурдьє випливає, що в соціальній практиці просування визначеного проекту майбутнього зв'язано, насамперед, зі здійсненням соціальною групою (чи групами) захоплення символічного панування, що дозволяє нав'язувати іншим вигідну для себе світоглядну картину.

Важливим стратегічним ресурсом при цьому є впровадження в масову свідомість стереотипізованих понять, до одного з видів яких відносяться поняття, що позначають соціальні групи. Конкуренція за просування «своїх» інтерпретацій понять у символічному просторі є ідеальним відображенням реальної міжгрупової взаємодії, у ході якої йде постійна боротьба за реалізацію «свого» варіанта суспільного розвитку, тобто – майбутнього.

Отже, у сучасній ситуації політична діяльність розгортається в умовах плюралізму «картин світу», звільнення людей від жорстокого контролю з боку групи. Наприклад, родини, клану і племені. Водночас, відбувається збільшення технологічної влади (комунікативних технологій, іміджевих технологій) над іншими людьми, яка реалізується за допомогою мас-медіа.

На уявлення постструктуралізму щодо політичної топології впливає криза проекту раціональності, яка характеризує суспільство та політичний простір на початку XXI століття. Починаючи з епохи Просвітництва, процеси раціоналізації, які були запущені економічною та політичною модернізацією, позбавляють політичну діяльність традиційних основ (родина, група, церква, етнос, нація, ін.), а головне – руйнують символічний універсум релігії. На зміну вірі (часто – «сліпій») у процесі модернізації приходять розум, раціональність. Вона починає визначати структуру політичного поля, обумовлює необхідність утворення нових інституцій та полів (політичні партії, громадянське

суспільство, розподіл влади, мас-медіа, конституції та ін.)

У процесі становлення постіндустріального суспільства, навпаки, відбуваються критика проекту раціональності, як основи структурування політичного простору та визначення політичної топології. Саме тому, у перехідних суспільствах, як і в країнах консолідованої демократії, актуальним стає не стільки поліпшення економічних та соціальних умов чи демократизація політичного простору, а й очікування дива від політичної діяльності. «Містика й магія виявляються більш живучими, ніж раціональні проекти» [206, с. 3]. Саме тому в сучасних умовах вкрай важливим завданням політичних діячів є підтримка раціоналізації політичної діяльності, як фундаменту структурування політичного простору.

2.2. Дихотомія «структура – дія» та її подолання у теорії структурування політичного простору.

Для визначення теоретико-методологічних основ дослідження структурування політичного простору актуальною є проблема поєднання у політичній теорії та практиці структурних особливостей політичного простору та активності політичних акторів, яка проявляється у процесі їх політичної діяльності.

На сучасному етапі розвитку політичної теорії, який характеризується мультипарадигмальністю, вкрай актуальним стає формування нового теоретичного синтезу між політичною діяльністю та політичною структурою. Для сучасних суспільств спільним є визнання «...нових інформаційних технологій (у цьому полягає постіндустріалізм), багатоманітності та плюралізму інформації (у цьому проглядає постмодернізм) і новий розподіл інформації на користь суспільства (у цьому вбачаємо нову сучасність)» [203, с. 8].

Після подолання теоретичної невизначеності та онтологічної

дезорієнтації перед політичною наукою виникають нові завдання щодо створення нового синтезу в умовах (і за збереження) ситуації мультипарадигмального стану. Научний дискурс дозволив висвітлити та чітко сформулювати основні проблеми модерної політичної науки: наявність бінарних опозицій, трактування влади як насильства, міф про поступальний розвиток суспільства, відсутність уваги до актуальних політичних та соціальних питань тощо. На думку О. Третьяка, «прогресуюча технізація своїм експансивним впливом ірраціоналізує політичний світ, роблячи з нього зображення, смисл якого іноді не має нічого спільного з реальністю» [193, с. 6].

Починаючи з кінця ХХ століття загострились наявні теоретичні протиріччя та з'явилися нові. Мова йде про розміщення у центрі уваги політологічного дискурсу конфліктів, пов'язаних із гендером, афро-американськими студіями, постколоніалізмом, постструктуралізмом, деконструкцією політики епохи модерну, ін.

Варто погодитись із тим, що «На тлі таких змін знову починають звучати заклики (принаймні на рівні декларування бажаності) до оформлення цілісних та виважених синтезованих підходів замість постмодерністичного еkleктизму. Важливим аргументом на користь цього є гостра нестача комплексного аналізу вже наявних концепцій синтезу структури і агентності, за допомогою якого можна було б виокремити основні настанови (онтологічні та методологічні) для побудови більш адекватної та евристично потужної узагальнюючої концепції синтезу структури і агентності» [144, с. 48].

Мова йде, передусім, про теорії М. Арчер, П. Бурдьє, Ю. Габермаса, Е. Гіденса, ін. При цьому, необхідно враховувати, що з'явилися нові вимоги до теоретичного синтезу «політичної дії» та «політичної структури», зокрема – вирішення дихотомії «структура – дія» на рівні теоретико-методологічного аналізу.

У політичній теорії зазвичай існує протиставлення структури та дії. Структурні теорії (структурний функціоналізм, конфліктні теорії від К. Маркса та Ф. Енгельса до Франкфуртської школи, ін.) роблять наголос на необхідності

дослідження структури політичного та соціального простору, відзначаючи її головну роль у житті індивідів та спільнот.

Навпаки, представники теорії соціальної дії (М. Вебер, представники символічного інтераціоналізму Дж. Г. Мід та Г. Блумер, етнометодології Г. Гарфінкель, ін.) акцентують увагу на тому, що у соціальному просторі основним чинником структурування виступає саме дія, бо завдяки діяльності індивідів та груп з'являється соціальна структура.

Така традиція – наслідок класичного протиставлення у соціальних науках двох підходів. Мова йде про розуміючий (інтерпретативний) підхід, який було започатковано у соціальних науках М. Вебером, та пояснювальний (детерміністський) підхід, який у сучасній політичній теорії представлено функціоналізмом Т. Парсонса або структурними парадигмами.

Варто погодитись, що «Найбільш онтологічно обґрунтованим та потенційно плідним видається синтез структури і агентності, який наголошує два вихідні аспекти соціальної реальності – [соціальну] структуру та особистість. Саме у рамках такого синтезу можна поставити і спробувати дати відповіді на питання трансформації суспільств, соціальної адаптації, безпосередньої взаємодії особистості та соціальної структури. Водночас вимогою до синтезу є вибудовування цілісної і послідовної онтології (із можливістю подальшої розробки відповідної методології), а не просте еkleктичне поєднання низки понять та настанов» [144, с. 49].

Розвиток соціальних наук у другій половині XIX – першій половині XX століття закріпив відмінності у підходах, перетворивши поняття «структури» та «дії» на бінарні опозиції. У другій половині XX століття з'являються теоретичні концепції, автори яких намагаються подолати протиріччя між структурою та дією. Серед найвпливовіших теорій, у яких відбувається поєднання дії та структури у процесі структурування політичного простору, слід відзначити:

- теорію комунікативної дії Ю. Габермаса;
- теорію структурації Е. Гіденса;

- теорію структурного конструктивізму П. Бурдьє.

Відповідно, можна говорити про те, що у даних теоріях структура та дія розглядаються вже не в якості бінарних опозицій, а як дихотомії. Це означає, що у даних теоріях існує поділ на структуру та дію, як елементи, які взаємно виключають один одного у теоретичному моделюванні процесу структурування політичного простору, але вони не протиставляються, а скоріше взаємно доповнюються.

Термін дихотомія у цілому означає розподіл явища або процесу на дві частини (у випадку процесу структурування політичного простору – структуру та дію). Це означає логічну можливість для поділу процесу структурування політичного простору на взаємовиключні поняття – структуру та дію. Питання полягає лише у тому, що є первинним – структура, наявність якої обумовлює усі подальші дії та взаємодії, або дія, яка формує будь-яку соціальну структуру.

Дихотомічний поділ створює необхідні умови для класифікації усіх феноменів політичного простору на дві категорії – структури та дії. Так, інститути у традиції структурного функціоналізму та інституційній теорії відносяться до елементів структури. Навпаки, відповідно до теорії символічного інтеракціонізму та драматургічної дії (І. Гофман), інституції – це установчі правила поведінки, які формуються у результаті взаємодії індивідів.

Повною мірою це стосується процесу конструювання політичного простору, який представлено у вигляді структури (Т. Парсонс, Р. Мертон, ін.) або у вигляді взаємодії (М. Вебер, Дж. Г. Мід, Г. Блумер, ін.). Тобто, підходи структуралізму та інтерпретативної парадигми протиставляються саме відповідно до ставлення до визначального елементу – структури або дії.

У роботах Ю. Габермаса (який продовжує традицію М. Вебера щодо типологізації соціальних дій), Е. Гіденса (який використовує спеціальний термін – «структурація» для поєднання дії та структури), П. Бурдьє (який застосовує конструктивізм – тобто, діяльнісний підхід, та структуралізм – у центрі якого структура) відбувається теоретичний та методологічний синтез

структури та дії як двох основних, взаємодоповнюючих елементів процесу структурування політичного простору.

Тобто, абсолютно нові підходи щодо подолання дихотомії структури та дії пропонуються у даних теоріях та знаходять теоретичне оформлення в таких поняттях, як-от: «дуальність структури» (Е. Гіденс), «габітус» (П. Бурдьє), поділ суспільства на «систему» і «життєвий світ» (Ю. Габермас), «фігурація» (Н. Еліас).

Серед зарубіжних авторів, які пропонували власні візії подолання дихотомії структури та дії у процесі структурування політичного простору, слід відзначити Дж. Александера, М. Арчер, П. Блау, П. Бурдьє, Л. Вакуана, Ф. Вандерберге, Е. Гідденса, Ф.Деплето, Д. Елдер-Васса, Г. Йонаса, П. Качанов, Е. Кінга, Н. Моузеліса, М. Перкмана, Дж. Рітцера, А. Турена, О. Філіппов, Р. Харре, П. Штомпку, ін.

Критичні дослідження пропозицій представників зарубіжної соціальної науки щодо подолання дихотомії «структура» та «дія» у процесі структурування політичного простору представлено у роботах вітчизняних науковців П. Кутуєва, А. Осипчук, О. Погорілого, А. Ручки, В. Танчера, В. Хмелько, Д. Яковлева, ін.

На сучасному етапі розвитку соціальної та політичної теорій стає очевидним, що розв'язання даної наукової проблеми можливе у процесі синтезу не одного теоретичного конструкту серед інших теорій, а саме як концептуальної основи для визначення методології подальших досліджень. Синтез структури (інститутів) і дії (агентності) вимагає визначення принципів засад політичної взаємодії у процесі структурування політичного простору.

Сутність цього синтезу можна виразити наступним чином: структура існує і визначальним чином впливає на політичний простір, але формується вона саме діями політичних агентів. Зокрема, Ю. Габермас, погоджуючись з М. Вебером, вважає, що він занадто акцентує увагу на одній тільки раціональності, через те він не побачив, що культурна і соціальна сфери зазнали

впливу раціональності іншого типу. Ю. Габермас вводить своє поняття раціональності – комунікативної раціональності – як форми раціональності, що присутня в усіх трьох сферах, які відрізняються одна від одної тільки типом зазіхань на дійсність. Протиріччя сучасного суспільства, на думку Ю. Габермаса, багато в чому виникли в результаті абсолютизації інструментального розуму, розповсюдження «технічної цілераціональності» на всі сфери життєвого світу. Ю. Габермас розвиває міжсуб'єктний підхід до сучасності, використовуючи поняття «комунікативної раціональності» [45, с. 137].

Розглянемо підходи П. Бурдьє, Е. Гіденса та Ю. Габермаса більш детально.

У теорії конструктивістського структуралізму П'єр Бурдьє обґрунтовує необхідність подолання протиріч між теоріями суб'єктивізму та об'єктивізму. До перших він відносить інтерпретативні парадигми М. Вебера, А. Шюца, Г. Гарфінкеля, ін. Вони наголошують на тому, що політичний та соціальний простори – це виключно дії та взаємодії індивідів (які ґрунтуються на суб'єктивних уявленнях індивідів). До других – теорій об'єктивізму – належать К. Маркс, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер, ін., які досліджують соціальний простір як такий, що існує незалежно від волі, свідомості, дій індивідів (даний об'єктивно). П. Бурдьє у теорії структурного конструктивізму поєднує структуралізм та соціальну феноменологію.

З одного боку, він вважає за необхідність уникати теоретичного об'єктивізму, який веде до нав'язування реалізму та неможливості змінити структуру і, водночас, недооцінює чуттєвий досвід індивідів, який формується під час взаємодії з іншими індивідами.

З іншого боку, опора тільки на поняття «дії» у процесі дослідження структурування політичного простору призводить до суб'єктивізму, який недооцінює наявні закономірності політичного процесу, соціального розвитку в цілому. Саме тому П. Бурдьє конструює власну концепцію, у якій пояснення світу політичного інтегрують універсалізм структур та активну діяльність

індивідів. Одними із головних теоретичних положень П. Бурдьє виступає принцип подвійного структурування політичного простору, а також тріада «поле – габітус – капітал».

Принцип подвійного структурування політичного простору враховує те, що у будь-якій соціальній системі існують об'єктивні структури, які не залежать від волі та стану свідомості індивідів. Ці структури здатні обмежувати або стимулювати певні дії індивідів, встановлювати правила політичної діяльності. Водночас, дані структури, які у політичному просторі видаються об'єктивними та такими, що існували завжди, утворюються (або утворювались раніше) у процесі діяльності індивідів, їх практиками. Можна вибудувати такий ланцюжок у процесі теоретичного дослідження процесу структурування політичного простору: структура, як наслідок практичної діяльності – умови діяльності індивідів – актуальна соціальна структура. Тобто, наявна у політичному просторі структура (інститути держави, партійний простір, виборча система) визначає діяльність індивідів (громадян та політичних агентів), а дії та взаємодії політичних діячів, у свою чергу, визначають трансформації та подальшу долю структури. Головне питання для П. Бурдьє полягає у тому, що є основою для дій агентів? Навички, які формуються у індивіда в процесі соціалізації під впливом соціальних та політичних структур, перетворюються на матриці соціальної та політичної дії. Ці матриці визначають формування у агентів практичних навичок щодо конструювання соціальних та політичних структур.

У цілому, П. Бурдьє представляє процес структурування політичного простору у вигляді наступної схеми: габітус – капітал – поле.

Тобто, наявні навички політичної діяльності перетворюються на політичний капітал (що носить переважно символічний характер), який є ставкою у політичній взаємодії у відповідному полі (виборчому, партійному, державному, ідеологічному, владному, ін.) призводить до формування відповідних практик, які є основою для трансформації політичної структури та появи нових політичних та соціальних інститутів.

Отже, подолання дихотомії «структура – дія» у процесі структурування політичного простору починається з поняття «габітус», яке вводить П. Бурдьє. Фактично, це одна із центральних категорій концепції структурного конструктивізму. У теоретичних конструкціях П. Бурдьє габітус постає як навички індивіда, здобуті у результаті соціалізації, а також набуті під впливом наявних соціальних структур міцні схильності. Габітус водночас і наслідок впливу об'єктивної структури, і основа для подальших активних суб'єктивних дій індивіда.

Габітус, як результат усвідомлення індивідом наявного стану речей (об'єктивності структури), може використовуватись у подальшому як для збереження (відтворення структури), так і для її змін у процесі структурування політичного простору. Габітус формується обмеженнями та можливостями, які надаються індивіду структурою, тими свободами та потребами, дозволами та заборонами, які об'єктивно існують у соціальній структурі до появи там конкретного індивіда.

В якості прикладу габітусу, сформованого структурами, які існували у минулому, але продовжують впливати на поведінку індивіда, наводиться приклад Дон Кіхота. Середовище, у якому змушений діяти Дон Кіхот, вже змінилось завдяки діяльності інших індивідів, але він пристосований та соціалізований абсолютно іншими структурами, які й сформували його ранній досвід. Аналогічно, у будь-якій країні, що трансформується (зокрема, у пострадянських країнах), громадяни намагаються пристосувати свій ранній «радянській» досвід (габітус) до нових реалій, соціальних та політичних структур.

Структурування політичного простору відбувається шляхом відтворення минулих практик, тому не можна недооцінювати вплив структури та габітусів, сформованих ними на сучасність та майбутнє. Незалежно від бажань та виборчих обіцянок політичних діячів, габітус (практики, до яких вже призвичаїлись індивіди) визначає майбутнє реформ та перетворень.

«Габітус, як продукт історії, виробляє індивідуальні та колективні практики – знову історію – відповідно до схем, породжуються історією. Він обумовлює активну присутність минулого досвіду, який, існуючи в кожному організмі в формі схем сприйняття, думок і дії, гарантує «правильність» практик і їх сталість у часі більш надійно, ніж всі формальні правила і експліцитні норми» [28, с. 10]. Фактично, габітус забезпечує присутність минулого у сьогоденні, це відтворення практик, що сформовані під впливом структури та продовжуються у сучасності.

Концепція габітусу, як складова структурного конструктивізму П. Бурдьє, обґрунтовує методологічні принципи прогнозування майбутнього через подолання дихотомії «структура – дія» та антиномій, як-от детермінізму і свободи, свідомого і несвідомого, індивіда і суспільства у процесі структурування політичного простору.

«Оскільки габітус – це нескінченна здатність для виробництва думок, сприйняття, виразів і дій, межі якої визначені історичними і соціальними умовами його виробництва, то і обумовлена і умовна свобода, яку він представляє, також далека від створення непередбачуваного нового, як і від простого механічного відтворення початкових умов» [28, с. 12].

Ґрунтуючись на цьому, П. Бурдьє критикує інтерпретативні теорії, теорію обміну Дж. Хоманса, теорію раціонального вибору і теорію публічного вибору як такі, що визнають пріоритет раціональних дій індивіда у процесі структурування політичного простору. Навпаки, П. Бурдьє наголошує на об'єктивних зв'язках між різними соціальними та політичними позиціями, політичними інтересами, індивідами, їх конфліктах чи кооперації за оволодіння специфічними вигодами поля. Тут мова вже йде про другий ключовий термін теорії структурного конструктивізму – понятті «соціального капіталу». Вигоди від певних позицій у політичному просторі можуть верифікуватись у владу, а також – у економічні, фінансові, символічні, політичні або інтелектуальні ресурси, в основі яких – соціальний капітал. Враховуючи нерівномірний розподіл капіталів різних видів у соціальному та політичному просторах, можна

говорити про наявність різних полів у єдиному соціально-політичному просторі. Мова йде, зокрема, про поле економіки, поле релігії, наукове поле, поле культури, ін.

Природно, що окреме соціальне поле, як і соціальний простір у цілому, не може існувати без відповідної (тобто, адекватної) даному полю практики агентів. У поле потрапляють та досягають успіху у ньому лише окремі індивіди, – ті, чії практики мають відношення до даного поля. Через габітус (практики) та соціальний капітал (і його різновиди) агенти мають зв'язок із полем. При цьому, поняття агента відрізняється у традиції структурного конструктивізму від поняття суб'єкту тим, що руйнує звичний зв'язок між суб'єктом та об'єктом. Діяльність суб'єкта спрямована на перетворення об'єкта, який є пасивним і повністю залежить від дій суб'єкта. Навпаки, агент – це одночасно і результат (продукт) впливу структур (соціального поля) і дійова особа, яка конструє відносини та структури у полі.

П. Бурдьє наголошує на специфічному зв'язку між суб'єктивізмом і об'єктивізмом, який проявляється в тому, що, з одного боку, об'єктивно наявні соціальні та політичні структури формують основу суб'єктивних уявлень, регулюють взаємодії суб'єктів (агентів), а з іншого боку, – суб'єктивні уявлення агентів відіграють важливу роль в постійних індивідуальних і колективних зіткненнях, спрямованих на трансформацію поля або підтримання існуючих структур.

П. Бурдьє увів у дослідження структурування політичного простору реляційний принцип, який ідентифікує соціальну реальність з взаємозв'язками (відносинами), а не з субстанціями (суб'єктами). Отже, вводячи поняття агента на противагу суб'єкту, П. Бурдьє дистанціюється від традиційного структуралізму, згідно з яким соціальна структура повністю детермінує і соціальний статус людини, і його поведінку. Але для функціонування поля потрібна ще й діяльність індивіда (агента), при цьому діяльність за правилами поля, що ілюструє поняття «габітусу» (знання та визнання правил поля, готовність до дії).

Тобто, структурування політичного простору передбачає урахування наявних у різних полях правил, а також розуміння габітусу, як основи мікросоціальних практик. Відповідно до теорії соціальних полів, не можна обмежувати участь у структуруванні політичного простору лише діяльністю політичних акторів; у даному процесі беруть представники різних полів – від релігії та культури до науки та освіти. Відповідно, боротьба за владу включає різні виміри – символічний, державний, управлінський, політичний, економічний, культурний, соціальний, партійний, інформаційний, технологічний, ін. У процесі демократизації структурування політичного простору у пострадянських країнах одним із важливих ресурсів стає моральний капітал, який виражається у політичній етиці. Мета етичної критики політичних агентів полягає не у тому, аби намагатись розкрити власну логіку дій політичних агентів. Головне завдання – посилити мотивацію до дій, які ґрунтуються на етиці, розширювати вплив моральності на політичний простір. За П. Бурдьє, «етична критика – це дія, яка має сприяти пануванню політичних полів, здатних заохочувати власним функціонуванням агентів, що володіють найбільш універсальними логічними і етичними диспозиціями» [28, с. 23].

У цілому, представники структурного конструктивізму вважають, що соціальна реальність являє собою мережу невидимих зв'язків, що складаються між соціальними агентами: це різні поля, зовнішні по відношенню один до одного. Соціальний простір не виникає сам собою. Він конструюється індивідами у процесі соціальної взаємодії. При цьому слід враховувати, що конструювання політичного простору відбувається не в соціальному вакуумі, воно підпорядковане структурним вимогам, агенти (в силу свого соціального походження), які структурують поле, також соціально структуровані, а у конструюванні політичного простору беруть участь не тільки окремі індивіди (агенти), а й соціальні та політичні групи.

Теорія соціального конструктивізму у версії П. Бурдьє означає визнання соціальної генези, у якій беруть участь, з одного боку, моделі сприйняття,

мислення, поведінки (це поняття «габітус»), а з іншого – соціальні структури, зокрема поля і групи.

Центральним поняттям структуралізму, природно, є «структура». Вона представляє сукупність відносин, які є інваріантними навіть за різних внутрішніх і зовнішніх перетвореннях. Будь-яка структура, яку в теорії структуралізму досить часто визначають як «модель», повинна відповідати трьом необхідним умовам. По-перше, цілісність – підпорядкування елементів цілому і незалежність останнього від кожного окремого елементу. По-друге, наявність процесу трансформацій – впорядкованого переходу однієї підструктури в іншу на основі визначених правил. По-третє, саморегуляція – наявність та внутрішнє функціонування однакових правил у межах однієї системи.

Таким чином, структура виступає не просто у вигляді стійкого «скелета» політичного простору, а в якості сукупності правил, дотримуючись яких можна утримувати та отримувати політичну владу. При цьому, виявлення єдиних структурних закономірностей у політичному просторі досягається не за рахунок відкидання відмінностей діючих суб'єктів, а у процесі аналізу динаміки і технологій перетворень та подальшої фіксації відмінностей.

У сучасних теоріях відбувається подолання суперечностей між структуралізмом та конструктивізмом.

«Агентність визначається як потенційна можливість діяти автономно, довільно (у сенсі волонтаризму Парсонса) і креативно. При цьому чи не найбільше наголошується саме останній елемент (хоча перші два є обов'язково присутніми). Відповідно, агента визначено як такого, хто має агентність, якому притаманні її ознаки, хто «володіє» нею. Водночас під агентом може розумітися як індивід (індивідуальний суб'єкт дії, тобто індивід чи діяч), так і певний колективний суб'єкт дії (наприклад, соціальна група чи організація)» [144, с. 50].

Тобто, терміном «агент» позначається той, хто здатний (має потенційну можливість) діяти креативно, автономно і відносно незалежно від наявної політичної та соціальної структури або навіть й утриматись від діяльності.

«Концепт агента імпліцитно включає в себе принцип не-детермінованості індивіда структурою, на противагу, наприклад, поняттю «актор», яке потребувало введення додатково принципу волюнтарності дії. Специфіка розуміння агента і агентності дозволяє принаймні частково взаємозамінне використання цих термінів» [144, с. 51].

Отже, у процесі подолання дихотомії «структура – дія» відбувається перегляд характерних для класичного політичного знання інших дихотомій, як-от: індивідуалізм-колективізм, суб'єктивізм-об'єктивізм, структуралізм-конструктивізм.

На думку А. Д. Осипчук, «Арчер проводить аналітичне розрізнення між структурою і агентністю, застосовуючи принцип аналітичного дуалізму. Це дозволяє їй не розрізнявати їх онтологічно (для чого і вводиться поняття аналітичного реалізму), якщо взяти до уваги, що структура і агентність «діють», а отже, «існують» на різних етапах процесу морфогенезу. Такий підхід принципово відрізняється від інших спроб синтезу, зокрема, теорій Е. Гідденса та П. Бурдьє, для яких засадничим є принцип дуальності. Е. Гідденс намагається не розрізняти агентність і структуру, зливаючи їх в одну сутність, при цьому злиття це постулюється і як онтологічне, і як аналітичне (якщо застосувати таку термінологію). П. Бурдьє йде іншим шляхом і, розрізняючи структуру та агентність (практики), як такі, аналітично та онтологічно (принцип дуалізму) впроваджує принципово нову сутність – габітус, яка має характеристики як структури, так і агентності, а отже, є виявом їх дуальності» [144, с. 52].

У теорії структурації Е. Гідденса також здійснено спробу подолання дихотомії структури та дії, об'єктивного та суб'єктивного, групи (колективізму) та індивіда (індивідуалізму). Зокрема, британський соціолог виокремлює три характеристики сучасного суспільства пізнього модерну (він не є

прихильником терміну «постмодернізм»), які обумовлюють необхідність синтезу структури та дії у соціальній теорії. По-перше, швидкість та зростання динаміки всіх без виключення соціальних процесів. Зміна темпу життя потребує інших соціальних та політичних практик, трансформацій зразків поведінки індивідів. По-друге, глобалізація соціального та політичного простору, що обумовлює абсолютно інший масштаб процесу структурування політичного простору та наявність значної кількості агентів, які беруть участь у даному процесі. По-третє, змінюється внутрішня природа політичної структури, що обумовлено трансформаціями сучасних політичних інститутів. Активно розвиваються нові соціальні форми, які раніше взагалі не існували: влада вже не асоціюється із насильством, комунікації, зокрема електронні, перетворюються на визначальний чинник структурування соціального простору [Див. : 55].

Усе це, наголошує Е. Гіденс, утворює нові можливості для індивіда (агента), який отримує значні можливості для самостійного вільного вибору життєвої стратегії. У свою чергу, під впливом даних чинників відбувається посилення залежності між структурою та дією. Дії агентів політичного простору створюють структури, через які відбувається відтворення структур, саме тому, Е. Гіденс наголошує, що соціальна практика не створюється агентами, а лише постійно відтворюється ними. Тобто, структурування політичного простору носить характер наступності, впорядкованості.

Відповідно до теорії структурації, структура характеризується дуальністю, яка проявляється у вигляді регулярно відтворюваних правил і ресурсів, характерних для певного соціального часу і соціального простору, а також у вигляді відбитків соціальної практики у пам'яті індивідів, знання соціальних можливостей інших людей і себе самого, що і дозволяє продовжувати відтворювати соціальний та політичний простір [Див. : 55].

Суспільства, за Е. Гіденсом є структурованими, тому що вони є «...соціальними системами, які барельєфно виступають на тлі інших системних відносин, в яких вони вкорінені» [55]. Одним із основних положень теорії

структурації Е. Гіденса виступає, тому, його твердження щодо проблематичності уявлення щодо тягlosti суспільств та суспільних відносин у часі та просторі. Також він наголошує на проблематичності «замкнутості» суспільстві, або їх «закритості». Барельєфний виступ будь-якого суспільства на тлі множинних інтерсоціальних відносин та взаємодій стає можливим завдяки тому, що певні структурні принципи (які імпліцитно присутні у суспільстві) продукують відповідне «поєднання інститутів» у просторі та часі. До характеристик структурованих суспільств Е. Гіденс відносить: 1) зв'язок між соціальною системою та певною територією; 2) наявність у даному суспільстві нормативних елементів, що обумовлюють права на дану територію; 3) наявність у членів даного суспільства почуття спільної ідентичності [55]. На думку Е. Гіденса, саме наявність цих трьох елементів відрізняє структуроване суспільство від неструктурованого.

Ю. Габермас виокремлює три типи кризи, які характерні для модерного суспільства, побудованого на капіталістичній економіці та прямо впливають на процес структурування політичного простору. По-перше, мова йде про економічну кризу: для раннього капіталізму основною рушійною силою виступає саме економіка, а криза стає наслідком боротьби праці і капіталу, пролетаріату і буржуазії. Відповіддю на економічну кризу став ріст державного втручання в економіку, яке Ю. Габермас називає «державною інтервенцією» [47, с. 56]. Економічна криза протікає як на рівні «системи» (соціального простору), так і на рівні «життєвого світу» (діяльність агентів).

Ріст державної «інтервенції» призводить до другої кризи, а саме – до «кризи раціональності». Це криза системного рівня, яка виникає внаслідок постійного розширення державних повноважень і перекладання на державу недержавних функцій. Причина цієї кризи коріниться в неспроможності держави примирити різні, часом конфліктні інтереси приватного капіталу. На рівні соціальної інтеграції ця криза проявляється в «кризі легітимації», тобто держава, яка не спроможна вирішити проблему конфліктних інтересів різних соціальних груп, втрачає в очах населення свою легітимність [47, с. 57].

Фактично, це політична криза.

По-третє, криза, пов'язана зі сферою культури. Ю. Габермас визначив її як мотиваційну кризу. Вона відбувається на рівні соціальної інтеграції, тобто на рівні «життєвого світу» та спричинена ростом інтервенції державної влади у всі сфери життя людей і зростанням технократичного контролю на діяльність агентів. У цілому, мета габермасівської теорії комунікативної дії – «пояснити передумови раціональності процесів досягнення порозуміння, які можна вважати універсальними, оскільки вони неминучі». Комунікативна раціональність нагадує стару ідею логосу тим, що з нею асоціюються уявлення про силу дискурсу, яка є не примусовою й об'єднує, виробляє консенсус, у якому учасники перетворюють їх спочатку суб'єктивні погляди на користь раціонально мотивованої згоди [47, с. 137].

За аналогією з концепцією соціальної дії М. Вебера, Ю. Габермас виділяє «ідеальні типи» соціальної дії. Першим ідеальним типом є стратегічна дія, тобто дія, керована егоїстичними цілями, при досягненні яких береться до уваги поведінка хоча б одного-двох індивідів. Стратегічна дія є раціональною тією мірою, якою діяч вибирає найбільш ефективний засіб для досягнення мети. Виходячи з такого розуміння раціональності, учасники стратегічної дії ставляться один до одного як до об'єктивних засобів чи перешкод на шляху досягнення мети. Другим типом є нормативна дія – це соціальна дія, метою якої є досягнення взаємовигідних експектацій і яка здійснюється шляхом підпорядкування своєї поведінки загальноприйнятим або (у випадку субкультури) розділювальним всередині даної (референтної для діяча) групи цінностям і нормам. Нормативна дія є раціональною настільки, наскільки вона відповідає соціально прийнятим стандартам поведінки. Третій тип – драматургічна дія, метою якої є самопрезентація, «рекомендація самого себе» або створення публічного іміджу. Введення Ю. Габермасом цього типу дії багато в чому обумовлено його інтересом до розробок видатного соціолога І. Гофмана в рамках «драматургічного підходу» [59]. Якщо ефективність стратегічної дії оцінюється кількістю затрат, то ефективність драматургічної дії

визначається її «щирістю», тобто відповідністю ролі, яка виконується актором, його справжнім, істинним рисам. І, нарешті, комунікативна дія. Метою даного типу соціальної дії є вільне погодження діячів для досягнення спільних цілей у певній ситуації. Комунікативна дія передбачає порозуміння між діячами відносно всіх критеріїв раціональності, тобто фактично цей тип дії передбачає координацію заради неї самої.

Теоретичні пошуки Ю. Габермаса спрямовані також на визначення поняття комунікативної раціональності. «Теорія комунікативної дії» відкриває можливість відновити природні соціальні зв'язки (контексти), розірвані внаслідок парадоксів сучасної раціональності. Комунікативна раціональність ґрунтується на аргументації, яка забезпечує вільну й рівну участь усіх агентів у спільному пошуку істини, де немає жодного примусу, крім сили кращого аргументу.

Задля цього, за Ю. Габермасом, необхідно дотримуватися п'яти вимог комунікативного дискурсу: жоден учасник обговорення не повинен уникати дискурсу (вимога всезагальності); у процесі дискурсу всі повинні мати рівні можливості представляти і критикувати претензії на справедливість (автономія); учасники повинні бути готовими поділяти претензії інших на справедливість (ідеальне виконання ролі); наявність розбіжностей між учасниками повинні нейтралізуватися таким чином, щоб ці розбіжності не впливали на досягнення консенсусу (нейтральність сили влади); учасники повинні відкрито оголосити свої цілі, наміри й утримуватися від стратегічних дій (прозорість). Нарешті, існує ще шоста вимога: наявність необмеженого часу. Власне, вимога необмеженості часу найбільше порушується під час ведення переговорів щодо певної конфліктної ситуації. Саме така утопічність концепції Ю. Габермаса надала можливість американському філософу Річарду Рорті критикувати певний «релігійний» статус комунікативної раціональності його теорії, бо сьогодні суспільство вже не потребує «об'єднувальної сили, яка зробить усю роботу, колись виконану Богом» [174, с. 157].

Таким чином, не ринок, а діалог має стати основною парадигмою для

практичного структурування політичного простору. Деліберативність у процесі структурування політичного простору вимагає прийняття певних настанов, а саме: волевиявлення та готовність до соціального співробітництва; згода щодо прийняття лише розумних доводів; відкритість під час дискусії. Тобто, модель подолання дихотомії структура – дія, яку пропонує Ю. Габермас, базується на умовах комунікації, завдяки чому процес структурування політичного простору спрямовується на досягнення справедливих, обґрунтованих, раціональних результатів.

2.3. Символьний вимір процесу структурування пострадянського простору.

В умовах переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства процес структурування політичного простору набуває символічного виміру.

У символічному просторі інформаційні технології керування масштабними соціальними, політичними, економічними подіями набувають комунікативного виміру. Символізація процесу політичного є наслідком розвитку та панування інформації, передусім – масової інформації, домінування якої виражається у діяльності такого інституту, як мас-медіа.

«Політичний міф за змістом для суб'єкта політичного управління є критерієм, за яким народ легітимізує політичний порядок, політичний режим та окремих лідерів, і за цими ж критеріями суб'єкт політичного управління може відтворити політичний міф, перш за все, засобами політичної комунікації» [159, с. 52].

Еволюція мас-медіа напряму пов'язується із зростанням ваги символічного виміру процесу структурування політичного простору: від друкованих видань, домінування яких протягом декількох століть в Європі отримало назву «галактики Гутенберга» (за прізвищем першого друкаря) до медіа, у яких поєднуються аудіовізуальні засоби (так звана «галактика

Маклюена», за прізвищем дослідника ефектів та впливу телебачення М. Маклюена). Нарешті, модель розвитку та впливу на символний простір інтерактивних мас-медіа, запропонована М. Кастельсом отримала назву «інтернет-галактика».

На думку М. Кастельса, розвиток інформаційної та технологічної складової соціального та політичного простору обумовило появу нового типу суспільства – «інформаціонального». М. Кастельс визначив наступні особливості інформаціонального суспільства: виникнення нового способу розвитку – інформаціоналізму – як нової матеріальної і технологічної бази економічного розвитку і соціальної організації; якщо індустріалізм орієнтований на економічне зростання, тобто максимізацію випуску продукції, то інформаціоналізм зорієнтований на технологічний розвиток, тобто на накопичення знань та більш високі рівні складності в обробці інформації; поява «нової соціальної структури» зумовлена виникненням нового способу розвитку – інформаціоналізму; зародження економіки нового типу, яку М. Кастельс назвав «інформаціональною», пояснюючи це тим, що продуктивність та конкурентоздатність факторів чи агентів у цій економіці залежать, в першу чергу, від їх здатності генерувати, обробляти та ефективно використовувати інформацію, що базується на знаннях. Така економіка швидко набуває глобального характеру, оскільки основні види економічної діяльності організуються у глобальному масштабі [103, с. 36–39].

На думку Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, символний простір, на відміну від простору фізичної взаємодії, організовано за типом різми. Ця інтерпретація відображає постмодерне бачення політичного простору, яке ґрунтується на принципах зчеплення і гетерогенності, множинності і незначущих розривів, картографії та декалькоманії. У цілому, різма позначає заплутаний, мочкуватий корінь, що складається з безлічі переплетених волосків.

Саме тому «будь-яке місце різми може і повинно бути приєднано до будь-якого іншого її місця», в різом «немає точок або позицій подібно до тих, які є в структурі, в дереві, в корені. Тільки лінії. Кількість перестало бути

універсальним поняттям, яке може порівняти елементи відповідно до їх місця в якомусь вимірі, щоб стати варіативним безліччю ... всі крапки повинні бути пов'язані між собою, незалежно від їх ролі і положення» [Цит. за : 111, с. 114].

На думку В. Полянської, «Особливо гостро точиться боротьба за символічне визначення того, що відбувається в політичному просторі, під час різких політичних зрушень. Основним змістом її є виробництво бачення політичного світу, боротьба за монополію легітимної номінації як офіційного, експліцитного і публічного визнання в баченні соціального світу з застосуванням символічного капіталу. Символічний капітал вже виступає як форма політичного капіталу і в реальній політиці перетворюється на політичний ресурс або ресурс політичної влади. В умовах стабільного розвитку символічна боротьба проявляється лише в перебігові конфліктів, що породжуються соціально-політичним середовищем, і означає переведення соціального конфлікту в простір політичного дискурсу, де й розгортається символічна боротьба» [160, с. 89].

Дослідженню символічного виміру процесу структурування політичного простору, аналізу ролі символічного капіталу у політичній діяльності присвячено концептуальні наукові праці таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як-от Б. Андерсон, З. Бауман, Ж. Бодріяр, П. Бурдьє, Г. Вайнштейн, І. Засурський, Е. Касіерер (який, власне й запропонував термін «Людина символічна»), М. Кастельс, Н. Костенко, Х.-Д. Кюблер, Дж. Лалл, Г. Ласуел, Н. Луман, М. Мак-Комбс, М. Маклюен, Г. Оберройтер, Дж. Пітерс, О. Соловйов, О. Тоффлер, В. Бебик, О. Зернецька, В. Недбай, А. Сіленко, Б. Потятиник, Г. Почепцов, Д. Яковлев, ін.

Концептуально теоретико-методологічне обґрунтування символічного виміру процесу структурування політичного простору виражається у наступних теоріях: теорія «інформаційного суспільства» М. Кастельса, теорія «постіндустріального суспільства», яку запропонували Д. Белл, А. Турен, ін., теорія «інформаційної хвилі» в історії цивілізації О. Тоффлера, теорія «постмодерного суспільства» (Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр, Ф. Джеймісон, З. Бауман

та ін.) та пов'язана із нею «теорія ризому» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі), теорія «суспільства послуг», яку запропонували Д. Рісман, А. Етціоні, ін.), теорія «мозаїчної культури» (А. Моль), яка формується під впливом аудіовізуальних медіа, теорія «суспільства знань» П. Друкера та Ф. Вебстера, теорія «самореферентних систем», яка представлена у роботах Н. Лумана, теорія «суспільства ризику» У. Бека, теорія «пізнього модерну» (її поділяють Е. Гіденс, Ю. Габермас, ін.), теорія «комунікативного суспільства» (Р. Мюнх, К. Мертен, ін.).

Технології, які знаходяться в основі структурування політичного простору набувають символічного характеру та активно поширюються та використовуються мас-медіа. Це призводить до відмови від принципу економічного детермінізму у процесі структурування політичного простору та необхідності посилення уваги до символічного виміру процесу структурування політичного простору. А також до розробки теоретичних засад і принципів практичного структурування політичного простору як нестійкої, відкритої системи, якій притаманні нелінійний характер розвитку і самоорганізація, а взаємодія між індивідами носить символічний характер. Найбільш впливовими (тобто, такими, що мають ідеї та можливості інформаційного впливу на суспільство) агентами структурування політичного простору у його символічному вимірі виступають голова держави, політичні лідери, політичні партії, політична еліта та політичний клас. Фактично, це правлячий клас, функція якого полягає у продукуванні та нав'язуванні суспільству пануючої (легітимної) символічної картини світу. Останнім часом з'явилась нова загроза у процесі структурування політичного простору, а саме – посилення впливу несистемних агентів з метою руйнування інформаційних мереж та здійснення кібератак. Мова йде про терористичні та інші організації, які посідають у політичному просторі нелегальні позиції.

Певною мірою можна стверджувати, що технологічність політики безпосередньо проявляється у сфері символів. Так, власне, «технологія полягає у задаванні контексту, що нагадує впровадження певного символічного коду, на

кшталт впровадження певної азбуки (кирилиці, латиниці). Кожен символ має свій знак і звучання, а механізм поєднання цих символів є вже функцією знакової системи. Управління знаковою системою означає управління смислами за допомогою заданого контексту, що розшифровується через певний символічний код» [160, с. 90].

Як вважає В. Полянська, «Основною функцією символічної політики є легітимація політичної влади символічними засобами, що реалізується в періоди політичних змін та їх стабілізації. Під час політичних змін символічна політика в особі політичного лідера дозволяє відтворити архетипічні владні функції та через присвоєння/трансформацію символічного капіталу надати політичному інституту або дії політичного лідера практичного змісту» [160, с. 91].

Безпосередніми провідниками ідей правлячого класу у символічному просторі виступають спеціальні органи влади (інформаційні служби державних органів та місцевого самоврядування, прес-служби, відділи зв'язків із громадськістю, ін.), блогери (громадські активісти, які мають велику аудиторію у інтернет), спеціалізовані інформаційні служби (рекламні агенції, ін.), мас-медіа.

Варто погодитись із тим, що «...кожна практика, яка формується на основі об'єктивних матеріальних умов, вимагає комунікації і розуміння. Цілісність життєвої ситуації людини формується спонтанно і саме ці практики виступають горизонтом для розуміння того, чому все так склалося. Отже, проблема смислотворення як невід'ємна складова життя людини в світі практик повсякденності була і залишиться життєво необхідною для неї за будь-яких обставин» [90, с. 17].

П. Бурдье наголошує на тому, що кожного індивіда включено до певного символічного контексту і кожен з них діє, виходячи із уявлень про політичний простір та дії інших індивідів, інтерпретуючі наперед усталений стан речей навколо них – загальнозначими символами. І тому кожне соціальне поле існує як

поле «боротьби» тільки за те, щоб переформулювати його символічну структуру.

Смисл і знання у епоху «пізнього модерну» (Е. Гіденс, Ю. Габермас, ін.) входять до категорії символічного капіталу, який багато у чому визначає процес структурування політичного простору. При цьому, структурно окреслені символічні поля виникають виключно завдяки габітусам політичних діячів. Поступово виникає питання продукування, генези символічного поля (як концентрації символічного капіталу), співпадіння (само)репрезентації габітусу та символічних ресурсів поля.

Основи теоретичного аналізу та практичного застосування символічного виміру процесу структурування політичного простору та особливого механізму символізації політичної діяльності у суспільствах індустріального типу було сформульовано у позитивістській парадигмі наукового знання.

Розвиток інформаційних технологій та взагалі технологічний підхід до процесу структурування політичного простору обумовлений саме зростанням ваги символічного виміру, символізацією політичної діяльності. «У відповідності до «міфу Просвітництва» було організовано політичний та символічний простір доби модерну» [25, с. 4].

Як зазначає один із дослідників технологій управлінської діяльності Д. Наріжний, протягом століть поширеними були уявлення, що «суспільство з необхідністю прогресує, еволюціонує від простого до складного, від нижчого до вищого щабля свого розвитку (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс). Ідея загального поступального еволюційного прогресу людства відбилася і у розумінні політичного розвитку, тому політичні технології в цей період сприймаються як соціальні механізми досягнення (побудови) суспільного ідеалу, як важелі й інструменти детермінованого соціального розвитку. Їм призначається роль засобів досягнення розробленого позитивістською соціально-політичною наукою зразка нової соціальної системи» [25, с. 4].

У першій третині ХХ століття з'явилися альтернативні позитивістським парадигми, цілий ряд нових підходів щодо символічного виміру процесу

структурування політичного простору. Символьний вимір структурування політичного простору привертає увагу представників феноменології (Е. Касирер, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, ін.) та теорії соціальної дії (М. Вебер, ін.).

У середині ХХ столітті, після досвіду революцій, війн та реформ, як спроб структурування політичного простору та вирішення складних соціальних, економічних та політичних проблем модерного суспільства, на зміну позитивістській концепції символізації політичної діяльності приходять нові парадигми політичних досліджень. Паралельно відбувається переосмислення ролі інформації, мас-медіа та комунікативних технологій у процесі символізації політичного простору.

Процес символізації політичного простору відзначався «...відмовою від детермінізму, уявленням про світ як не відтворювану систему, етапи стабільного розвитку якої змінюються біфуркаційними, перехідними етапами нестабільності та пошуку нових можливостей» [89, с. 262]. Саме тому одним із пріоритетних напрямків виступає дослідження символічного виміру процесу структурування політичного простору.

Однією з головних особливостей «...символізації політики, що досліджується з точки зору постмодерністського підходу..., є актуалізація проблеми влади, яка стає центром політичних досліджень» [88, с. 12].

Дійсно, одним із головних засобів символізації політичного простору виступають нові інстанції влади (за М. Фуко). Мова йде не лише про державні органи, а й про мас-медіа, політичну етику, громадську думку, які визначають межі припустимої політичної діяльності, поведінки громадян та політичних діячів у процесі структурування політичного простору.

Актуальність дослідження символічного виміру процесу структурування політичного простору обумовлюється і нагальною потребою у таких комунікативних технологіях символізації політичного поля, які би не лише були здатні вирішити короткотермінові завдання окремих політичних діячів чи

олігархічних груп, але й сформували відповідні економічні ринкові відносини, сприяли демократизації політичного простору.

Сучасна політика демонструє загальну тенденцію зростання ролі принципів, сформульованих теоретиками постмодерну, у підвищенні ефективності символізації політичного простору, що обумовлено функціонуванням комунікативних технологій: процес організації та адміністрування політичної діяльності в умовах демократії спирається переважно на відносини між владою та суспільством, які опосередковані символічно. Процес структурування політичного простору передбачає певну технологізацію (яка розуміється, передусім, як визначена послідовність політичних дій), у тому числі – організації символічного простору. Це несе потенційну небезпеку «...сприйняття та аналізу політичної сфери і, зокрема сфери державного управління як «організаційну систему» у технологічному або навіть механістичному розумінні цього слова... Ця небезпека полягає у встановленні найбільш небезпечної форми соціального детермінізму – технологічного, коли техніка перетворюється із засобу на мету, стандартизує поведінку, інтереси і потреби людей, перетворюючи тим самим людину на об'єкт бездуховних «калькуляцій і маніпуляцій». Сучасна держава має у своєму арсеналі настільки потужні і різноманітні форми технологій політичного управління, впливу і маніпулювання, що це загрожує самій основі демократії – громадянському суспільству. Слід визнати, що, на жаль, інформаційно-технологічний розвиток в умовах постіндустріального суспільства сприяє не стільки вирішенню, скільки поглибленню зазначеної проблеми» [137, с. 7].

Процес структурування політичного простору пов'язується з процесом символізації політики, потребою швидкого і масштабного «тиражування» нових видів політичної діяльності, ідей та проектів. Використання тих або інших видів символізації політичного простору визначає ефективність управління, усталеність політичної організації і всього політичного простору. При цьому, роль комунікативних технологій полягає у раціоналізації політичної діяльності, включенні до неї лише тих дій, які необхідні для досягнення

поставленої мети. Технологізація відповідає прагненню людини визначити той алгоритм, який полегшить її діяльність і підвищить її ефективність.

Варто погодитись із Л. Д. Климанською у тому, що «...технологія – поняття універсальне, існує у будь-якій сфері людської активності, зокрема може існувати і у людських стосунках. А це означає, що можна говорити про існування соціальних технологій» [97, с. 239].

Отже, під комунікативними технологіями (політична рекламістика, пропаганда, зв'язки із громадськістю) розуміють усі технології, які впливають на символізацію політичного простору, визначають зміст політичної діяльності і формат функціонування політичної системи, політичну діяльність агентів тощо.

При цьому, неможна звужувати простір використання комунікативних технологій лише до виборчих технологій. Якщо останні стосуються лише специфічного процесу формування іміджів політичних діячів у електоральному процесі та, відповідне, «налаштування» громадської думки, то у цілому комплексі комунікативних технологій можна побачити важливий інструмент структурування політичного простору. Передусім – у символічному вимірі такого структурування.

У цьому контексті варто погодитись із розмірковуваннями Є. Малкіна та Є. Сучкова щодо неможливості відокремлення комунікативних політичних технологій від структурування політичного простору, який здійснюється за допомогою публічної політики [131, с. 128]. «Поняття «політичні технології» досить важко відокремити від поняття «публічна політика». Саме тому необхідно говорити не про політичні, а про виборчі технології, тобто про специфічні технології організації виборчих кампаній. А ось термін «політичні технології» більш доцільно використовувати в іншому значенні: воно повинно виражати поєднання політичних підходів, принципів і засобів для впровадження у політичну систему нових ідей, моделей, механізмів, або їх трансформації [97, с. 59].

У визначенні символічного виміру процесу структурування політичного простору доцільно говорити про технології виведення країни з економічної і політичної кризи, формування громадянського суспільства, розвитку ринкової економіки, управління державою й суспільством чи окремими організаціями як, наприклад, силовими структурами, а також взаємодії уряду й парламенту, парламенту і президента та ін.

Комунікативні технології виступають елементом символізації політичного простору. Вони мають таку структуру: «1) когнітивна складова, яка дає споживачеві нові знання, інформацію; 2) афективна складова, яка формує необхідне емоційне ставлення до електорату; 3) регулятивна складова, що стимулює до конкретних дій» [164, с. 13].

У цілому, комунікативні технології, як елемент символізації політичного простору, представляють окремий тип соціальних технологій, пов'язаних з організацією політичної діяльності у символічному вимірі, взаємодії між політичними діячами під час передавання інформації та отримання відповіді.

Процес структурування політичного простору характеризується різноманітністю та складністю. З кута зору комунікативних технологій управління символічним простором, його можна представити як сукупність конкретних проблем, які вимагають вирішення з боку держави (головного суб'єкту процесу структурування політичного простору) та інших політичних діячів (агентів політичного простору). Процес структурування політичного простору передбачає здійснення політичними агентами певного комплексу цілеспрямованих дій. Тобто, виходячи з такого розуміння, політичні відносини розглядаються як взаємодія політичних структур та інститутів, конкретні дії агентів, що мають основою розробку і застосування певних технологій вирішення політичних завдань та проблем.

До основних засобів символізації політичного простору за допомогою комунікативних технологій можна віднести: «штучне та усвідомлене управління комунікативними ресурсами; наявність соціально значущої мети, цілеспрямованість та доцільність та доцільність; системність; плановірність;

технологічність (структура, номенклатура і послідовність процедур та операцій); формальна організація та функціональний розподіл праці; оптимізація та зворотний зв'язок; дискретність, наявність початку та кінця; креативність та стандартизація; циклічність та можливість тиражування» [97, с. 244].

Дослідження комунікативних технологій, як головного механізму символізації політичного простору, слід здійснювати у двох вимірах. «По-перше, як систему знань, теоретичних понять та підходів до реальності, певну інтелектуальну матрицю уявлень щодо етапів та методів дій відносно об'єкта. По-друге, як операціоналізацію теоретичних уявлень у формування комплексу дій, технологізацію знань у процесі діяльності, що відповідає вимогам конкретних політичних структур та інститутів» [159, с. 55].

Одним з найважливіших факторів успішності застосування комунікативних технологій у процесі структурування символічного виміру політичного простору є переважання гуманістичної складової над інструментальною. Якщо ж цього не відбувається, технологія може розглядатись як конкурент політики (Ю. Габермас) у вирішенні складних і часто суперечливих завдань структурування політичного простору.

З'являється небезпека появи «технократії», яка продукує нову нерівність – неможливість для певних верств населення доступу до процесу структурування політичного простору через нестачу знань та інформації. В результаті інформаційних кампаній «політична влада переходить до тих, хто вдало використовує можливості телебачення, а не до тих, хто вміє урядувати в економічній, соціальній та інших сферах. Політика може означати не лише захист інтересів громади, а і вміння використовувати інформаційні ресурси, вести інформаційні війни. Демократія участі з безпосереднім доступом до джерел інформації залишається далекою від реалізації, і це призводить до нових конфліктів як у політиці, так і в культурній сфері» [233, с. 117].

В умовах переходу до демократії зростає вага символічного виміру структурування політичного простору. Це обумовлено необхідністю

впровадження процедурних вимог щодо організації виборчого процесу, забезпеченням багатопартійності, плюралізації політичного простору, свободи слова у мас-медіа. Для системи публічного управління комунікативні технології відіграють важливі функції оптимізації вертикальної та горизонтальної взаємодії, раціоналізації вирішення управлінської проблеми.

Проте, не можна недооцінювати і наявні загрози для постіндустріальної (інформаційної) епохи, які несе технологізація процесу структурування політичного простору. Ці загрози пов'язуються з використанням комунікативних технологій і призводять до «віртуалізації» структурування політичного простору та появи феномену «інформаційного тоталітаризму». У процесі символізації політичного простору, політичні агенти, партії політична діяльність та виборчі змагання віртуалізуються.

Варто погодитись із тим, що «Партії перетворюються на «бренди» та створюються за законами інформаційних технологій, втрачаючи функцію представників громадськості. Боротьбу за владу в політиці перенесено з ідеологій, організацій та програмних положень у сферу віртуальних іміджів» [233, с. 118].

Вага символічного виміру процесу структурування політичного простору значно посилюється з розвитком мас-медіа, які можуть використовуватись в якості інструменту впливу, як у діяльності політичних агентів у виборчих кампаніях, так і в процесі публічного управління (тобто, здійснення урядування). У процесі структурування політичного простору відбулась справжня революція, пов'язана із розвитком мас-медіа та переходом від друкованих медіа (преси) до аудіовізуальних (телебачення та радіомовлення) медіа. Зокрема, ефективність комунікативних технологій значно зросла з розвитком телебачення, яке істотно впливає на аудиторію, надаючи візуальну картину, яку люди сприймають як дуже вірогідну. Це пояснюється тим, що візуальні образи запам'ятовуються краще, ніж вербальні, і довше зберігаються в пам'яті, формуючи громадську думку.

На сучасному етапі головним акселератором символізації політичного простору виступають інтегральні мас-медіа, які, за допомогою мережі Інтернет та комп'ютерів, поєднують аудіовізуальну та текстову інформацію. Говорять про «революцію», що її зробили мас-медіа, трансформувавши процес структурування політичного простору. Політичну діяльність частково перенесено у простір мас-медіа. Це стосується і політичних відносин та способів і механізмів управління суспільством у цілому.

Символізація процесу структурування політичного простору означає, що відтепер саме інформація, символічний капітал та знання виступають найбільш ефективним інструментом політичної влади (говорять про м'яку силу). Водночас адміністративний (бюрократичний) примус та силовий тиск поступається інформаційному впливу мас-медіа. Саме тому «...для політичної реальності України, як і для інших країн, що трансформуються, справедливим є твердження про зміну місця та ролі комунікацій в політиці. У цьому контексті, потреба у раціональній аргументації, розвиток раціональної політичної комунікації є одним з небагатьох феноменів, що є спільними для постіндустріальних країн та країн, що знаходяться в процесі демократизації...» [233, с. 119-120].

У процесі структурування політичного простору комунікативні технології «... стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів. До таких технологій, які досягли свого розквіту якраз у ХХ столітті, можна віднести пропагандистську, рекламну, політичну, переговорну, перформансну, «паблік рилейшнз» тощо» [97, с. 242].

У процесі структурування політичного простору символізація політичної діяльності за допомогою комунікативних технологій сприяє реалізації певних ідеалів раціонального, вільного та альтернативного політичного вибору. Зокрема, у електоральних кампаніях комунікативні технології надають виборцям інформацію щодо здібностей, особистих якостей та позицій

політичних діячів, допомагає виборцям (громадськості) контрастувати їхні іміджі, що відіграють важливу роль у символізації політичного простору, кристалізації преференцій і здійсненні остаточного вибору. Комунікативні технології у процесі символізації політики виступають особливим засобом повідомлення щодо позиції кандидата у політичному просторі та виокремлення його серед інших позицій. У процесі символізації політичного простору виділяють наступні типи політичної реклами, як комунікативної технології: «...пряма, безпосередня політична реклама – це платна агітація в пресі, на радіо чи телебаченні (тематичні статті, виступи, рекламні радіо– і телеролики); опосередкована – безплатна інформація про заходи, які проводяться за участю кандидата чи партії (партійні з'їзди, зустрічі, гасла, фото); особистий контакт із виборцями (зустрічі кандидатів чи довірених осіб на вулицях, підприємствах; розсилання поштою друкованої політичної реклами); розповсюдження інформаційних матеріалів (листівок, буклетів, газет, брошур)» [164, с. 148].

Таким чином, у процесі забезпечення символічного виміру структурування політичного простору комунікативні технології покликані вирішити наступні завдання. По-перше, вони здатні ініціювати та посилити масову підтримку з боку різних соціальних груп діяльності політичних агентів та мобілізувати ці групи на реалізацію визначених цілей суспільного розвитку. По-друге, вони сприяють вчасному та адекватному інформуванню суспільства про позицію агента у політичному просторі, прийнятим політичним діям рішень. По-третє, забезпечення вертикальної комунікації (поширення вказівок підлеглим позиціям у політичному просторі і органам управління для реалізації рішень, які мають службовий характер). Це вкрай важливо в управлінському аспекті процесу структурування політичного простору. По-четверте, допомагають здійснювати контроль за реалізацією прийнятих рішень, відповідно до позиції агента у політичному просторі. По-п'яте, сприяють координації найбільш активних агентів (як інституційних та к і індивідуальних) у процесі нав'язування ними власної символічної картини світу у процесі структурування політичного простору.

Висновки до другого розділу

По-перше, з точки зору підходів структуралізму та постструктуралізму, політична топологія інтерпретується як пізнавальна схема політичної діяльності, у якій можливо поєднання різних концепцій. Це уявна система координат політичної діяльності, а також і реальне розташування агентів у політичному просторі, яке віддзеркалює динаміку взаємодії політичних діячів, зміну їх положення та статусу у процесі політичної діяльності. Важливими напрямками досліджень політичного простору виступають такі теорії, як символічний інтераціоналізм та теорія комунікації. У середині ХХ століття ці важливі напрямки формувались та розвивались у межах інтерпретативної парадигми. У цілому, інтерпретативна парадигма представляє собою окремий підхід до дослідження політичного простору, в основі якого – інтерпретативна модель пояснення й розуміння політичних відносин.

Досліджуючи політичну топологію, теорія структурування політичного простору стала пріоритетним напрямком досліджень у структуралізмі та постструктуралізмі, але не перетворилась на іще одну галузеву соціологію (соціологія культури, соціологія освіти, соціологія права, соціологія релігії, ін.), чи окрему галузь політичної науки (кратологію, партологію, публічну політику, ін.).

По-друге, у теорії структурування політичного простору відбувається подолання традиційної дихотомії «структури» та «дії», адже політичному простору властивий релятивізм, тобто – співвідношення позицій політиків, яке обумовлено їх політичною діяльністю. Ці позиції можуть змінюватись, але зберігається ієрархічність, розподіл політичних ролей та статусів.

Політичний простір розуміється як відповідна схема пізнання сутності політичної діяльності, водночас – це реальне розташування агентів у політичному просторі, яке постійно змінюється та трансформується; саме тому політичному просторі властиві дистанція (відносини між позиціями та

ієрархічність) та релятивізм (відображення розподілу політичних ролей та соціальних статусів).

У політичному полі відбувається конкурентна боротьба між політичними діячами (за П. Бурдьє, «агентами») за головний ресурс – владу, яка ведеться за допомогою символічного, політичного, соціального та економічного капіталів. Процес структурування політичного поля відбувається за участі окремих політичних діячів, політичних та соціальних груп, політичних інституцій.

По-третє, одним із головних капіталів у процесі структурування політичного простору виступає символічний капітал. Політичний простір характеризується спільними правилами та символічними капіталами політичних діячів, які включають специфічний набір правил, іманентну мету розвитку, історичні особливості, механізми символізації та боротьби. На цьому рівні боротьба ведеться за отримання символічної монополії – права говорити від імені окремої соціальної групи, «народу», «держави».

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

3.1. Інституціоналізація держави та громадянського суспільства як основа структурування пострадянського політичного простору.

Без інституціоналізації, тобто утворення розвинених та дієвих політичних інститутів демократії неможливо уявити процес структурування політичного простору. «Інститути та ступінь інституціоналізації, отже, є одним із критеріїв для визначення рівня організованості та наявності порядку в сучасній демократичній державі» [83, с. 70].

Основу процесу структурування політичного простору формує діяльність політичних агентів, яка концентрується, організується та визначається політичними інститутами. Саме тому, процес інституціоналізації виступає одним із визначальних для структурування політичного простору.

Наголос робиться на тому, що різні латентні утворення – «групи тиску, клани, олігархічні угруповання культивують в суспільстві тіньові способи інтеракції, стосунки підлеглості й субординації. Зміна способу структуризації з прихованої форми на відкриту дасть позитивний імпульс розвитку українського суспільства у напрямку до демократії» [158, с. 5].

В історичному вимірі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору можна виділити три взаємопов'язані етапи:

- ранньомодернізаційний (імпульсивно-еклектичний);
- псевдомодернізаційний (тоталітарно-бюрократичний);
- сучасномодернізаційний (транзитно-кризовий).

У межах перших двох етапів, українське суспільство, яке входило до складу Російської імперії та СРСР, відчуло на собі «переваги» радянської модернізації, яка здійснювалася владно-командними способами та

насильницькими і грабіжницькими методами. Основним суб'єктом структурування політичного простору виступала тоталітарна (а після смерті Сталіна – авторитарна держава), яка концентрувала у своїх руках всю повноту влади. Цим пояснюється те, що жорстка, централізована державна регламентація структурування політичного простору спочатку в абсолютистській Росії, а пізніше в СРСР не дозволила скластися механізмам самоорганізації, сформувати інститути громадянського суспільства.

Інституціоналізація держави та громадянського суспільства в умовах переходу до демократії – це взаємопов'язані процеси. У європейських країнах інституціоналізація відбувалась послідовно – спочатку становлення інститутів держави, згодом – формування нації, а на окремому етапі починався процес формування громадянського суспільства.

Отже, у процесі структурування політичного простору перед політичною теорією та практикою демократичних перетворень постає ціла низка завдань із всебічного аналізу сутності процесу інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору.

У процесі інституціоналізації органів державної влади відбувається виокремлення притаманних цьому процесу етапів, визначення його закономірностей з метою структурування пострадянського політичного простору та забезпечення досягнення мети політичного розвитку суспільства – демократизації.

У політологічних дослідженнях інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору можна виділити три теоретичних підходи. Це модернізаційний, структурний та транзитологічний підходи. Вони пов'язані із історичними етапами структурування пострадянського політичного простору та покликані осмислити радянську модернізацію, зміни у політичній інституціоналізації та структурній організації радянського та пострадянського суспільства і напрямки та основні проблеми транзиту пострадянських країн до демократії. Відповідно до модернізаційного підходу (який об'єднує декілька авторських теорій

модернізації, навздогінної модернізації та вестернізації), у процесі дослідження інституціоналізації держави та громадянського суспільства, як основи структурування політичного простору, необхідно зосередити увагу на деяких соціальних та економічних параметрах, які виступають показниками розвитку від традиційного до модерного суспільства. Ці показники віддзеркалюють стан інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору у країнах консолідованої демократії та ілюструють мету розвитку для пострадянських країн.

Структурний підхід робить наголос на інституціоналізації держави та громадянського суспільства, як основи структурування політичного простору, як процесі пошуку адекватних структур для демократичного поступу. В умовах структурування пострадянського політичного простору відбувається демократичний перехід одночасно у багатьох соціальних просторах (перехід до ринкової економіки, політичної конкуренції, формування громадянського суспільства та творення модерної нації). Саме тому, у процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства, як основи структурування політичного простору, необхідний комплексний аналіз економічних, політичних, соціокультурних, національних перетворень, демократизації економічних, політичних і соціальних структур.

Транзитологічний підхід спрямований саме на такий аналіз процесу структурування політичного простору: комплексне дослідження переходу до демократії, забезпечення економічної та політичної конкуренції та, водночас, збереження громадської та національної єдності. Основними характеристиками транзитологічного підходу виступають акцентування дослідницької уваги на діяльності політичних акторів (політичних еліт, політичного класу, ін.), їх політичної активності, визначення ними переваг та загальної стратегії перетворень (можливо, у так званому «пакті еліт»). Мова також йде про диверсифікацію діяльності політичних еліт відповідно до ролі та функцій у структуруванні політичного простору.

В умовах транзиту на процес інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору впливає багато політичних, економічних, соціальних та культурних факторів. Але наголос робиться на таких факторах:

- стартові умови для транзиту (авторитаризм, тоталітаризм, наявність та розвиненість політичних інститутів та традицій громадянського суспільства, ін.);
- основні політичні актори, чия індивідуальна та колективна політична діяльність ініціює та підтримує демократизацію (внутрішньополітична діяльність);
- шляхи та способи реалізації переходу, відповідно до обраної «точки прибуття» за результатами транзиту;
- зовнішні чинники та сили, які прямо або опосередковано впливають на політичну діяльність всередині країни.

При цьому, кожний процес інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору відбувається за специфічних умов конкретної країни, але, у цілому, на основі єдиних закономірностей діяльності політичних акторів та відповідно до достатньо вузького діапазону шляхів, способів та моделей демократизації.

Хотілося б сподіватися, що Україна в процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору пододала певний відрізок шляху і знаходиться у завершальній фазі перехідного етапу – консолідації політичних інститутів демократії, коли абстрактна віра політичних діячів-реформаторів та громадян у демократичні цінності поступово перетворюється на розуміння відповідних правил, переваг та обмежень діяльності у демократичному політичному просторі.

Діяльність політичних агентів, їх взаємодія між собою та з інститутами державної влади (представленими трьома гілками влади) та місцевого самоврядування й інституціями громадянського суспільства (політичні партії, мас-медіа, громадські об'єднання та рухи) визначає процес структурування

політичного простору в країнах, зокрема в посткомуністичній Україні. Дослідження інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору відкриває шлях до виокремлення етапів та визначення особливостей цього складного та багатфакторного політичного процесу, проаналізувати структуру (за Е. Гіденсом) інститутів держави та громадянського суспільства та засоби їхнього впливу.

Процеси політичних змін, обумовлені демократизацією структурування політичного простору, спричинили появу нових інститутів. Це стосується інститутів влади (поява інституту президентства, розвиток парламентаризму та місцевого самоврядування, вихід з-під партійного контролю судової гілки влади) та появи та розвитку інституцій громадянського суспільства. При цьому, однією із визначальних складових інституціоналізації виступає діяльність владних агентів, які прямо впливають на прийняття рішень та визначають напрямок політики та результативність управління. Саме діяльність агентів політики визначає стратегію та тактику перетворень, їх темп та спрямованість у процесі структурування політичного простору.

Як наслідок авторитарного панування, у пострадянських країнах гіпертрофовано розвіннулася виконавча влада, яка уособлювалась партійним та / або державним лідером, що намагався приймати рішення одноосібно (зокрема, цю модель було закладено у Конституції України 1996 року (1996–2005 рр.) та відтворено за результатами «конституційного реверсу» 2010–2014 рр.). Інститут президентської влади домінує у процесі структурування політичного простору над законодавчою та виконавчою владою, а про політичну незалежність судової влади, незважаючи на різні декларації, мова не йде і після 25 років незалежності.

Становлення державності стало визначальним фактором структурування політичного простору на першому етапі української незалежності (1991–1994 рр.). У подальшому розвиток політичних інститутів обумовив необхідність демократизації діяльності владних суб'єктів на шляху пострадянських перетворень.

Одразу ж після отримання незалежності (після 1991 року) формування нових інституцій державної влади та встановлення правового (конституційного) та політичного балансу між ними (тобто безпосередньо процес державотворення) став основною рушійною силою процесу структурування політичного простору. На наступних етапах цього процесу паралельно із державотворенням відбувалась інституціоналізація громадянського суспільства, сталися суттєві зміни у партійному просторі, діяльності мас-медіа та громадських організаціях та об'єднаннях.

В сучасних умовах інституціоналізація держави та громадянського суспільства як основа структурування політичного простору, як декларується, забезпечує модернізаційний тип політичного розвитку та, водночас, демократизацію органів державної влади. Інституціоналізація «...наділяє представництвом одних учасників політичного процесу та відштовхує інших. Без інституціоналізації, без політичних інститутів демократії жодна сучасна демократична держава існувати не може. Інститути та ступінь інституціоналізації, отже, є одним із критеріїв для визначення рівня організованості та наявності порядку в сучасній демократичній державі» [83, с. 286]. Додамо – і у політичному просторі в цілому. На жаль, практичне виконання цих заяв все ще на початковому етапі.

На сучасному етапі вкрай важливим завданням для політичної теорії та практики у пострадянських країнах виступає виокремлення агентів структурування – як державних, так і громадських інституцій та окремих політичних акторів, діяльність яких визначає характеристики політичного процесу у цілому. На особливу увагу заслуговують соціальні та політичні трансформації пострадянського простору, які спричиняють зміни відносин між державними інститутами та інституціями громадянського суспільства.

Процес перманентної трансформації пострадянського простору, постійні зміни у правовому регулюванні діяльності влади електорального процесу (впровадження змішаної, пропорційної, мажоритарної моделей) свідчать про необхідність досліджуваної у даному підрозділі проблеми та дозволяє

визначити основну мету політологічного аналізу процесу інституціоналізації держави та громадянського суспільства, зазначену вище.

У процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства основним взірцем стає модель представницької демократії, яка на відміну від тоталітарної та авторитарної форм правління стала символізувати сучасний політичний простір та визначати політичну діяльність.

Події 2004 та 2013–2014 років в Україні переконливо довели, що одним із основних критеріїв ефективності процесу інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору виступає факт наявності підтримки з боку громадян, соціальних груп, суспільства у цілому, тобто діяльності політичних агентів. Відповідно, у процесі структурування пострадянського політичного простору посилюються очікування громадян від інформаційної відкритості інститутів держави та громадянського суспільства. Таким чином, цей процес інституціоналізації держави та громадянського суспільства спрямований на розширення меж політичного діалогу влади та суспільства, вирішення проблем у ході діалогу.

На сучасному етапі, незважаючи на певні зрушення у бік демократизації, інститути державної влади в Україні сприймаються громадянами та великими соціальними групами як закрита, самодостатня система, що не потребує зворотного інформаційного зв'язку із суспільством. Проте така позиція у політичному просторі суперечить сучасним трендам політичного розвитку, зокрема – інформаційній хвилі, яка визначає специфіку інституціоналізації владних суб'єктів на пострадянському просторі. Також до характеристик інституціоналізації держави та громадянського суспільства у структуруванні пострадянського політичного простору можна віднести віртуалізацію політичної боротьби (саме про неї як про реальну віртуальність писав М. Кастельс), появу технологічних можливостей для впровадження електронного урядування, та ширше – електронної демократії, популярність ідеї технократичного урядування (натомість, демократія потребує реалізації принципу представництва). Щодо віртуалізації процесу структурування

політичного простору, то дійсно, політичні змагання зі сфери ідеології та партійних організацій перенесено у простір створення штучних політичних інформаційних об'єктів – іміджів політичних діячів.

Варто також відзначити, що «Е-урядування покликано оптимізувати систему управління державою, зменшити рівень соціальних конфліктів, більшість з яких виникає внаслідок непорозуміння та відсутності комунікації між акторами. Електронна демократія створює технологічні можливості для прийняття основних політичних рішень безпосередньо громадянами. Глобальне розповсюдження Інтернету, який включає в себе інформаційну та комунікативну технології на основі відкритих стандартів, у поєднанні з реформами державного управління, відомими як Новий Публічний Менеджмент, позиціонує електронний уряд як важливу та розвиваючу складову порядку денного модернізації. Втім, електронний уряд – це не лише питання про встановлення певної процедури чи послуг через Інтернет, а швидше їхнє реформування та трансформація» [233, с. 172].

Демократизація діяльності державних органів влади потребує реалізації комплексу взаємопов'язаних реформ правового, економічного, політичного та культурного характеру задля підвищення ефективності виконання державою функцій управління та організації політичної та соціальної діяльності. При цьому, у процесі структурування політичного простору важлива роль належить інституціям громадянського суспільства, які виступають не лише контролером діяльності влади, але й незалежним дискусійним майданчиком. «В межах і за межами парламентського комплексу ці безсуб'єктні форми комунікації становлять сцени, на яких може відбуватися більш-менш раціональне формування політичної думки й політичної волі» [75, с. 55].

В умовах інформаційного суспільства вкрай важливим у процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства у структуруванні пострадянського політичного простору стає не просто формування та взаємодія владних інститутів, а і забезпечення легітимації й оптимізації їх діяльності.

Процес інституціоналізації держави та громадянського суспільства у структуруванні пострадянського політичного простору передбачає основний вихідний пункт – розподіл влади на три гілки. Цьому відповідають положення 6 статті Конституції України. Цей універсальний демократичний принцип інституціоналізації органів державної влади потребує реального змістовного наповнення у процесі структурування політичного простору з урахуванням специфіки взаємодії влади та суспільства у пострадянських умовах.

Складнощі процесу інституціоналізації держави та громадянського суспільства у структуруванні пострадянського політичного простору обумовлені перехідним типом політичної системи. Це означає, що трансформується не лише влада, а і структура соціального простору, змінюються інтереси соціальних груп та верств населення.

Тобто, процес інституціоналізації влади в умовах пострадянського політичного простору має враховувати трансформації у структуруванні соціального та політичного простору та спиратись на реальні інтереси соціальних груп. Для забезпечення ефективного функціонування інститутів державної влади в умовах демократичного переходу має бути утворено систему політичного представництва – парламентського, на рівні органів державної влади та місцевого самоврядування.

«В умовах перехідного періоду, нестабільності економічних процесів, несформованої соціальної структури суспільства, низької політичної і правової культури населення, парламентарів, працівників державного апарату, реальне забезпечення принципу розподілу функцій влади набуває особливого значення» [132, с. 6].

При цьому, наголос робиться на тому, що в умовах переходу від радянського тоталітаризму до демократії найбільш ефективною є «гнучка» модель розподілу влади, повноважень її гілок. Вона характеризується постійною співпрацею, діалогом та взаємодією усіх гілок влади у процесі структурування політичного простору та їх діалогу з громадянським суспільством. Це можна забезпечити лише в умовах парламентської форми

правління. Парламент постає основною гілкою влади в умовах демократизації, бо є представницьким органом та, водночас виступає майданчиком для діалогу (дебатів) представників різних гілок влади та інституцій громадянського суспільства.

Навпаки, «жорстка» модель пов'язується із домінуванням президентської гілки влади. Саме вона реалізовувалась в Україні протягом усього періоду незалежності, коли Президент контролював уряд (його частину) або особисто (це стосується Л. Кравчука, Л. Кучму, В. Януковича), або за допомогою власної парламентської фракції (В. Ющенко, П. Порошенко).

У процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору важлива роль належить інституціоналізації опозиційної політичної діяльності. Політична опозиція у цьому процесі виступає організованою формою вираження політичних та громадянських інтересів, альтернативних владі. Становлення інституту політичної опозиції як елементу структурування політичного простору інтерпретується як політичний процес раціоналізації групових (соціальних, національних, культурних, політичних, ін.) потреб, який визначає подальшу діяльність щодо їх захисту та реалізації.

Таким чином, вибір моделі розподілу владних повноважень у процесі інституціоналізації влади в умовах структурування громадянського політичного простору визначається компромісом еліт, тобто найбільш ресурсно забезпечених соціальних груп, які безпосередньо зацікавлені у певному такому розподілі повноважень. Це повною мірою стосується як інституціоналізації органів державної влади, так і громадянського суспільства.

На думку П. Кузьміна, «Принцип поділу функцій влади передбачає структурну диференціацію трьох рівнозначущих основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової. Він відображає, з одного боку, виділення основних видів діяльності держави: законотворення, нормозастосування і правосуддя, а з іншого – організаційний устрій держави як сукупність різних видів державних органів: законодавчих, виконавчих і судових (як основних) із

властивою їм компетенцією (сукупністю державно-владних повноважень)» [110, с. 7].

Політичні кризи в Україні обумовлені саме протиріччями у розподілі владних повноважень між президентом, парламентом та урядом, невизначеністю сфер відповідальності кожної з гілок влади, а отже – неможливістю ефективного структурування політичного простору. Мова йде не лише про інституційну ізольованість кожної гілки влади, а й про їх конфронтацію у процесі структурування політичного простору.

Варто погодитись із тим, що «Політична практика взаємовідносин вищих органів державної влади в Україні часто демонструє їх деструктивну поведінку та недієздатність, відсутність сталої співпраці гілок влади для проведення життєво необхідних економічних, соціальних і політичних реформ» [132, с. 8].

Проаналізуємо процес інституціоналізації основних органів державної влади та інституцій громадянського суспільства – виконавчу владу, законодавчу владу, судову владу, політичні партії, політичну опозицію, громадські об'єднання, мас-медіа.

Основу процесу структурування політичного простору, який формує ту чи іншу модель розподілу державної влади, складає функціонування таких політичних інститутів, як-от: «виборність посадових осіб, вільні та чесні вибори, свобода висловлювань, доступ до альтернативних джерел масової інформації, автономія асоціацій та дотримання верховенства права» [99].

Особливої ваги у процесі структурування пострадянського політичного простору набуває інститут парламентаризму. Зупинимось на діяльності інституту парламенту – Верховної Ради України більш детально.

Парламент виступає одним із головних державних інститутів у процесі структурування пострадянського політичного простору, він є представницьким органом влади, і тому виконує роль посередника між суспільством (різноманітними соціальними групами, верствами, стратами) та виконавчою владою (яка відповідає за урядування). Парламент структурує політичний простір на основі представництва презентованих у публічному просторі та

інституціоналізованих за допомогою громадських організацій інтересів громадян. Це пов'язується із виконанням парламентом таких функцій, як: артикуляція, агрегація та інтеграція соціальних інтересів, перетворення інтересів окремих індивідів та груп на «суспільний інтерес», досягнення та реалізація якого є головною метою структурування політичного простору.

При цьому, парламент стає потужним інструментом політичних дискусій. «Основним чинником формування демократичної політики у парламенті стає раціональна комунікативна взаємодія між парламентською більшістю (коаліцією) та опозицією, її доступ до прийняття політичних рішень. Форми роботи депутата безпосередньо пов'язані із аргументованими відповідальними діями, що передбачає роботу в комітетах, участь у пленарних засіданнях, парламентські запити, парламентські слухання, слідчі комісії тощо» [233, с. 173].

Діяльність парламентаря полягає в участі у дискусіях, намаганні захистити інтерес соціальної групи, яку він представляє, у прийнятті законів та контролю за їх реалізацією, а також – контроль над діяльністю інших агентів політичної діяльності. Це комплексна політична діяльність, в основі якої – модель деліберативної демократії (тобто, творення раціональної політики та прийнятті рішень на основі аргументативних дискусій).

Політичний діалог у формі парламентських дебатів – основна форма структурування пострадянського політичного простору, у ньому використовуються різні типи повідомлень – іміджеві, комунікативні, інформаційні, маніпулятивні (до даного типу відносяться такі прийоми, як гіперболізація, категоричність, метафоричність) та раціональні.

До чинників демократизації парламентської діяльності, як невід'ємної складової інституціоналізації держави у процесі структурування пострадянського політичного простору, відносяться:

- публічність та відкритість діяльності парламентаріїв. Мова йде не лише про відкритість пленарних засідань, трансляцію у прямому ефірі яких здійснює парламентський телеканал «Рада», декілька інших

загальнонаціональних телеканалів (зокрема, 112, «5 канал», ін.) а і про забезпечення публічності діяльності депутатів у комітетах Верховної Ради України;

- впровадження такої форми діяльності парламенту, як парламентські дебати. Саме у процесі публічних дебатів, за допомогою аргументації відбувається пошук раціонального політичного рішення. Парламентські дебати виступають дієвим інструментом структурування політичного простору, дозволяють виробити ефективні механізми вироблення політики (як внутрішньої, так і зовнішньої);

- важливою складовою демократизації парламентської діяльності виступають регулярні та чесні виборчі кампанії, які би забезпечували представництво соціальних груп та структурованість політичного простору за ідеологічною та партійною ознакою у цілому та парламенту, зокрема.

У процесі структурування пострадянського політичного простору проведення регулярних і вільних виборів є необхідною умовою демократизації політичної діяльності. Саме електоральний процес забезпечує зворотній зв'язок між політичними діячами (зокрема – парламентарями) та громадянами, легітимізує політичну діяльність та утворює умови для ретроспективної відповідальності політиків. Щодо останнього, то мова йде про те, що політик, який не виправдав сподівань виборців, не буде обраний на наступний термін.

Варто погодитись із тим, що «...демократія буде легітимніша і стабільніша, коли існують (не призводячи до поляризації) високі рівні політичної ефективності, участі в політичному житті та політичної поінформованості. Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме певний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися високих рівнів підтримки демократії і задоволеності демократією» [65, с. 934].

Взаємопов'язаність виборчого процесу та парламентської діяльності у процесі інституціоналізації органів влади та громадянського суспільства особливо відчувається у структуруванні пострадянського політичного простору. В Україні, на заваді демократизації процесу структурування пострадянського політичного простору стають постійні зміни у виборчому законодавстві, які не дозволяють політичними діячам та громадянам призвичаїтись до однієї із виборчих моделей (змішаної, мажоритарної, пропорційної). Відсутність мажоритарної складової не дозволяє говорити про забезпечення принципу представництва, а недостатня увага до пропорційності заважає утворити структурований парламент. Також демократизації парламентської діяльності заважають наступні фактори: неоднозначність правового тлумачення основних категорій виборчого процесу; непрозоре фінансування виборчих кампаній партій та блоків; використання адміністративного ресурсу, як рудименту радянської системи.

У цілому ж, варто погодитись, що провідна роль у формуванні простору демократичної політики «належить парламенту, депутати представляють інтереси відповідних політичних, соціальних і регіональних груп. Роль парламенту як політичного інституту полягає, серед іншого, у формуванні простору дискусій, діалогу на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. При цьому парламент стає не просто дискусійним майданчиком, він має достатньо важелів впливу для прийняття законів та контролю за їх реалізацією, виконувати функції творення раціональної політики на основі аргументативної дискусії» [233, с. 52].

Таким чином, парламент відіграє основну роль у процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору. Можна стверджувати, що консолідація політичних діячів навколо демократичних цінностей та норм повинна відбуватися як результат процесу досягнення українським парламентом демократичної системи виборів і конституційного закріплення відповідних

парламентських повноважень, властивих парламентаризму демократичного типу, передусім – відповідальність за створення та діяльність уряду.

У процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору важливу роль відіграє судова влада, яка легітимізує процес структурування пострадянського політичного простору та його суб'єктів через виконання функції стабілізатора та регулятора політичних відносин у цілому та конфліктів, зокрема. У процесі структурування політичного простору судова влада має керуватися не лише «буквою закону», тобто наявною правовою моделлю політичної системи (яка ніколи не буває досконалою), але й її духом – тобто, тими гуманістичними та деліберативними принципами політичної діяльності, на яких ґрунтується сучасна демократія.

Відзначаючи роль політичних партій у процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства, як основи структурування політичного простору слід відзначити, що політичні партії «починають покладатися на адміністративну структуру держави, нехтуючи громадянськими асоціаціями, які їх підтримували. Поміж тим, для успішного розвитку демократизації політичні партії мають вжити певних заходів із метою мобілізації та збереження підтримки серед народу. Зокрема, чітко формулювати політичні цілі, для здійснення яких вони прагнуть отримати владні повноваження. Інакше політика партій ґрунтуватиметься на племінних, етнічних зв'язках, які не потребують партійної ідеології» [99].

До основних вимог інституціоналізації політичних партій у пострадянському політичному просторі В. Козьма відносить чисельну перевагу в соціальній структурі середнього класу, чия питома вага в соціальній структурі та достатньо прозорі економічні позиції малого й середнього бізнесу на ринку праці є необхідними умовами розвитку стабільних інститутів демократії [Див. детал.: 99].

Нарешті, відносно незначна роль громадянського суспільства у процесі структурування політичного простору обумовлена суперечкою між інтересами великого капіталу («олігархії») та інтересами середнього класу, представники

якого становлять основу громадянського суспільства. Інституціоналізація громадянського суспільства, як основа структурування політичного простору, пов'язується із процесами модернізації суспільства та влади. Це невід'ємна складова ускладнення політичного простору та диференціації соціального простору на основі усвідомлення соціальним інтересів, потреб та цінностей.

Враховуючи досвід подій 2004 та 2013-2014 років, варто погодитись із тим, що «шанси на успіх демократичних перетворень в Україні значною мірою визначаються розвитком громадянської активності мас і становленням відповідних інститутів громадянського суспільства. Все це обумовлює необхідність дослідження умов і способів формування громадянського суспільства, його функціонування та розвитку» [24].

Таким чином, у процесі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування політичного простору громадянське суспільство (незважаючи на певний ступінь автономності) на пряму пов'язується із діяльністю органів державної влади. Держава, як одна із основних інституцій структурування політичного простору, впливає і на громадянське суспільство. І навпаки, процес демократизації структурування політичного простору потребує посилення впливу громадських організацій на владу, розвитку взаємодії між громадянським суспільством та владою, яке має призвести український політичний процес до завершення демократичної консолідації.

3.2. Складові професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії.

У процесі професійної політичної діяльності (далі – ППД) в умовах представницької демократії важливу роль відіграють дві складові ППД. Мова йде про електоральну складову та управлінську складову.

Перша складова передбачає обов'язкову для представницької демократії участь політичних діячів у виборчому процесі та проходження усіх етапів легалізації та легітимізації ППД у політичному виборчому процесі – партійність, співпраця з громадянським суспільством та мас-медіа, використання іміджевих технологій, безпосередня участь у електоральних кампаніях та перемога у конкурентній боротьбі з іншими кандидатами. Це комплекс заходів та дій політичний акторів, який у англomовному політологічному дискурсі позначається терміном «Politics».

Друга складова ППД – це управління суспільством, коли за результатами виборчих змагань політичний діяч отримує парламентський мандат або посаду у виконавчій владі. Тут вже від застосування технологій виборчих кампаній політичний діяч переходить до технологій управління. Для позначення цієї складової ППД використовується термін «публічне адміністрування» («Public Administration»).

Саме дослідженню цих двох складових у вертикальному та горизонтальному вимірах структурування політичного простору присвячено даний підрозділ.

Важливість дослідження складових ППД та ролі електоральної та управлінської діяльності політичних суб'єктів у процесі структурування політичного простору обумовлюється суттєвими соціальними та політичними змінами, які відбуваються на пострадянському просторі (у тому числі – в сучасній Україні), а також нагальною потребою дослідження ППД як важливого фактору структурування політичного простору.

Слід відзначити глобальні трансформації представницької демократії у сучасному світі. Варто погодитись із тим, що «Стан демократії у світі викликає й оптимізм, і занепокоєння. З одного боку, демократія розквітла у значно більшій кількості місць, ніж раніше... Але не всі з новодемократизованих країн можуть розглядати свій досвід із демократичними політичними інституціями як гучний успіх. У багатьох випадках демократія не призвела до поліпшення рівня життя, економічного процвітання чи навіть необхідної політичної стабільності

та справжніх реформ... У більш усталених демократіях Заходу, де демократичні політичні інституції, як такі, не зазнають жодної загрози, громадяни зазвичай висловлюють незадоволення якістю своєї демократії. Громадяни Європейського Союзу глибоко занепокоєні тим, що зараз набуло розголосу під назвою «дефіцит демократії», оскільки вони побачили, що влада над багатьма сферами політичного життя перейшла від їхніх національних урядів до віддалених централізованих інституцій нової Європи» [170, с. 12].

Недарма говорять про «дефіцит демократії» не тільки у пострадянських країнах, а й у країнах консолідованої демократії. Зокрема, у пострадянських країнах він проявляється у відсутності сталих традицій участі громадян у процесі структурування політичного простору. Як вважає М. Попович, ці проблеми знаходяться у площині ціннісних орієнтацій пострадянських суспільств: «Кризовий стан українського суспільства вимагає всеосяжних змін ціннісно-нормативної системи шляхом витворення їх громадськістю, а отже, напрацювання відповідних процедур обґрунтування як самих цінностей, так і легітимації на їхніх засадах соціальних інституцій. Ці цінності та інституції повинні забезпечувати нові механізми соціальної інтеграції на підставі універсалістських морально-етичних систем, «знімаючи» у собі партикулярні етоси окремих самобутніх життєвих світів і культур» [161, с. 11].

Ще однією спільною рисою у процесі трансформації представницької демократії для пострадянських та демократичних країн стало відчуття «віддаленості», відстороненості громадян від професійної політичної діяльності. До причин такої «демократичної недуги» П. Розанвалон відносить «...широко розповсюджене серед громадян відчуття, що їхні уряди стали відстороненими та далекими, і що самі вибори не можуть гарантувати достатнього вибору та підзвітності... Громадяни переживають відчуття політичного безвладдя й висловлюють слабку довіру до здатності існуючих політичних інституцій упоратися з проблемами» [170, с. 12].

Ось чому особливої ваги набуває дослідження складових ППД, які проявляються у вертикальному та горизонтальному вимірах політичної

діяльності та виступають в якості інструменту розв'язання суспільних проблем в Україні у процесі переходу до демократії, подолання протиріч і конфліктів пострадянської епохи. Варто погодитись із П. Кузьмінім у тому, що «протиріччя сучасної української політичної діяльності полягає, з одного боку, у проголошенні курсу на демократичні реформи, а з другого – на явний зрив цього курсу» [110, с. 5].

Вирішення даної практичної проблеми потребує застосування політологічних підходів щодо пошуку дієвих механізмів демократизації ППД, вироблення нових, більш досконалих технологій soft-power, механізмів виходу із тривалої системної кризи, ефективним засобом чого виступає професійна політична діяльність.

Саме тому процес дослідження складових професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії потребує поєднання векторного та стадійно-динамічного підходів щодо аналізу ролі ППД у структуруванні політичного простору. Дослідження складових ППД відкриває можливість презентувати цілісну структурно-функціональну модель структурування політичного простору, яка відображає основні його аспекти, дозволяє охарактеризувати основних дійових осіб, прояснити причини та наслідки їхньої політичної діяльності.

Очевидно, що однією із головних причин гальмування реформ та складнощів у процесі трансформації авторитарного режиму на демократичний виступає недостатній рівень професійної культури політичних діячів. «Нинішнє співтовариство політиків виявилось нездатним артикулювати й агрегувати суспільні інтереси, виробити узгоджену стратегію і тактику розвитку країни, відмовитися від перманентної боротьби за владу, власність, ресурси... Саме тому зберігають актуальність та потребують впровадження у політичний процес такі універсалії політичної діяльності, як-от: професіоналізм, відповідальність і патріотизм політиків; пріоритет суспільних інтересів над корпоративними, вузькогруповими; погодженість дій суб'єктів політичної діяльності по горизонталі і вертикалі» [58, с. 7].

Процес структурування політичного простору може бути розглянутий як універсальний спосіб існування політичних систем, як форма реалізації конкретних політичних дій, професійної політичної діяльності.

Процес структурування політичного простору стає відображенням сукупності тих чи інших політичних дій (авторитарного або демократичного характеру), спрямованих на досягнення найрізноманітніших політичних цілей (не обов'язково демократичних, або суспільно-вагомих). При цьому, сам процес професійної політичної діяльності можна розуміти як сукупність політичних дій суспільних верств, груп та класів, а в умовах представницької демократії – також їх представників, політичних партій та рухів, окремих громадян, яка спрямована на розподіл політичної влади як засобу реалізації їх політичних (групових та індивідуальних) інтересів.

Так, П. Кузьмін вважає, що політичній діяльності властиві наступні ознаки: «... використання у процесі її здійснення політичної влади й різноманітних ресурсів; спрямованість на зміну або розвиток явища в цілому, чи то село, чи місто, область, держава; асиметричний характер диспозицій політичних гравців, що вказує на розбіжність підходів політиків до оцінки соціальних процесів, їхніх ресурсів, до визначення шляхів розв'язання соціальних проблем і суперечностей; конкурентний тип взаємодії суб'єктів політичної дії; багаторівневість міжгрупової політичної взаємодії; ризиковість, негарантованість у своїх результатах; здійснення на професійній основі та використання як провідної технології політичного рішення» [110, с. 116].

Структурування політичного простору, як комплексний феномен, представляє собою різноспрямовані у часовому (хронополітичному) вимірі процеси, охоплює усі типи політичної діяльності та її складові у горизонтальному і вертикальному просторовому вимірі політичних відносин, проявляється у взаємодії з іншими соціальними просторами.

Погодимось із думкою О. Титаренко, що «Ефективність політичного режиму, забезпечення стабільності політичних інститутів в умовах трансформації політичної системи змушує політичних акторів вдаватися до

сучасних політичних технологій, які великою мірою забезпечують громадську та публічну підтримку їх діям. Термін «актор політики» розуміється в руслі суб'єктно-діяльнісного підходу як суб'єкт політичного процесу, дії якого безпосередньо викликають або побічно спричиняють зрушення в базових інститутах суспільства (незалежно від усвідомлення цього самими суб'єктами), мають ресурси та здатні формулювати свої інтереси й будувати на їхній основі стратегії політичної дії» [Цит. за: 198, с. 116].

Управлінська складова ППД включає розробку правових норм та управління різноманітними політичними інститутами, тобто це – парламентська, державно-управлінська, муніципально-управлінська діяльність, партійний менеджмент і виборчий маркетинг.

Електоральна складова ППД передбачає залучення до виборчого процесу більшості громадян, основних соціальних груп. Це означає необхідність забезпечення високого рівня політичної участі та політичної активності та обов'язково передбачає масові акції з метою формування певних позицій, вимог, настроїв, а також формування органів державної влади та місцевого самоврядування через участь у виборах, та вплив на діяльність влади за допомогою референдумів, демонстрацій, маніфестацій, мітингів, зборів тощо.

Професійна політична діяльність в умовах представницької демократії забезпечує створення і вдосконалення політичних інститутів та регулювання і трансформацію соціальних та політичних відносин.

За спрямуванням у політичному просторі ППД може бути таких видів: інноваційною (зорієнтованою на впровадження нових політичних інститутів), стабілізуючою (спрямованою на збереження всього цінного в наявних структурах, недопущення деструктивних змін), консервативною (націленою на збереження старих інститутів і форм взаємодії), реакційною (зацікавленою у відновленні інститутів минулого) [110, с. 77].

У процесі структурування політичного простору дійовими особами виступають як окремі особи (індивідуальні політичні діячі), так і соціальні групи (колективні політичні діячі). В умовах представницької демократії

індивід виступає як учасник політичного процесу, представник якоїсь групи або як окремих громадянин, наділений політико-правовою суб'єктністю, відповідно до конституції. Говорять про декілька рівнів політичної суб'єктності особи у процесі структурування політичного простору: «громадянин, що бере участь у політиці через виконання громадських обов'язків (зокрема, участь у голосуванні на виборах, референдумах та ін.) або через громадську організацію, як член політичної партії, як громадсько-політичний діяч, депутат, політичний лідер» [110, с. 24].

Відносно великих соціальних груп, які виступають суб'єктами політики, то це такі колективні актори соціального простору, які поділені за наступними ознаками, як-от: етнонаціональними, соціально-класовими, професійними, територіальними, а також за конфесійною приналежністю. Вони характеризуються усвідомленням власних групових та індивідуальних інтересів та у процесі політичної діяльності намагаються їх реалізувати, як у виборчому, так і в управлінському процесах.

В залежності від рівня впливу на процес структурування політичного простору в цілому, то політичні діячі поділяються на три типи: первинні (базові), вторинні і безпосередні.

До первинних суб'єктів політичної діяльності належать такі соціальні групи, етноси, класи, територіальні, демографічні, професійні й релігійні об'єднання, які, «по-перше, виникли природно-історичним шляхом, спонтанно, а не внаслідок цілеспрямованої дії; по-друге, виражають власні інтереси (соціально-економічні, територіальні, професійні й культурні) не прямо, а опосередковано, через політичні організації; по-третє, створюють різноманітні політичні організації, надають ним усіляку підтримку; по-четверте, через власні соціальні інтереси визначають зміст і вектори сучасної політики, забезпечують утвердження принципу політичного плюралізму» [155, с. 51].

До вторинних суб'єктів політичної діяльності належать групи тиску (лобістські структури) і політичні партії. До перших відносяться «усі об'єднання громадян (профспілки, промислові й торговельні асоціації,

культурологічні товариства тощо), які безпосередньо не борються за владу, а обстоюють власні інтереси при здійсненні політики та прийнятті політичних рішень» [155, с. 53].

Нарешті, до третього типу (безпосередніх суб'єктів політичної діяльності) належать керівники органів політичної влади, партій і громадських організацій, які беруть безпосередню участь у прийнятті й виконанні політичних рішень, забезпеченні динаміки та визначення напрямків процесу структурування політичного простору.

Професійна політична діяльність, як визначальна складова процесу структурування політичного простору, відрізняється від інших форм соціальної діяльності прагматизмом; інституційний та функціональний зв'язком з політичним устроєм суспільства (зокрема – з представницькою демократією); реалізація індивідуальних та колективних політичних інтересів.

Професійна політична діяльність представляє собою вид суспільної діяльності щодо структурування політичного простору, вона виступає як сукупність раціональних та ірраціональних дій, що базуються на врахуванні політичних інтересів соціальних груп, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичної мети у двох складових професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії – електоральної та управлінської.

Вкрай важливим фактором ППД у процесі структурування політичного простору в умовах представницької демократії виступає усвідомлення (як перший етап процесу раціоналізації) та подальша реалізація політичними діячами – представниками соціальних груп відповідних інтересів цих груп та їхня здатність до спрямування своїх наявних політичних можливостей на захист цих інтересів, які проголошуються в якості важливої політичної мети.

В умовах представницької демократії ППД суттєво впливає на процес структурування політичного простору, фактично визначає його зміст та динаміку, і через політичний простір (передусім, такий основний інститут, як держава) та політичні відносини (у центрі яких – влада) трансформує решту

соціальних процесів та соціальних просторів. У процесі структурування політичного простору ППД концентрується водночас на ряді соціальних об'єктів, процесів та завдань, які виступають організаційними чинниками життя суспільства.

Зокрема, до організаційних факторів процесу структурування політичного простору в умовах представницької демократії відноситься:

- утворення та розвиток державних інститутів шляхом їх обрання (електоральна складова ППД);

- вироблення політико-правових норм шляхом врегулювання процесу підготовки та прийняття законів, безпосереднього відображення волі громадян (управлінська складова ППД);

- організація системи управління основними сферами державного та суспільного життя, визначення принципів організаційних структур, їх повноважень і взаємовідносин (управлінська складова ППД).

Повною мірою це стосується політичних інституцій, забезпечення дотримання законності та інших демократичних норм у процесі ППД, здійснення зовнішньої політики та міжнародної діяльності. Також важливим елементом у ППД виступає політична участь та політична активність громадян та їх об'єднань (груп, організацій, спільнот). Відмінності між електоральною та управлінською складовими полягають у тому, що процес професійної політичної діяльності передбачає не тільки урахування думки більшості (електоральна складова), а і раціоналізацію з метою управління позицій експертного товариства, представників мас-медіа, інших зацікавлених сторін. У процесі переходу від електоральної до управлінської складової ППД відбувається перехід від формування громадської думки з приводу актуальних питань структурування політичного простору до масових політичних дій – і у цьому процесі громадяни із об'єкта політичного впливу перетворюються на суб'єкта структурування політичного простору.

Інституції громадянського суспільства мають можливість як безпосереднього впливу на процес структурування політичного простору, через

участь громадян у голосуванні на виборах або референдумах, так і опосередковано – за допомогою мас-медіа.

Саме тому важливе значення для ППД як елементу структурування політичного простору політичного має широка та достовірна інформованість громадян щодо наявного політичного моменту. Така інформованість громадянського суспільства досягається як через «посередництво» традиційних мас-медіа, таких як телебачення, радіо та преса, так і з використанням усіх можливостей новітніх електронних медіа – інтерактивних мереж в Інтернеті (блогів, електронної пошти, чатів, мобільного зв'язку, ін.).

Можна стверджувати, що на сучасному етапі історичного розвитку політична комунікація виступає окремою важливою сферою професійної політичної діяльності як у електоральній, так і управлінській складовій, а мас-медіа перетворюються на впливовий чинник структурування політичного простору. Не можна недооцінювати потужний розвиток комунікативних технологій, які спираються на мережу горизонтальних та вертикальних політичних комунікацій та сприяють досягненню мети політичної діяльності – будь-то електоральний процес чи управлінський.

Окрема роль у електоральному та управлінському вимірах ППД в умовах представницької демократії відіграють сучасні мас-медіа. Їх трансформація у епоху модерну пройшла декілька етапів. По-перше, поява друкарського верстата утворила можливості щодо друку книжок та зумовила появу нових медіа – преси. По-друге, завдяки подальшому технологічному розвитку з'явилися аудіотрансляції (радіо) та відеотрансляції (телебачення). Поширення аудіовізуальних мас-медіа утворило нову культуру (яка отримала назву «мозаїчної»), вони стали невід'ємною частиною ППД та процесу структурування політичного простору. По-третє, мережа Інтернет, яка поєднала текстові та аудіовізуальні повідомлення, надало потужний імпульс віртуалізації політичного простору, появи не тільки віртуальної реальності, а і реальної віртуальності (за термінологією М. Кастельса [91]). Це змінило процес ППД, безумовно вплинуло на електоральну та управлінську складові, перетворюючи

політичну діяльність на комунікативний процес, відкриваючи нові можливості щодо впливу на громадську думку і маніпулювання нею. Мова йде про комунікацію між органами влади та інституціями громадянського суспільства як частини управлінської складової ППД, політичними лідерами та громадянами у процесі електоральних кампаній, політичними партіями та парламентськими фракціями, між інститутами влади для прийняття управлінських когерентних рішень (президент, уряд, парламент, органи місцевого самоврядування, ін.).

Очевидно, що в умовах представницької демократії процес структурування політичного простору складається не лише з ППД, його важливими складовими виступають діяльність суспільних асоціацій та громадських об'єднань, різні форми та напрямки політичної участі та політичної активності соціальних груп, спільнот та окремих громадян. Сутність представницької демократії полягає у тому, що соціальні групи формулюють свої вимоги, презентують їх у політичному просторі відповідно до власних інтересів (реальних або уявних) і, завдяки політичним діячам, ці вимоги переносяться в епіцентр політичної боротьби (електоральна складова ППД) або у сферу реалізації управлінських рішень (управлінський вимір ППД).

Управлінська складова ППД виступає важливим чинником структурування політичного простору, саме від неї залежать умови, шляхи оптимізації та зміни у відносинах влади, політичному режимі, політичній комунікації. Управлінська складова ППД глибоко пов'язана із станом громадянського суспільства, особливостями національної культури країни та її традиціями, від чого напряму залежить успішність представницької моделі демократії.

І якщо для процесу структурування політичного простору в цілому конфлікти дуже часто виступають рушійною силою, то в управлінському вимірі ППД суттєво зростає роль політичного діалогу між гілками влади, владою та громадянським суспільством, компромісів у подоланні суперечностей і розбіжностей між політичними діячами та інституціями.

Варто погодитись із наступним підходом до визначення базових чинників ППД. Він «... базується на використанні політичної влади та спрямований на регулювання й узгодження соціальних інтересів, підтримку соціального миру і злагоди, розвиток суспільства як цілісної системи» [110, с. 12]. У процесі політичної діяльності у перехідному суспільстві особливої уваги потребує розробка та впровадження тактики компромісів. Це стає важливим «... принципом й інструментарієм політичної діяльності. Складна соціально-політична структура українського суспільства, яка характеризується безліччю різноманітних і, нерідко, суперечливих інтересів його соціальних груп та верств, перманентною боротьбою різних груп політиків за владу, породжує конфліктний характер політичного життя й зумовлює зростання значення компромісів» [224, с. 237].

Досліджуючи електоральну та управлінську складові ППД в умовах представницької демократії як фактор структурування політичного простору слід враховувати думку Т. Парсонса, який вважає, що розвиток політичного процесу відбиває не що інше, як наростання складнощів і структурованості його змісту, що веде до перевищення пристосованості владних структур до зовнішніх соціальних умов [Цит. за: 205, с. 68].

У перехідний період управлінська та електоральна складова ППД можуть вступати у протиріччя одна до одній. Мова йде про те, що обрані політичні діячі не здатні виконати передвиборчі обіцянки у процесі управління, особливо якщо декларована амбітна мета – перехід до представницької демократії.

На думку українського дослідника С. Телешуна, «Спроби створити новий соціальний порядок, здатний задовольнити більшість громадян, вступають в протиріччя з готовністю політико-економічної еліти до кардинальних, інтелектуально і технологічно забезпечених змін в суспільних відносинах... пошук найбільш ефективної моделі публічної політики, яка притаманна однаковою мірою суспільствам з різним ступенем функціональності демократії, стикається з культурно-ментальними, соціально-економічними і політичними особливостями. Так, політичні детермінанти ефективної публічної політики є

більш характерні для суспільств перехідного типу, які запозичили основні інститути демократичного режиму, але завдяки комплексу суб'єктивних і об'єктивних причин не спромоглися надати їм демократичного змісту. Тому у свій час австрійський канцлер Меттерніх стверджував, що представницька форма правління (демократія) – «капризний інструмент, грати на ньому можуть тільки талановиті» [189, с. 88].

У даному контексті заслуговує на увагу і визначення Г. Колбечем трьох центральних елементів вживання терміну політика, що дозволяє говорити про політичну діяльність та політичну участь громадян та виокремлювати ППД у процесі структурування політичного простору, – повноваження, експертні знання, порядок.

Так, зокрема, Г. Колбеч вважає, що одним із найоманливіших термінів у аналізі політики і політичної діяльності, є «виробники політики». Цей термін, за Г. Колбечем, начебто чітко зрозумілий і передає враження про відому групу очевидних і цілеспрямованих людей, які ухвалюють рішення, визначаючи послідовність заходів... Люди, яких сприймають як виробників політики, часто доводять, що вони роблять це не самі по собі. Вони радше бачать себе на чолі широких структур людей з різним ступенем зацікавленості в питанні й досить чіткими перспективами стосовно нього. Повноваження виступають найочевиднішою основою для заявки на участь у політичному процесі... Політику описують як справу повноважних органів» [100, с. 27]. У цьому, за Г. Колбечем, полягає управлінська складова ППД: «Політика – поняття, що домінує в нашому розумінні способу управління нами» [100, с. 14].

Важливою частиною управлінської складової ППД виступає процес розробки, прийняття та реалізація управлінського рішення, яке є результатом ППД. Від обґрунтованості, раціональності та системності ППД великою мірою залежить розвиток як окремих політичних інституцій (партій, інститутів влади, ін.), так і позитивна динаміка у процесі структурування політичного простору. Результатом професійної політичної діяльності стає політичне рішення. Процес його прийняття та реалізації належить до управлінської складової ППД. Так,

зокрема, Б. Кухта вважає, що політичне рішення – «це владний процес, суть якого у здебільше свідомому виборі та прийнятті системних, режимних рішень щодо реалізації національної політичної доктрини» [113, с. 114]. До характеристик управлінської складової ППД, як процесу прийняття та реалізації політичних рішень відносяться: організованість; раціональність; процедурність; системність; урахування актуального стану та перспектив формування громадської думки; цінності, які панують у суспільстві.

Проблематику управлінської складової ППД досліджує спеціальна галузь наукового знання – публічне політика. Зокрема, така її частина, як публічне адміністрування. Ця наука робить сьогодні перші кроки (раніше вона викладалась та розвивалась під назвою «Державне управління») у вітчизняному політологічному дискурсі. Складнощі у її розвитку обумовлені тим, що все ще достатньо значними залишаються «ліберальні традиції визначення основного актора публічної політики та механічне калькування західного досвіду в українських реаліях. Проте вітчизняні науковці від перекладу зарубіжних наукових праць переходять до системного опрацювання базових засад публічної політики і політичної аналітики та їх впливу на практичну складову державного управління в Україні. Від вивчення механізмів впливу держави на групи інтересів і залучення їх до прийняття рішень (державно–корпоративного консенсусу), а також відмови від ієрархічного адміністрування у вигляді функціонального перевантаження держави (як механізм реагування на проблеми суспільства) ми переходимо до публічної політики, як форми політичного процесу, який реалізується в публічному просторі, має підтримку інформаційно-комунікаційними ресурсами та представлений комплексом прозорих вертикальних та горизонтальних взаємодій його учасників» [189, с. 191].

Публічна політика у моделі представницької демократії виступає специфічною формою ППД, вона забезпечує прозору та відкриту комунікацію політичних діячів та громадських інститутів, що дозволяє активізувати участь громадян у процесі структурування політичного простору. Важливою

передумовою управлінської складової ППД, як процесу публічного адміністрування, є цілеспрямоване формування інституційних основ управління; комунікативних (повідомлення, які створюються та відтворюються учасниками процесу структурування політичного простору повинні мати суспільну вагу та становити єдність контенту); технологічних (що передбачає не лише можливість масового розповсюдження і отримання інформації, а й застосування конкретних технологій управління).

Публічне адміністрування постає цілеспрямованим управлінським процесом застосування владних повноважень політичними діячами у виявленні та узгодженні інтересів, цілей, дій з метою артикуляції політичних та соціальних інтересів у процесі структурування політичного простору.

Управлінська складова ППД розробляється і реалізується не тільки виключно органами державної влади (так званий «вертикальний вимір» управлінської діяльності), але й у «горизонтальному вимірі» процесу структурування політичного простору.

Варто погодитись з Г. Колбечем відносно того, що вертикальний вимір «бачить політику з точки зору передачі згори донизу повноважних рішень. Повноважні особи, які приймають рішення, обирають порядок заходів, що максимізує цінності, які є в їхньому розпорядженні, й передають їх підпорядкованим органам для впровадження. (Можливо, що підпорядковані органи надсилатимуть плани здійснення заходів «нагору» для затвердження, але й тут ті, хто приймає рішення, вдаються до своїх повноважень). Цей вимір підкреслює інструментальні дії, раціональний вибір і силу законних повноважень. Він стосується здатності чи можливості підпорядкованих органів виконати ці рішення («проблема впровадження») і способів структурування процесу управління з тим, щоб досягти такої злагодженості» [100, с. 49].

Розглянемо їх більш детально. Вертикальний вимір управлінської складової ППД відображає її когерентність, ієрархічність та інструментальність. Варто погодитись із Г. Колбечем, у тому, що будь-яка управлінська діяльність має три характеристики: когерентність, ієрархію й

інструментальність. При цьому, когерентність передбачає, що «всі окремі дії узгоджуються між собою, що вони утворюють частину організованого цілого, єдину систему, і політика має справу з тим, яким є (чи має бути) управління цією системою» [100, с. 16].

Ієрархія потребує чіткого розмежування повноважень у процесі управлінської діяльності. Особливої ваги цей принцип набуває у процесі урядування.

«Політику вважають визначенням на основі наданих повноважень того, що робитиметься в конкретній сфері, тож зрозуміло, що не можна мати різні повноважні органи, кожен з яких діятиме згідно зі своїми принципами, будь то різні відділи однієї організації в межах широкої мережі, яку називають «урядом» [100, с.1 6].

Нарешті, третя характеристика вертикального виміру управлінської складової ППД, це – інструментальність. На думку Г. Колбеча, «політика уявляється як процес досягнення конкретних цілей («цілей політики»)). Тому повинен існувати «певний публічний порядок, який дає змогу визначати й вирішувати проблеми, які можуть формулюватися дуже широко (проблема безробіття серед молоді) або конкретніше (проблема навчального плану для перепідготовки людей старшого віку), вони можуть змінюватися у часі й просторі, а цілі можуть встановлюватися більш чи менш чітко, і все ж політика розглядається з точки зору проблем і їх вирішення» [100, с. 17].

Натомість, горизонтальний вимір управлінської складової ППД дозволяє виокремлювати для дослідження відносини між учасниками з різних організацій поза вертикаллю ієрархічних повноважень. Так, на думку цитованого автора, «... робота по здійсненню політики відбувається через організаційні кордони, а також у їх межах і включає в себе структуру поглядів, підходів і засобів учасників з різних організацій та ієрархічну передачу повноважних рішень у межах будь-якої організації. Він стосується природи цих зв'язків між організаціями, того, як вони сформовані й організовані, структури

інтерпретації учасниками проблем політики й тих інституційних утворень, через які відбувається їх залучення» [100, с. 50].

Горизонтальний рівень структурування політичного простору поєднує управлінську та електоральну складові: без забезпечення горизонтальної взаємодії та високого рівня політичної участі і електоральної активності громадян неможлива легітимна і ефективна професійна політична діяльність. На горизонтальному рівні процесу структурування політичного простору важливою умовою виступає встановлення «довіри до людей, а не до інституцій». Цей принцип переноситься на управління, коли виборці схильні довіряти не партійним програмам, а харизматичним особистостям.

У процесі структурування політичного простору саме горизонтальна складова може реально вплинути на роль громадянського суспільства не лише у виборах, а й в управлінні. Наявність горизонтального виміру управлінської складової (тобто різноманітних публічних інституцій з різних сфер політичної та економічної взаємодії, експертних груп, громадських і міжнародних організацій, представників бізнесу, що конкуруватимуть за доступ до ресурсів, цільових груп політики, тощо) дозволяє визначити такі цілі, засоби, оцінювання та впровадження ППД, які мають відповідати не егоїстичним потребам, а інтересам суспільства.

Особлива роль як у вертикальному так і горизонтальному вимірах ППД належить мас-медіа, які виступають в якості «четвертої влади» та «вартового демократії», контролюючи владу.

У процесі професійної політичної діяльності в умовах переходу пострадянських країн до представницької демократії набуває ваги завдання підвищення раціоналізації електоральної поведінки. Варто погодитись із тим, що раціоналізація електоральної поведінки у пострадянських країнах має наступні характеристики. «Сприйняття діяльності владних інститутів стало звільнятися від характерних для традиціоналістської свідомості елементів міфотворчості й завищених емоційно-романтичних сподівань стосовно влади; натомість поки що не відбувся перехід до логіки – «у влади своє життя, у

суспільства своє», панує розуміння необхідності створення в країні ефективної й дієздатної влади; запит на ефективну владу формується не з постулатів «державної ідеології» чи повернення до колективістських цінностей (що є характерним для деяких посткомуністичних суспільств); раціоналістичне усвідомлення того, що особисте благополуччя залежить від соціальних та політичних умов, обумовлених діями влади» [233, с. 167].

Проте, процес переходу до представницької демократії не можна зводити лише до електоральної складової. У сучасних умовах «...ніхто вже не уявляє, що центр демократії може зводитися до системи виборчих змагань для встановлення влади більшості... У демократичних виборах змішалися принцип обґрунтування і техніка прийняття рішень» [170, с. 12].

Таким чином, на електоральну та управлінську складові професійної політичної діяльності в умовах представницької демократії визначальним чином впливають наступні фактори. По-перше, медіатизація політики, яка обумовлює переміщення ППД у простір комунікативних технологій та її підпорядкування цілям формату та рейтингу мас-медіа. По-друге, глобалізація, яка утворює глобальний політичний простір та переносить центр процесів його структурування від національних держав та урядів до транснаціональних політичних та економічних акторів. По-третє, демократизація ППД у пострадянських країнах, інституціоналізація демократії та парламентаризму. По-четверте, зменшення ролі ідеології у ППД як у пострадянських країнах, так і у демократичних і одночасне зростання ваги технологій в управлінні та електоральному процесі.

3.3. Роль політичної етики у процесі легітимації професійної політичної діяльності.

Достатньо контраверсійний досвід політичних перетворень у пострадянських країнах переконливо продемонстрував, що створення належної

інституційної та правової системи ще не означає ефективну політичну діяльність, як у сенсі урядування, так і у сенсі боротьби за голоси виборців. Після двадцяти років від дня ухвалення Конституції України стає очевидним, що діяльність політичних агентів щодо структурування політичного простору потребує не лише правових обмежень, а і моральних. На сторожі цього у демократичних суспільствах стоять мас-медіа та громадські організації.

Варто погодитись із тим, що значення політико-етичних факторів особливо зростає за умов суспільної трансформації, коли всі сфери транзитивного соціуму зазнають докорінних змін, а отже, виникає загроза політичного хаосу та конфліктів. Саме конфліктогенний характер трансформаційних процесів спонукає як теоретиків, так і практиків політики до пошуку стабілізаційних чинників. Політична етика своєю нормативною структурою та функціонуванням сприяє стабільності й порядку в соціумі, що трансформується» [171, с. 85].

Саме тому, у процесі демократизації суспільства набувають особливої актуальності дослідження, присвячені ролі політичної етики у професійній політичній діяльності. Це обумовлено становленням простору політичного плюралізму, впровадженням принципу розподілу влади, підвищенням відповідальності політичних акторів.

Як зазначає А. Гусейнов, «Плюралізм спричиняє... істотний вплив на моральні уявлення реальну систему моральних відносин, він є викликом етичної теорії» [229, с. 5].

Політичні групи та громадські об'єднання у демократичному суспільстві потребують публічного визнання, а діяльність політичних акторів має бути ефективною та відповідальною. Варто погодитись із тим, що «Дотримання представниками влади моральних принципів, етичних норм є шляхом до легітимації їхньої діяльності в очах суспільства» [37, с. 241].

Саме тому необхідною умовою політичної діяльності стає участь громадян у структуруванні політичного простору, у прийнятті владних рішень в Україні, а формування структур громадянського суспільства, механізмів

взаємодії влади та громадян утворює умови для інституціоналізації громадської участі, як діяльності не-політичних агентів щодо структурування політичного простору.

На думку Алли Рубан, політичка етика як важливий елемент політичної культури суспільства, призводить до формування суспільної довіри, яка не залежить від наявності чи відсутності певних чеснот і забезпечує стабільне функціонування соціальної системи. Однак це характерно лише для сучасних суспільств, стосовно яких «говорять про «етос демократії», який народився з постійних моральних зусиль демократичних спільнот узгоджувати суспільний порядок з етичними уявленнями» [171].

На сучасному етапі структурування політичного простору особливого значення набувають процеси активізації громадянської участі у прийнятті політичних рішень та реалізації відповідної політики.

Враховуючи досвід, набутий країною за останні роки перехідного періоду від радянського авторитаризму до конкурентної моделі структурування політичного простору (яка включає демократичну політичну конкуренцію та ринкову економічну конкуренцію), слід визнати, що забезпечення позитивної динаміки даного процесу потребує не спорадичної (навіть у формі «кольорових» революцій), а системної участі громадян у діяльності політичних агентів, владних інституцій, тобто, комплексної взаємодії громадянського суспільства та держави з метою пошуку комунікативної раціональності (за термінологією Ю. Габермаса).

У свою чергу, процес пошуку загальносуспільного консенсусу базується на визначенні основних принципів політичної діяльності. Доцільно звернути увагу на питання А. Гусейнова: «чи етика плюралістичного суспільства обов'язково передбачає плюралізм етики? [229, с. 6].

У зв'язку із радянським минулим та пострадянським сучасним фактично демократичні процедури щодо забезпечення участі громадськості у структуруванні політичного простору були відсутні. У демократичних суспільствах утворено дієву модель вирішення конфліктів та протиріч,

обумовлених політичним плюралізмом. Мова йде про дискурсивну етику. У сучасних пізнавальних умовах зберігає актуальність, теоретичну та практичну значимість думка К.-О. Апеля про те, що «...сьогодні в декого виникають сумніви в тому, що можливо, зважаючи на конфлікти нашого часу та притаманні їм ідеологічні контрверзи, раціонально обґрунтувати щось на кшталт етики солідарної відповідальності» [6, с. 16].

Величезна увага до ролі етики у політичній діяльності та структуруванні пострадянського простору обумовлюється тим, що «Політична етика визначає місце моралі в системі політичних відносин, аналізує її природу і внутрішню структуру. Що ж стосується політичної моралі, то вона відбиває своєрідний специфічний тип регуляції політичних відносин, спрямований на їх гуманізацію. Поняття політичної моралі фіксує норми поведінки, спілкування, відносин, які узгоджують взаємодію суб'єктів політичного життя, послаблюють протиріччя альтернативних цілепокладань, політичних партій, груп і громадських рухів... Система політичної етики еволюціонує від харизматичної до традиційної чи раціональної. В останньому випадку, залежно від типу суспільства (тоталітарне чи ліберально-демократичне), вона набуває форми світського морально-етичного кодексу або ідеології (чи її складової)» [229, с. 8].

В умовах демократичного політичного режиму та плюралізму соціальних груп і спільнот дослідження ролі політичної етики у процесі політичної діяльності здійснювали Г. Алмонд та С. Верба (у контексті теорії політичної культури та активності), К.-О. Апель, Ю. Габермас, О. Гьоффе (теорія дискурсивної етики), Г. Арендт та П. Рікер (етика влади), У. Бек, П. Бурд'є, Н. Луман, П. Штомпка (роль етики у різних соціальних полях, у тому числі – у полі політики) та ін.

У дослідженнях політичної етики необхідно враховувати деформації моралі в умовах тоталітаризму, панування однієї ідеології та монополії комуністичної партії.

Професійна політична діяльність виступає важливою складовою демократичного політичного режиму, без неї неможливо уявити демократичні інститути, виборчі кампанії, політичну конкуренцію, ефективне урядування тощо. Вона поділяється на діяльність владних акторів та опозиційну політичну діяльність. Політична етика формулює особливий (нормативний) підхід до аналізу та оцінювання професійної політичної діяльності. Її вважають складовою «сукупної моральної свідомості, її найвищим раціональним проявом, тобто як самосвідомість моралі, як моральну («практичну») філософію, або мораль розглядають як «предмет» / «об'єкт» етичних пошуків та конструкцій (тобто етика трактується як «філософія моралі», «теорія моралі», «наука про мораль»))» [229, с. 7].

Варто погодитись із тим, що «Політична етика своєю нормативною структурою та функціонуванням сприяє стабільності й порядку в соціумі, що трансформується. Суспільне життя регулюється трьома видами норм: правовими, соціальними та психологічними. Зрозуміло, що й політична діяльність регулюється у відповідний спосіб. Політична етика, як теорія моралі, вбачає свою мету в обґрунтуванні моделі гідної поведінки в сфері політичних відносин, а отже, виступає теоретичною моделлю політичної моралі» [229, с. 9].

В історії політичної думки одним із перших відзначив міцний зв'язок між етикою та політичною діяльністю античний філософ Аристотель (на що вказує його відомий вислів, що «кожна спільнота переслідує певне благо»). Професійна політична діяльність була важливою частиною змагання за владу («агон») та мала базуватись на етичних принципах. Того з політиків, хто порушував ці принципи, чекали відповідні санкції (одна із найбільш м'яких – «остракізм», тобто вигнання з полісу на певний час).

Представники елітарної теорії політичної діяльності (від Платона та Конфуція до В. Парето та Г. Моска, ін.) вважали природним явищем виникнення політичних лідерів та виокремлення певних елітних груп, які здійснюють професійну політичну діяльність та беруть відповідальність за її результат та наслідки для суспільства.

На наступних етапах політичного розвитку роль етики у процесі професійної політичної діяльності досліджувалась з позиції теорій груп, політичних партій, громадянського суспільства, публічного вибору, публічного адміністрування, політичного менеджменту.

На думку А. Гусейнова, коли у людей «існують різні думки щодо політичних, наукових чи інших проблем, коли з'являється напруженість у їхніх конкретних практичних взаєминах, то завжди є надія на їх подолання та збереження можливості співпраці. Але якщо вони сприймають свої розбіжності як протистояння з корінних моральних принципів, якщо одні вважають інших низькими, підлими, безсоромними – словом, морально негідними, то шлях до взаєморозуміння закривається. Зазвичай на таке судження заперечують так: якщо хтось справді морально негідним, підлим? Може бути, іє, але нікому зі сторони не дано судити про це. Немає серед людей таких благородних, чесних, морально бездоганних, хто міг би, мав би право вершити моральний суд. А якби й була така людина, то вони б якраз і не стали цього робити, бо моральна людина є людиною, яка усвідомлює свою негідність» [229, с. 9].

Тобто, політична етика обов'язково включає етику професійної політичної діяльності, яка розглядається у широкому контексті політичної культури, раціональності, різних наукових теорій, ідеологічних течій та релігійних доктрин.

Дійсно, моральний вимір є суттєвим зрізом політичної культури. «Він містить у собі цінності, норми, переконання, моральні почуття, які дають змогу суб'єктам політики пізнавати, оцінювати політичне поле з позицій блага та емоційно реагувати на політичні події, які, в остаточному підсумку, зумовлюють їх поведінку» [93, с. 115].

Політична етика – це дієва інституція (у сенсі встановлення норм та правил), роль якої полягає у визначенні правил та норм політики та регулюванні за їх посередництвом професійної політичної діяльності. Політична етика, завдяки такій її характеристиці, як «безсторонність», відсилає

до норм, які сформувались історично та були закріплені у традиціях соціальної взаємодії. Саме тому вона виступає ґрунтом, на якому може досягатись згода між політичними акторами, які є прихильниками різних ідеологій, посідають кардинально відмінні позиції у соціальному та політичному просторі, і навіть виступають сторонами політичного конфлікту. Політична етика робить наголос на рівнозначному ставленні до усіх політичних акторів з одночасним урахуванням їх індивідуальних інтересів та соціальних позицій.

Варто погодитись із тим, що «Суспільне життя регулюється трьома видами норм: правовими, соціальними та психологічними. Зрозуміло, що й політична діяльність регулюється у відповідний спосіб. Але якщо з правовими нормами регулювання політичної діяльності все більш-менш зрозуміло, оскільки вона регламентується Конституцією, законами про вибори, парламент, уряд, органи місцевого самоврядування, статус народного депутата тощо, то специфічний вплив неюридичних регуляторів потребує особливого розгляду» [171, с. 60].

Саме у такому контексті слід розглядати вплив громадянського суспільства, яке в умовах демократії виступає джерелом моральної оцінки політичних діячів, є інстанцією морального консенсусу не лише для політичного простору, а й для суспільства у цілому. У цьому сенсі, кожний громадянин також виступає агентом структурування політичного простору, який проявляє свій вплив через виборчі системи та здатність оцінювати політичних діячів не лише з позицій ефективності їх діяльності, а й з точки зору моралі. Громадянське суспільство формує ідеальні зразки політичної діяльності (ґрунтуючись на знанні про інші країни), які переносяться на процес структурування політичного простору. «Варто припустити, що «ми» (громадяни) справді можемо творити морально-етичне «законодавство» для інших, яке, водночас, послуговує й морально-етичній самооцінці» [171, с. 61].

В Україні, відповідно до діючого законодавства, є усі можливості щодо використання інструментів участі громадян та інституцій громадянського суспільства у процесі структурування політичного простору. Мова йде про

моральну оцінку (не публічну та публічну), виборчі кампанії, референдуми, публічне громадське обговорення, громадські слухання, зустрічі із громадськістю, проведення конференцій, семінарів, форумів, круглих столів, зборів, організація роботи громадських приймалень діючих політиків, участі у політичних дебатах та їх оцінювання, інтерв'ю, Інтернет-конференції, електронні консультації, телефонні «гарячі лінії».

Також важливим джерелом поточної моральної оцінки виступає вивчення громадської думки за допомогою соціологічних опитувань (Елізабет Ноель-Нойман називає це демоскопією [141]).

Щоправда, в Україні існує проблема публічної маніпуляції результатами соціологічних опитувань, їх фальсифікація, також з метою впливу на громадську думку та формування псевдо-громадської думки.

Мова йде про феномен «спіралі мовчання», яка формується під час публікації результатів соціологічних опитувань, коли індивіди можуть відмовитись від власної позиції, якщо будуть непевні у тому, що більшість громадян поділяє їхню думку (або, що вони на боці більшості).

В Україні, як і в багатьох інших пострадянських країнах, існує невідповідність між демократичною системою, що базується на політичній конкуренції (виражається у партійній політиці та виборчих кампаніях) та урядуванням. У першому процесі (вибори, партійна політика) участь громадян є достатньо високою, але усе ще не вироблено дієвого механізму оцінки моральності урядування з боку громадян. Виникає абсолютно контраверсійна ситуація, коли, з одного боку, громадянським суспільством робляться спроби щодо впровадження механізмів забезпечення участі громадян в оцінюванні процесу управління державними органами, їх відкритості, а з іншого – відзначається тенденція до узурпації вироблення державної політики вузьким колом еліт (як це було за часів Л. Кучми, В. Януковича та і навіть у теперішній час).

При цьому, на думку Г. Зеленько «наявність структурних компонентів – необхідна, але не достатня ознака громадянського суспільства. Подібні

структури можуть бути фасадом для антисоціальної політики владних органів або інших суспільних груп. Тому при визначенні категорії «громадянське суспільство» автор притримується комунікативної концепції і виходить з того, що ключовою фігурою у громадянському суспільстві є громадянин, статус якого розкривається через поняття «участь». Відповідно, громадянське суспільство – це феномен, який має кількісні і якісні ознаки. До кількісних належать власне структурні підрозділи неполітичної сфери, до якісних – форми політичної та громадської участі, посередництвом яких встановлюється комунікація між державою та суспільством» [83, с. 255].

Громадська участь, моральна оцінка політичних діячів з боку громадськості, виступає основою функціонування інститутів як держави, так і громадянського суспільства. Це передбачає можливості публічно презентувати та відстоювати власну політичну позицію для громадян не лише під час виборів.

Варто погодитись із Г. Зеленько, що «... за демократії громадянське суспільство є повноцінним суспільним інститутом з відповідними владоутворюючими ресурсами, тому поняття «інституціоналізація» цілком застосовуване і щодо громадянського суспільства. Інституціоналізація громадянського суспільства відбувається у три етапи: на першому виникають потреби, задоволення яких вимагає спільних дій; на другому – формуються загальні цілі, суспільні норми (зокрема правові) задля забезпечення взаємодії відповідних суб'єктів; на третьому – встановлюється система санкцій задля забезпечення реалізації норм і правил поведінки влади» [83, с. 286].

Тобто, політична етика виступає одним із тих дієвих механізмів, який регулює, впорядковує та унормовує владні відносини і, передусім, у процесі структурування політичного простору. На сучасному етапі структурування політичного простору звернення до морально-етичних аспектів політичної діяльності актуалізує питання влади, урядування, виборчих змагань, ін.

«Політична етика, як теорія моралі, вбачає свою мету в обґрунтуванні моделі гідної поведінки в сфері політичних відносин, а отже, виступає

теоретичною моделлю політичної моралі. Політична етика визначає місце моралі в системі політичних відносин, аналізує її природу і внутрішню структуру. Що ж стосується політичної моралі, то вона відбиває своєрідний специфічний тип регуляції політичних відносин, спрямований на їх гуманізацію. Поняття політичної моралі фіксує норми поведінки, спілкування, відносин, які узгоджують взаємодію суб'єктів політичного життя, послаблюють протиріччя альтернативних цілепокладань, політичних партій, груп і громадських рухів» [171, с. 62].

У цьому сенсі, політична етика стає «безстороннім» інститутом демократичного суспільства, що регулює професійну політичну діяльність та допомагає вирішувати політичні конфлікти.

«Безсторонність» може набувати найрізноманітніших форм. Так, оскільки «особисті мотиви й справедливість можуть заходити у конфлікт, теорія етики має що сказати з приводу того, як розв'язувати подібні конфлікти. Вона може розв'язати його, проголосивши цілковиту перемогу безсторонності, але це лише один із можливих варіантів» [170, с. 205].

У процесі політичної діяльності актори публічно презентують власне розуміння не лише політичної ситуації, певного інтересу, а і свої інтерпретації етичних принципів. У них різне уявлення щодо добра і зла у політиці, якою має бути повага та довіра, межі дозволеного у суспільстві, ін. У професійній політичній діяльності відбиваються не лише політичні інтереси, а і цінності та етичні принципи.

При цьому, принципи політичної етики об'єднують індивідів, а конфлікти – навпаки, стають на заваді формуванню простору публічного діалогу. Політична етика стає фундаментом уявлень про справедливе суспільство, а її дискурс охоплює багато питань, пов'язаних із професійною політичною діяльністю (від теорії природних прав до теорії публічного вибору). До речі, саме здійснення вибору на користь однієї із альтернатив та прийняття рішення стає тим моментом професійної політичної діяльності, який найбільше потребує звернення до політичної етики.

Крізь призму того чи іншого вибору можна побачити особливості професійної діяльності того чи іншого політика, спільну «картину світу», характерну для усього політичного простору. Хибний вибір політичних акторов може бути обумовлений дефіцитом інформації та часу, а також приватним інтересом, який переважає над загальносуспільним, корупцією (підкупом) та пристрастями. Не можна недооцінювати роль політичної етики у здійсненні політичного вибору.

Варто погодитись із тим, що «Політичний вибір, під впливом процесів медіатизації та глобалізації, демократизації та раціоналізації створює умови й формує нові альтернативи, а отже – продукує нові політичні ситуації пострадянського періоду: від «медіа шоу» та театралізації політики з розігруванням смислу, або владної цензури та пропаганди до спроб комунікативної дії, спрямованої на досягнення компромісу та порозуміння за допомогою раціональних дебатів, що ґрунтуються на етиці» [232].

Політична етика формується у результаті структуризації на рівні індивідів (індивідуальні чесноти), груповому (етика різних професійних політичних груп) та загальносуспільному рівні. Щодо етики професійної політичної діяльності, то вона включає такі складові, як партійна етика, етика публічного адміністрування (державної служби), етика політичної журналістики, парламентська етика, ін.

Принагідно можна навести думку П. Бурд'є про те, що «У моралі є якісь шанси долучитися до політики тільки в тому випадку, якщо будуть працювати над створенням інституціональних засобів для політики моралі» [31, с. 328].

Роль етики у процесі професійної політичної діяльності зростає у процесі демократизації. По-перше, це обумовлено політичними, соціальними та економічними трансформаціями українського суспільства. У періоди соціальних змін етика утворює простір стабільності для громадян, впевненості у демократичних цінностях, нормах та ідеалах сучасного суспільства у цілому та професійної політичної діяльності, зокрема. По-друге, відбувається суттєве розширення кола активних учасників політики, тобто тих, хто займається

професійною політичною діяльністю. Мова йде про появу багатопартійної політичної системи, груп інтересів, публічного простору політичної боротьби (яка загострюється у період виборів), публічного адміністрування, політичних технологій, політичної рекламістики та ін.

Роль етики у процесі професійної діяльності полягає в утворенні умов для появи простору довіри між основними політичними акторами.

Варто погодитись із тим, що у сучасному політологічному дискурсі «проблема довіри стає однією з найактуальніших, позаяк різкі та несподівані соціально-політичні зміни підривають довіру індивідів як до державних інститутів, так і один до одного, що виключає можливість формування соціального діалогу в суспільстві і, відповідно, несе деструктивний вплив як на функціонування окремих сфер суспільного життя, так і всього соціуму взагалі. Довіра є невід'ємною складовою комунікації, соціальних відносин на всіх рівнях організації суспільства. Дефіцит довіри порушує основи соціальних відносин, що негативно позначається на різних аспектах функціонування суспільства.

Таким чином, професійна політична діяльність характеризується конкурентною боротьбою, що спричиняє політичні конфлікти, протистояння та кризи. Політична етика виконує важливу роль у пом'якшенні конфліктів, створюючи умови та можливості для пошуку компромісу у процесі політичного діалогу. Тому інституціоналізація (тобто утворення специфічних норм та правил) політичної етики має, як ніколи раніше, найважливіше значення, створюючи фундаментальні умови для відносин довіри між політичними акторами.

Висновки до третього розділу.

По-перше, на сучасному етапі інституціоналізації держави та громадянського суспільства як основи структурування пострадянського

простору домінують відносини клієнтелістського типу, тобто переважає латентна форма структурування політичного простору.

У сучасних умовах успішна демократизація процесу професійної політичної діяльності як чинника структурування політичного простору потребує одночасного, паралельного створення дієвих інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства. Подолання складнощів пострадянського перехідного періоду пов'язується із консолідацією політичних діячів навколо демократичних цінностей. Структурування інститутів демократії як окремого типу політичного режиму повною мірою залежить від того, наскільки органи державної влади та громадські організації адекватно уявлятимуть та раціонально впроваджуватимуть їх у професійній політичній діяльності.

По-друге, визначено що до складових ППД в умовах представницької демократії відносяться електоральна діяльність та управлінська. Вони обумовлені такими факторами, як: медіатизація політики, активне використання комунікативних технологій, глобалізація політичного простору, інституціоналізація та розвиток парламентаризму, зменшення ролі ідеології.

По-третє, демократичний політичний процес потребує від політичних акторів ефективних рішень, спрямованих на суспільне благо. Такі рішення з'являються у ході тривалих дебатів, що ґрунтуються на пошуку компромісів та передбачають формування спільної картини світу. Останнє, в умовах політичного плюралізму, неможливо уявити без толерантності та «етики плюралізму». Процес структурування політичного простору, як різнорівнева та безупинно змінювана реальність, володіє властивостями інклюзивності, просторовості, темпоральності, сталості та нестабільності. У ППД в умовах представницької демократії необхідно враховувати сутність, структуру, типологію політичного простору, комунікативні практики та технології, вплив мас-медіа на політику та громадську думку.

В умовах політичного плюралізму професійна політична діяльність характеризується змагальністю, що потребує відповідного нормативного та

правового регулювання. Конкуренція політичних акторів за реалізацію приватних та групових інтересів повинна відбуватись у визначених за допомогою політичної етики процедурних умовах, які, у свою чергу, стають основою загальних правил політичної діяльності.

РОЗДІЛ 4

ТЕХНОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СТРУКТУРУВАННІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В УКРАЇНІ

4.1. Комунікативний вимір структурування політичного простору.

В умовах становлення інформаційної епохи змінюються умови професійної політичної діяльності: поруч із інституційними, правовими та функціональними аспектами особливої ваги набуває комунікативний вимір. Ознакою постіндустріального, інформаційного суспільства є технологізація політичної діяльності, що детермінує характер протікання та параметри процесу структурування політичного простору.

Трансформуються технології професійної політичної діяльності, сутність та специфіка яких визначається політичною комунікацією, а вони самі стають комунікативними (тобто, передбачають відповідь реципієнта на отримані від політичних акторів повідомлення). Мова йде, зокрема про політичну рекламу, пропаганду та зв'язки із громадськістю.

Для сучасного українського суспільства актуальність дослідження комунікативного виміру структурування політичного простору у процесі політичної діяльності обумовлена специфікою політичних трансформацій, демократичних змін, унікальністю посткомуністичних реформ в Україні, а також – тими історичними, політичними і культурними умовами розвитку, що створили передумови для виникнення особливостей у взаємодії влади та громадян, взаєминах з іншими акторами політичного процесу у процесі політичної діяльності.

Саме тому, визначивши сутність та складові професійної політичної діяльності в умовах традиційного та модерного суспільств та проаналізувавши процес інституціоналізації професійної політичної діяльності, необхідно, спираючись на теорію політичної топології (Розділ 2), дослідити роль технологій професійної політичної діяльності у структуруванні

пострадянського простору. У даному підрозділі авторську увагу буде зосереджено на комунікативному вимірі технологій професійної діяльності політичних акторів, ролі комунікативних технологій у процесі політичній діяльності.

Дослідження комунікативних технологій, як однієї із важливих складових професійної політичної діяльності, обумовлено великим практичним значенням комунікативних технологій у структуруванні політичної дійсності, у тому числі – на пострадянському просторі. Комунікативні технології (до яких відносять політичну рекламу, пропаганду та PR, а також резонансні технології) дуже активно використовуються політичними акторами у процесі виборчих кампаній, часто підміняючи реальну взаємодію влади з громадянами. Також вони застосовуються у міжвиборчий період з метою відвертання уваги від реальних проблем та отримання підтримки окремих соціальних груп та суспільства в цілому під час медіа-скандалів.

У процесі структурування посткомуністичного політичного простору комунікативні технології застосовуються не лише для роботи з індивідуальними політичними діячами. На особливу увагу заслуговують комунікативні технології, спрямовані на рекламування інституційних колективних політичних акторів, – партій, інститутів влади, державної політики (як зовнішньої, так і внутрішньої) у цілому.

Процес технологізації політичної діяльності, який розпочався у епоху модерну, поступово поширювався не лише на виборчі змагання (електоральні технології), а й охопив увесь політичний простір. У постіндустріальному суспільстві технологізація політичної діяльності детермінує відносини між суспільством та владою.

Демократизація взаємодії влади та громадян, розвиток політичного плюралізму та конкуренції, ухвалення рішень у публічному адмініструванні, ротація політичних еліт та лідерів – усе це неможливо уявити поза процесом «технологізації» діяльності політичних акторів. На етапі становлення інформаційного суспільства технології політичної діяльності зазнають суттєвих

змін: індивідуальні та колективні політичні актори активно використовують комунікацію задля отримання й утримання влади, налагодження ефективної взаємодії із суспільством та іншими політичними інституціями.

Дослідження технологій діяльності політичних акторів у посткомуністичних країнах пов'язуються, передусім, із увагою до інституційного та конституційно-правового вимірів. Це обумовлено потребою (на певних етапах історичного розвитку) у технологічному супроводі впровадження демократичних інституцій влади та громадянського суспільства, формування відповідної правової бази, пошуку демократичних механізмів взаємодії інститутів публічного адміністрування задля прийняття та реалізації легітимних та ефективних політичних рішень.

Структурування пострадянського простору характеризується зростанням впливу інформації та комунікації на політичних акторів, що визначає конфігурацію політичного простору, темп та напрямки реформ, хід та результат політичної діяльності. Отже, на особливу увагу заслуговує комунікативний вимір технологій діяльності політичних акторів.

Процес політичної діяльності в умовах інформаційної епохи потребує встановлення та підтримки постійної взаємодії між інститутами публічної влади, політичними партіями, громадськими організаціями, об'єднаннями, лобістськими групами, мас-медіа, окремими громадянами. Комунікація дозволяє подолати такі негативні явища у пострадянській політичній взаємодії між владою та суспільством, як-от недовіра громадян до влади, відсутність консенсусу щодо напрямку внутрішньої та зовнішньої політики, неузгодженість дій окремих гілок влади, нездатність створити ефективну парламентську коаліцію, недостатня координація між діями державної та місцевої влади, ін.

Також слід враховувати, що в умовах інформаційної епохи відбувається перенавантаження інформацією як окремих акторів, так і політичних інституцій. Так званий «інформаційний шок» (тобто нездатність раціонально

сприймати та вчасно обробляти інформацію, кількість якої постійно зростає) стає на заваді ефективній діяльності політичних акторів.

Проблема застосування комунікативних технологій у процесі діяльності політичних акторів пов'язується із широким колом питань, які стосуються усіх складових та структурних елементів політичного простору. Вона характеризується наявністю багатьох аспектів: від діяльності політичних інститутів до структурування поля політичної комунікації, від інституціоналізації громадянського суспільства до свободи слова у мас-медіа.

У попередніх розділах дисертаційного дослідження було продемонстровано, що діяльність політичних акторів напряду пов'язана із відносинами влади, які в умовах інформаційного суспільства розуміються не лише як засіб підкорення та панування у традиційних та модерних суспільствах (як свого часу вважали Т. Гоббс, М. Вебер, К. Шмітт, ін.), а й як комунікативний процес узгодження групових інтересів епохи «пізнього модерну» (Г. Арендт, Ю. Габермас, Е. Гіденс, ін.).

Відповідно, зазнають змін і технології діяльності політичних акторів – від силових засобів та використання насильства задля здобуття влади до комунікативних технологій, спрямованих на переконання та пошук компромісів.

Проблематика визначення комунікативного виміру діяльності політичних акторів потребує звернення до маркетингового підходу, складовими якого виступають теорія обміну (Дж. Хоманс, ін.) й теорія раціонального вибору (Д. Блек, Дж. Бюкенен, К. Ероу, М. Олсон, ін.).

У вітчизняній політичній науці усе більше уваги приділяється процесу політичної діяльності, зокрема – її комунікативному виміру. На думку Л. Климанської, «Комунікативні технології... стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів. До таких технологій, які досягли свого розквіту якраз у ХХ столітті, можна віднести пропагандистську, рекламну, політичну,

переговорну, перформансну, «паблік рилейшнз» тощо» [97, с. 242].

До основних ознак комунікативних технологій у процесі професійної політичної діяльності щодо структурування пострадянського політичного простору можна віднести:

- штучне та усвідомлене управління комунікативними ресурсами;
- наявність соціально значущої мети, цілеспрямованість та доцільність та доцільність;
- системність;
- планомірність;
- технологічність (структура, номенклатура і послідовність процедур та операцій);
- формальна організація та функціональний розподіл праці;
- оптимізація та зворотний зв'язок;
- дискретність, наявність початку та кінця;
- креативність та стандартизація;
- циклічність та можливість тиражування [97, с. 244].

Визначаючи узагальнено комунікативну технологію як використання знань щодо комунікації для перетворення визначених об'єктів, можна стверджувати, що до комунікативних технологій у сучасній політичній взаємодії відносяться пропаганда, політична реклама та PR, а «... серія операцій та визначена послідовність (технологічний ряд) задаються специфікою самої технології (пропагандистського, рекламного або PR-типу)» [97, с. 244].

Структурно комунікативні технології складаються з таких блоків: «блок аксіоматичний тверджень (передумов) – те, що стоїть «за кадром» (з чого виходити?); блок цільової орієнтації (чого досягти?); ситуаційний блок (в якій ситуації?); блок послідовності виконання завдань (процедура) (як? В якій послідовності?); блок операцій (як? За допомогою чого?); оцінювальний блок (з яким результатом?)» [97, с. 245].

У процесі структурування пострадянського політичного простору комунікативні технології покликані вирішити наступні завдання: – ініціація масової підтримки населенням поставлених державою цілей і мобілізація широких соціальних верств на їх реалізацію (стратегія «спонукання»); – інформування суспільства про власну позицію, прийняте з того чи іншого питання рішення, але без активізації зусиль щодо його виконання (стратегія «підтримки комунікації з громадськістю»); – поширення вказівок підлеглим низовим структурам для реалізації рішень («рольова» стратегія); – контроль за реалізацією прийнятих і вже здійснюваних рішень (стратегія «контролю»); – координація активності державних, політичних і громадських організацій та об'єднань при обговоренні тих чи інших соціальних проблем (стратегія «підтримки балансу сил»); – створення позитивного іміджу політичної опозиції і, відповідно, критика влади (стратегія «конструювання іміджу»); – відволікання громадської думки від обговорення невігідних для опозиції політичних проблем («відволікаюча стратегія»).

У процесі діяльності політичних акторів їх різні позиції у політичному просторі стають основою для комунікації. Варто погодитись із тим, що «Основою для комунікацій у політичній реальності є відмінності у трактуванні «суспільного блага» і шляхів його досягнення. У результаті комунікативного протиставлення виникають конфлікти, єдиний політичний вихід з яких у сучасному світі лежить в галузі комунікації і реалізується (або – не реалізується) у формі політичного діалогу» [233, с. 118].

У процесі структурування пострадянського політичного простору така комунікативна технологія, як політична реклама стає інструментом для забезпечення ефективною та прозорою політичною діяльністю. Проте, не можна забувати про те, що політична реклама водночас є одним із видів (окремим випадком) рекламістики. Тому можна відзначити її спорідненість із комерційною рекламою. Це означає, що рекламування та створення іміджів політичних діячів відбувається за законами комерційної реклами, а

процес політичної діяльності набуває ознак просування товарів («іміджів») на політичному ринку.

У процесі структурування пострадянського політичного простору увесь складний механізм комунікативних технологій зводиться зрештою до одного («ключового») повідомлення з метою спонукання індивідів до конкретної дії, з бажаним і програмованим результатом для політичного діяча. Специфіка політичної реклами полягає у тому, що вона є платним зверненням до громадян за допомогою мас-медіа. При цьому, як і пропаганда та зв'язки із громадськістю вона є комунікативним засобом структурування політичного простору.

На думку С. Буртак, у демократичному суспільстві політики «мають постійно підтверджувати легітимність свого перебування на політичній арені. Іншими словами, їм доводиться переконувати громадськість у тому, що вони гідні її представляти. Вибір засобів переконання є показником політичної культури. Спроби грубої маніпуляції громадською думкою можуть дати зворотний результат. Матеріальні заохочення населення спрацьовують виключно у конкретний момент, не сприяючи створенню стійкого позитивного іміджу... Політична реклама є досить складним явищем, що зумовлено її інтенсивним характером, адже метою такої реклами є досягнення конкретних результатів у стислі терміни, така реклама також максимально вільна щодо змісту і форми» [34].

У періоди суспільних змін та політичних трансформацій виникає необхідність підвищення ефективності технологій діяльності політичних акторів, забезпечення їх спрямованості на захист інтересів окремих індивідів та соціальних груп. Великий потенціал щодо вирішення цього важливого завдання мають політичні комунікації. Їх значення особливо рельєфно проглядається у виборчих кампаніях та у процесі публічного адміністрування.

При цьому, слід враховувати, що у пострадянському політичному просторі комунікативні технології стають «масовим посередником» між політичними акторами та суспільством у процесі структурування політичної

реальності. Завдяки ним формується імідж (у сенсі уявного образу) політичних акторів, який в інформаційну епоху стає важливим чинником структурування політичного простору. Відзначимо, що тренди застосування політичної реклами, пропаганди та PR, які домінували в індустріальну епоху – героїзація, міфологізація, ін., – поступово відходять у минуле, звільняючи місце новим трендам. Мова йде про секуляризацію, демократизацію та раціоналізацію процесу структурування політичного простору, що знаходить відображення у комунікативних технологіях.

Зокрема, при формуванні політичного іміджу засобами політичної рекламістики, слід враховувати наступні фактори. По-перше, важливість особистих якостей та психологічних чинників політичного діяча, на базі яких має вибудовуватись його комунікативна стратегія щодо структурування політичного простору. По-друге, комунікативні технології мають враховувати ситуацію – імідж політичного діяча не можливо створювати безвідносно до часу, місця та обставин політичного процесу. По-третє, структурування політичного простору відбувається внаслідок взаємодії індивідуальних характеристик та ситуаційних (зовнішніх) факторів. По-четверте, діяльність актора обумовлена його належністю до певної соціальної та політичної групи, а отже – і запитамі його послідовників, оточення. Крім того, імідж політичного діяча обов'язково містить таку складову, як «команда», яку лідер має наділяти певними повноваженнями та залучати до процесу структурування політичного простору.

Увага до комунікативного виміру діяльності політичних акторів передбачає відповідне розуміння політичної діяльності. Наголос робиться на комунікативному процесі взаємодії влади та громадян у процесі прийняття політичних рішень, на необхідності горизонтальної та вертикальної комунікації, що передбачає відповідь суспільства на діяльність політичних акторів.

У процесі діяльності політичних акторів в умовах інформаційного суспільства значно зростає роль політичних комунікацій. Зокрема, у виборчих

кампаніях переважно застосовуються комунікативні технології та стратегії формування іміджу. Щодо публічного адміністрування, то «закритість» владних інституцій і небажання чиновників прислуховуватись до думки громадськості у прийнятті політичних рішень так і залишились неподоланим спадком радянської системи.

О. Соловійов у статті «Політична комунікація: до проблеми теоретичної ідентифікації» зазначає, що «...тільки концепт політичної комунікації здатен «схопити» історичний сенс постіндустріальної епохи та допомогти в осмисленні переходу до нового типу організації влади та політичної спільноти» [177, с. 5].

Дійсно, технологічний розвиток надає нові можливості для удосконалення комунікативної складової політичної діяльності, як динамічного, безперервного узгодження дій та рішень між владою та суспільством.

Мова йде не тільки про оцінювання діяльності політичних акторів з боку громадян (на референдумі, або під час виборів), а і постійного впливу інституцій громадянського суспільства на процес політичної діяльності – від формулювання суспільної проблеми, що підлягає вирішенню і визначення альтернатив, до реалізації політичного рішення та модифікації політики відповідно до отриманих результатів.

Як зазначає Л. Д. Климанська, «Технологія – поняття універсальне, існує у будь-якій сфері людської активності, зокрема може існувати і у людських стосунках. А це означає, що можна говорити про існування комунікативних технологій» [97, с. 39].

Однією із основних складових діяльності політичних акторів виступає комунікація із громадянами, соціальними групами та інституціями громадянського суспільства, яка знаходить вираження у застосуванні комунікативних технологій – реклами, пропаганди та зв'язків із громадськістю. Важливим фактором для демократичного політичного процесу виступає готовність громадян не лише отримувати інформацію щодо дій політичних

акторів, а й їх бажання та здатність оцінювати дії політиків на основі наявної інформації. Останнє обумовлене важливістю громадського контролю за діяльністю політичних акторів з метою уникнення негативних соціальних наслідків недостатньо ефективного адміністрування. У процесі політичної комунікації вибудовується постійний зворотній зв'язок громадян із владою, що сприяє підзвітності влади та її легітимності.

Без активної позиції громадян неможливо забезпечити політичну комунікацію, як двосторонній процес обміну інформацією у процесі політичної діяльності.

На думку Ф. Шаркова, існує три основні підходи до визначення поняття «комунікація»: «По-перше, під цим поняттям розуміють засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального та духовного світу, тобто певну структуру. По-друге, це спілкування, в ході якого люди обмінюються інформацією. По-третє, під поняттям «комунікація» розуміють передачу і масовий обмін інформацією з метою впливу на суспільство і його складові компоненти» [218, с. 53].

У сучасних умовах політична діяльність починається із процесу інтерпретації інформації, а інформаційні повідомлення мас-медіа певним чином впливають на формування громадської думки, структуру та правила політичної гри. Комунікативний вимір діяльності політичних акторів полягає в узгодженні визначення сутності відносин між політичними акторами та суспільством (що можна інтерпретувати як «суспільну угоду»). Простір комунікативної взаємодії формується не лише під впливом діяльності політичних акторів, на нього активно впливають традиційні мас-медіа та соціальні мережі.

Варто погодитись із тим, що «Результатом взаємного комунікативного обліку значення речей, подій, дій та інтеракцій, які політичні актори демонструють один одному, виступає загальне комунікативне визначення ситуації, політичного процесу, який виступає в якості безперервного процесу взаємного узгодження дій своїх членів. Значення політичного простору, за такої інтерпретації, закладене не у самому світі політичного, а в його визначеннях, які дійові особи постійно і взаємно демонструють один одному» [233, с. 19].

У сучасних умовах метою застосування технологій діяльності політичних акторів виступає налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою підвищення ефективності адміністрування. Тобто, розвинені політичні комунікації – це не лише вертикальні комунікації (наприклад, відносини між державою та суспільством), а і горизонтальні відносини – між різними владними органами та між суспільними групами.

К. Крос і Р. Гакет у роботі «Політичні комунікації та новітні засоби масової інформації у демократичних країнах: конкуруючі підходи» пропонують власне визначення політичної комунікації. Це «... процес соціальної взаємодії за допомогою повідомлень, який стосується державного управління і здійснення влади у суспільстві» [109]. Політична комунікація формує порядок денний суспільства та влади, визначає «правила гри» і кордони діяльності політичних акторів, які мають здійснювати владу в інтересах всього суспільства. Завдяки політичній комунікації у процесі політичної діяльності акторів посилюються інтеграційні інтенції та, водночас відбувається диференціація політичних позицій, розвиваються конфлікти та досягається консенсус, відбувається інформування громадян щодо мети та завдань політичного розвитку, кристалізуються політичні інтереси, трансформуються політичні цінності й норми.

Розглядаючи політичні комунікації в історичному контексті, О. Соловйов виділяє чотири ідеальні матриці, які передбачають різні механізми символізації у процесі діяльності політичних акторів. До них він відносить міф, релігію, ідеологію та зазначає, що на сучасному етапі серед технологій політичної діяльності домінує політична рекламістика [177, с. 5–19].

На думку української дослідниці Н. Лютко, політична реклама в Україні характеризується певними особливостями, які впливають на весь процес діяльності політичних акторів. Мова йде про «...застосування реклами як основного інструменту маніпуляції – використання у виборчих кампаніях прийомів НЛП, еріксонівських методів, методу «навішування ярликів»,

«ефекту ореола», прихованої реклами, рейтингів, соціологічних досліджень, тощо, ...не співпадіння декларованого в рекламі та реальної діяльності суб'єктів виборчих процесів; «непрозорість» фінансування виборчих кампаній, ...емоційність та персоніфікованість української політичної реклами, ...«розмитість» ідеологічних спрямувань та ціннісних орієнтацій політичних партій в Україні» [128, с. 4].

В основі політичної рекламістики, як комунікативної технології, знаходиться формування довіри у процесі політичної діяльності акторів. З цією метою вона включає такі процедури, як: презентація суб'єкта перед аудиторією, статус та імідж, цілеспрямована робота з цільовою аудиторією. На окрему увагу заслуговує вибір каналів комунікації (телебачення, преса, радіо, мережа Інтернет, мобільний зв'язок, ін.), кожний з яких має власну специфіку та методи впливу на аудиторію.

Варто погодитись із О. Соловйовим у тому, що «...політична комунікація є окремим випадком успішної реалізації інформаційних обмінів, спроб комунікатора (наприклад, владних структур) вступити у контакт зі своїм контрагентом... у публічному просторі політика постає як перманентно змінна комутація акторів, яка має здатність перериватися, і в основі якої лежать ціннісні розходження або відмінності статусів, позицій, інтересів... у політичній сфері використовуються переважно тексти, які є продуктом колективної творчості і спрямовані на забезпечення інформаційних контактів між політичними групами за строго фіксованою у кожний конкретний момент проблематикою [177, с. 8].

Тобто, комунікативні технології, що використовуються у процесі політичної діяльності, поєднують технології маніпуляції масовою свідомістю, політичні технології та прийоми, які застосовуються в комерційній рекламі.

Використання комунікативних технологій у процесі діяльності політичних акторів передбачає здійснення таких кроків: визначення мети діяльності (стратегічної та тактичної), конструювання системи критеріїв вибору серед наявних альтернатив щодо реалізації поставленої мети, вибір з-поміж них

оптимального варіанта та його впровадження, оцінювання результатів (що фактично є петлею зворотного зв'язку у комунікації).

У цьому сенсі комунікативні технології можуть розглядатись як сучасний «посередник» між суспільством і діяльністю політичних акторів. До основних ознак комунікативних технологій належать, передусім, раціональне управління наявними у політичних акторів комунікативними ресурсами, формулювання суспільно значущої мети у процесі комунікативної взаємодії між владою та суспільством, цілеспрямованість та когерентність політичної діяльності акторів, наявність зворотного зв'язку, ін.

Важливою складовою процесу структурування політичного простору за допомогою комунікативних технологій стає формування та підтримка у громадські думці певної символічно-комунікативної «картини світу», здійснення у професійній політичній діяльності функції символічного панування. Це знаходить вираження у специфічній владі політичних діячів – здатності нав'язувати категорії та певну логіку («партійну», «політичну») мислення, закріпленні за політикою «права на номінацію» (за влучним висловом П. Бурд'є). В інформаційну епоху ця складова структурування політичного простору реалізується за допомогою символічних матриць, що визначають історичний ракурс символізації інформаційно-комунікативних обмінів? таких як міф та релігія (які домінували у традиційному суспільстві), ідеологія (переважала у епоху модерну), політична рекламістика (стає важливим фактором в інформаційну епоху).

Сучасні тренди технологічного розвитку знаходять відображення у нових концептуалізаціях професійної політичної діяльності інформаційної епохи. Мова йде про перенесення ваги з інституційного та функціонального вимірів професійної діяльності на сферу комунікативних технологій, яка є складовою нормативно-символічної сфери. Ця сфера виступає частиною символічного політичного універсуму, важливою та навіть визначальною складовою структурування політичного простору. На думку О. Соловйова, нормативно-символічні конструкції «формують всі компоненти владарювання та організації

політичного простору і, перш за все, систему прийняття рішень, від якої багато в чому залежить визначення цілей держави і перспектив політичного розвитку» [177, с. 6].

Процес структурування пострадянського політичного простору характеризується застосуванням комунікативних технологій в умовах загострення конкурентної боротьби між політичними акторами. Це сприяє активному розвитку ринку політичної реклами. На відміну від інших комунікативних технологій (пропаганди та зв'язків із громадськістю), політична рекламістика напряму залежить від процесів демократизації та маркетинга політичного простору, а також від інформаційних технологій та аудіовізуальних медіа.

Оцінити роль політичної реклами у процесі структурування політичного простору та її суть можна із використанням двох протилежних підходів, кожен з яких висвітлює як позитивні, так і негативні сторони. Представники першого підходу ставлять знак рівності між політичною та комерційною рекламою. Основний принцип прихильників даної візії – якщо можна продати костюм, то можна продати і політичного діяча, одягненого в цей костюм (Р. Рівз). Навпаки, представники другого підходу виходять з того, що структурування політичного простору не лише кардинально відрізняється від процесу споживання товарів та послуг (вони ґрунтуються на утилітарних потребах, цінностях, престижу, ін.), але має принципово антиспоживацький характер.

І все ж таки, у сучасному політологічному дискурсі домінує перший підхід. На думку В. Токовенка, «... у сфері політики прибутковість значною мірою вимірюється кількістю голосів виборців. Голоси виборців – це свого роду політична валюта... аналогом прибутковості можна вважати впливовість здобутої чи збереженої політичним лідером державної посади (чи посад у випадку політичної партії), а також кількість та силу союзників» [190, с. 283].

У процесі структурування пострадянського політичного простору політична реклама постає як комплекс цілеспрямованих маркетингових комунікацій (таких, що враховують соціальну структуру суспільства та

специфіку кожної цільової групи). Саме тому політична реклама характеризується різноманіттям форм та методів. Але незмінною залишається мета її застосування у професійній політичній діяльності – створенні іміджу політичного діяча для впливу на громадську думку з використанням технологічних можливостей мас-медіа щодо створення та поширення масової інформації.

У процесі структурування політичного простору активно застосовуються такі засоби інформаційного впливу, як: відеоролики, Інтернет-комунікації, кінофільми, ілюстрації та карикатури, графіті, різноманітна рекламна продукція, яка має функціональне призначення у повсякденному житті. Специфіка структурування пострадянського політичного простору полягає у тому, що керівники пострадянських країн отримують можливості для використання марок (Азербайджан, Казахстан) та грошей зі своїм зображенням (мова йде про Туркменістан).

У зв'язку із розвитком комунікативних технологій політичний простір інтерпретується як політичний ринок, на якому діють специфічні правила та капітали, але у цілому принципи структурування схожі із економічними ринками. Зокрема, для успішного структурування політичного простору політичним діячам необхідно зробити наступні кроки: дослідити громадську думку з метою виявлення тих ідеологічних, політичних, культурних, соціальних та економічних установок електорату, звернення до яких дозволить підвищити власний рейтинг; розробити специфічні рекламні образи політичних діячів; за допомогою комунікативних технологій поширити ці образи через мас-медіа з метою впровадження у громадську свідомість готових образів об'єктів і суб'єктів політичної діяльності.

З точки зору комунікативного виміру, процес структурування політичного простору складається з наступних етапів. По-перше, проведення соціологічних досліджень з метою виявити цінності, потреби, проблеми основних соціальних груп та спільнот українського суспільства. По-друге, аналіз особистості політичного діяча, виявлення слабких і сильних сторін у

його іміджі та комунікації із громадянами, оточеннямта послідовниками (для політичних лідерів). По-третє, створення нової комунікативної одиниці політичної діяльності (іміджу), що передбачає акцентування уваги громадськості на сильних сторонах політичного діяча, а також приписування йому рис «ідеального політика». По-четверте, проведення масованої агітаційної кампанії з метою популяризації створеного образу. По-п'яте, соціологічне замірювання результату щодо впливу на громадську думку та, за необхідності, корекція іміджу.

Сучасні комунікативні технології мають наступні особливості: спрямованість на цільову аудиторію; ефективність технологічного впливу визначається повторюваністю, інтенсивністю й динамікою поширення інформації, частотою інформаційних контактів громадян із джерелом інформації; наявність непрямой реклами, PR-заходів, розвинена мережа контактів з громадськістю (прес-конференції, «круглі столи», участь кандидата у теледебатах, інформаційних програмах, концертах, публікації рейтингів, ін.).

Серед технологій, що набувають поширення у професійній політичній діяльності, вирізняють соціальне партнерство, вирішення політичних конфліктів, PR, політичне управління, маніпулювання, оптимізація політичного ризику, а також виборчі технології.

У процесі структурування пострадянського політичного простору комунікативні технології впливають на політичні цінності, традиції і норми, які регулюють політичні відносини й визначають стан політичної участі та політичної активності громадян.

В умовах демократичного політичного режиму все більше застосовуються технології, які ґрунтуються на уявленні про комунікативну природу політичної влади, що реалізується у виборах та інших інститутах представницької демократії, переважанні гуманітарної складової над інструментальною у політичному рекламуванні. У той час, у авторитарних країнах посилюються тенденції централізації влади, вертикальної спрямованості інформаційних технологій («зверху – вниз»).

На заваді ефективній політичній комунікації у процесі структурування посткомуністичного політичного простору стають відсутність «зворотного зв'язку» та нерозвиненість горизонтальної політичної комунікації, низький рівень інформатизації як країни в цілому, так і органів державної влади, відсутність у мас-медіа позиції, яка б репрезентувала не інтереси олігархічних груп та державних інститутів, а всього суспільства.

Завдання комунікативних технологій у процесі структурування політичного простору – створити та поширити імідж політичного діяча у стислий термін, різко посилити його позитивні складові і приглушити негативні.

Окрім маркетингових форм комунікації влади з суспільством існують інші – немаркетингові (пропаганда та агітація). Частіше всього вони використовуються для компрометації конкурентів, атаки їх програм та ідеологій, цілей та цінностей.

Саме у цих умовах основними вимогами до комунікативного виміру професійної політичної діяльності у процесі структурування пострадянського політичного простору стає організація ефективної взаємодії з громадськістю. Цей процес може здійснюватись двома шляхами: безпосередньо й опосередковано. У сучасному світі переважають саме опосередковані комунікації, які реалізуються за допомогою мас-медіа. При цьому, можна констатувати, що комунікативні технології використовуються, у тому числі, з метою посилення політичної конфронтації, боротьби за повноваження, а у процесі професійної політичної діяльності переважає наголос на підкреслення недоліків конкурентів, паплюження їхнього іміджу.

Намагаючись вплинути на громадську думку, політичні актори вдаються до політичної реклами як маніпулятивної технології з метою прихованої та явної дискредитації опонентів, а не агітації громадськості за власні політичні проекти, цілі та цінності.

Таким чином, у загальному вигляді дослідження комунікативного виміру технологій діяльності політичних акторів дозволяє побачити основні

закономірності політичного процесу: від формулювання мети політичної діяльності до певного, визначеного у процесі комунікативної взаємодії результату публічного адміністрування.

Комунікативні технології відкривають можливість урахування гуманістичної складової, «відповіді» соціальних груп на діяльність політичних акторів, а отже – наголос робиться на необхідності забезпечення політичної участі громадян.

У процесі використання комунікативних технологій слід обов'язково звертати увагу на такі фактори, як диверсифікація джерел інформування (поєднання текстових та аудіовізуальних повідомлень), наявність великої кількості конкуруючих політичних акторів та різноманітних соціальних груп, які мають часто протилежні інтереси.

4.2. Місце та роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності в Україні.

У процесі структурування пострадянського політичного простору важливу роль відіграє використання іміджевих технологій як стосовно окремого політичного діяча, так і певної політичної сили (партії, групи, руху, об'єднання), а також – іміджу окремих політичних інститутів та посадових осіб (парламенту у цілому, парламентських фракцій, президента, уряду, прем'єр-міністра та ін.), іміджу країни на міжнародній арені.

Процес застосування іміджевих технологій є важливою частиною комунікативного виміру професійної політичної діяльності. Політичний діяч використовує комунікативні засоби у структуруванні політичного простору, а у процесі взаємодії політиків і громадян іміджеві технології спрямовуються на формування символічного світу, який опосередковує політичні відносини. Імідж, як символічний образ політичного діяча, стає важливим чинником структурування політичного простору. Громадська думка щодо політичних

діячів формується не стільки на основі безпосередніх контактів (як у повсякденному житті за звичайного знайомства), скільки за посередництвом символічних уявлень. У даному процесі не можна недооцінювати роль мас-медіа, адже зростаючий вплив символічного світу на структурування політичного простору обумовлений тим, що сучасні технологічні новації (передусім – розвиток аудіовізуальних медіа) утворюють нові можливості для мас-медіа формувати символічний простір, який складається з іміджів політичних діячів. В умовах медіатизації політичний простір набуває ознак та характеристик символічного простору, який формується іміджевими технологіями, що поширюються мас-медіа.

Визначення місця та ролі іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності потребує дослідження двох складових. По-перше, призначення іміджевих технологій в умовах виборчих кампаній. По-друге, їх роль у процесі публічного адміністрування.

У цілому, дослідження політичного процесу та професійної політичної діяльності як певного типу технологій було започатковано у межах позитивізму.

Технологічний підхід до політики (як у сенсі боротьби за голоси виборців, так і в управлінському вимірі) став продовженням розвитку природознавства та впровадження технологій в інших соціальних просторах – транспорту та зв'язку, економіки, енергетичної сфери, промисловості та сільського господарства. Технологізація професійної політичної діяльності, як боротьби за владу, стала наслідком поширення уявлень про еволюцію суспільства, прогрес у соціальних, економічних та політичних відносинах, що характеризує епоху модернізації. Головним завданням професійної політичної діяльності стало забезпечення прогресу, модернізації, демократизації суспільства на основі раціональних політичних аргументів.

Саме така ідея постійного прогресу, який необхідно забезпечувати за допомогою послідовних раціональних етапів професійної політичної діяльності, стала базою для технологізації політики. Варто погодитись із

Д. Наріжним, що для того часу характерними були уявлення, що «суспільство з необхідністю прогресує, еволюціонує від простого до складного, від нижчого до вищого щабля свого розвитку (О. Конт, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, К. Маркс)» [137, с. 4]. Під впливом здобутків природознавчих наук ідеї щодо необхідності поступального еволюційного прогресу людства поширилась на інтерпретації політичної діяльності, розумінні сутності соціальних та політичних технологій, їх ролі у забезпеченні політичного розвитку. Тобто, у позитивістській картині світу технології (зокрема й політичні) розуміються в якості відповідних соціальних механізмів досягнення сконструйованого та визначеного заздалегідь суспільного ідеалу. Як розвиток цього розуміння, політичні технології стають дієвими важелями і інструментами політичної еволюції.

Але вже у першій половині ХХ століття з'явилися підходи, які ставили під сумнів позитивістське сприйняття технологій у професійній політичній діяльності. Виникають передумови для біхевіорального повороту у соціальних та гуманітарних науках (психології, соціології та філософії). Фундаментом постпозитивізму стали соціальна феноменологія, теорія соціальної дії М. Вебера, символічний інтеракціонізм Дж. Г. Міда, Г. Блумера, ін.

У середині ХХ століття знову виникає нагальна суспільна потреба у поверненні до соціальних та політичних технологій з метою впровадження демократичних реформ у країнах Західної Європи та спроб еволюційним шляхом вирішити складні проблеми, які виникли після Другої світової війни. В умовах сталого демократичного розвитку з'являються нові парадигми суспільних досліджень, які формулюють нове бачення людини, суспільства та політики: технології відтепер використовуються з метою боротьби за владу, її отримання та утримання.

Процес структурування політичного простору в умовах постіндустріального суспільства потребувало принципово інших, відмінних від модерністських, технологій професійної політичної діяльності з метою впливу на громадську думку, управління масштабними соціальними, політичними,

економічними процесами, основу яких складають комунікаційні процеси. Саме тому сучасні іміджеві технології набувають комунікативного характеру. Останнє також змусило дослідників відмовитись від того технологічного детермінізму, який визначав роль та місце технологій у позитивістській парадигмі наукового знання. Навпаки, набували популярності інтерпретації технології професійної політичної діяльності, як нестійкої, відкритої системи, якій притаманні нелінійний характер розвитку, і яка відповідає принципу самоорганізації. Саме такий підхід є характерною ознакою політичної діяльності епохи постмодерну, в центрі якої – іміджеві технології, як посередник у відносинах між суспільством та владою. Щоправда, з'являється небезпека перетворення іміджів політичних діячів на симулякри (першого, другого та третього порядку), які спотворюють реальність, або взагалі не мають до неї жодного відношення.

Одночасно зростає потреба у таких іміджевих технологіях, які би не лише були здатні вирішити егоїстичні короткотермінові завдання деяких політичних діячів або й відсторонених від бюджетних коштів політичних груп, але водночас і формували демократичну політичну систему з наголосом на діалозі у відносинах влади та громадянського суспільства.

Процес професійної політичної діяльності у сучасному світі спирається на іміджеві технології, які відкривають нові можливості щодо управління суспільством як вкрай складного й унікального об'єкту адміністрування.

У процесі професійної політичної діяльності роль технологій вкрай суперечлива. З одного боку, технології здатні забезпечити ефективну діяльність політика або політичної сили щодо досягнення певної визначеної мети. З іншого боку, вони можуть сприяти маніпуляціям громадською думкою, особливо під час виборчої кампанії. Проте, системний підхід до дослідження ролі іміджевих технологій дозволяє побачити, що технологія передбачає здійснення політичними діячами послідовності раціональних обґрунтованих кроків щодо досягнення визначеної мети, тобто певну технологізацію професійної політичної діяльності.

На сучасному етапі структурування політичного простору слід відзначити надмірну технологізацію політичної діяльності в умовах виборчих кампаній. За відсутності ідеологічної бази та визначених економічних, соціальних, політичних та управлінських пріоритетів усі політичні діячі використовують політичні технології (у тому числі – іміджеві), як чи не єдиний засіб здобуття та утримання влади.

Але небезпека набагато глибше. Вона, зокрема, полягає «у встановленні найбільш небезпечної форми соціального детермінізму – технологічного, коли техніка перетворюється із засобу на мету, стандартизує поведінку, інтереси і потреби людей, перетворюючи тим самим людину на об'єкт бездуховних «калькуляцій і маніпуляцій». Сучасна держава має у своєму арсеналі настільки потужні і різноманітні форми технологій політичного управління, впливу і маніпулювання, що це загрожує самій основі демократії – громадянському суспільству. Слід визнати, що, на жаль, інформаційно-технологічний розвиток в умовах постіндустріального суспільства сприяє не стільки вирішенню, скільки поглибленню зазначеної проблеми» [173]. Виходячи із цього, зупинимось більш докладно на поняттях «технологія», «політичні технології» та, виходячи з цього, визначимо сутність іміджевих технологій та їх роль у процесі професійної політичної діяльності.

У цілому, в основі технології знаходиться певний алгоритм діяльності, який базується на раціоналізації процесу прийняття рішень та досягнення певної, заздалегідь визначеної, мети за допомогою впровадження ефективних засобів, прийомів впливу на певні об'єкти задля підвищення ефективності процесу управління. Технологізація передбачає виокремлення певних етапів: розмежування і розчленування будь-якого процесу на ряд послідовних операцій; визначення послідовності та порядку виконання завдань, їх темп; необхідність чіткого та повного виконання даних процедур.

Таким чином, технологізація професійної політичної діяльності передбачає чітке визначення мети (насамперед, це здобуття влади), визначення

альтернативних засобів, прийомів та процедур щодо її досягнення, вибір з-поміж них оптимального шляху та його впровадження.

Технології професійної політичної діяльності спрямовані на вирішення добре структурованих завдань та сприяння добре структурованим процесам (еволюційного характеру). Навпаки, вони не здатні забезпечити результат у вирі революційних подій, але можуть сприяти переведенню політичного хаосу у певний порядок. Отже, існує пряма залежність між успішністю застосування іміджевих технологій та типом політичного (й ширше – суспільного розвитку), між технологіями формування іміджу політичного діяча в умовах демократії або авторитаризму.

Іміджеві технології у процесі професійної політичної діяльності виступають як складова політичних технологій, і тому вони здатні вирішувати як тактичні завдання (перемога кандидата у визначеній виборчій кампанії), так і стратегічні завдання (досягнення тривалого перебування у владі окремого політичного діяча, формування іміджу політичного інституту, країни у цілому).

У процесі професійної політичної діяльності в умовах становлення інформаційного суспільства особливої ваги набувають технології створення іміджу політичного діяча. Технології впливають на усі без винятку соціальні простори, визначають умови повсякденного життя індивідів, їх політичний та життєвий вибір. Сьогодні, у світовому масштабі, поширення дигітальних технологій дозволяє говорити про «четверту промислову революцію» [62]. Критерієм виокремлення різних етапів промислових революцій виступає технологічний розвиток. Перша революція пов'язується із винаходом парового двигуна і появою механічного виробництва, друга – з масовим конвеєрним виробництвом кінця XIX – початку XX, а третю технологічну революцію спричинили комп'ютери та інші технологічні гаджети нового покоління (мобільні телефони, планшети, ноутбуки, ін.). Її піком став Інтернет та пов'язані із ним сервіси (мова йде про створення, пошук та поширення інформації). Якщо згадати відому формулу Маршала МакЛюена «The Medium is the Massage» то, очевидно, технології формування іміджу політичного діяча

дуже змінилися протягом їх використання у друкованих виданнях першої промислової революції, телебаченні та радіомовленні другої революції й у мережі Інтернет за допомогою сучасних дигітальних технологій третьої промислової революції.

Трансформується і процес політичної діяльності. По-перше, відбувається його професіоналізація, перетворення на окремий простір соціальних відносин та спеціалізація (політичне лідерство, політичне керівництво, партійне будівництво, парламентська діяльність, бюрократична діяльність, ін.). По-друге, у процесі професійної політичної діяльності виокремлюються дві сфери, які потребують відповідних знань та вмінь, а також окремих підходів щодо формування політичного іміджу. Мова йде про Politics (політична боротьба за голоси виборців, партійна політика, електоральний процес) та Public Policy & Public Administration (публічне адміністрування, управління державою).

У цих двох процесах використовується політична рекламістика, яка має особливості в залежності від того, чи застосовується вона у Politics, чи у Public Administration. Політична реклама, яка на відміну від пропаганди є складовою частиною маркетингових технологій, передбачає виокремлення цільової аудиторії та вплив на неї за допомогою оплачуваних комерційних повідомлень.

У процесі структурування політичного простору політична реклама виконує інформаційну та пропагандистську функції, а отже – прямо впливає на соціальні цінності, здатна змінювати суспільні традиції і норми політичної поведінки та політичної діяльності. Тому розглянемо таку іміджеву технологію, як політична реклама більш детально.

На думку М. Головатого, у процесі структурування політичного простору реклама виступає «...формою комунікації; це друковане, рукописне, усне, або графічне повідомлення про особу, політичну силу (партію, рух, групу), платформу, програму, ідею, що оплачується та виходить безпосередньо від самої зацікавленої особи (партії, руху, групи) чи її представника з метою зростання популярності, збільшення кількості прихильників, отримання голосів чи публічної підтримки. Політична реклама класифікується за спрямованістю

на аудиторію, широтою охоплення аудиторії, каналами розповсюдження, цільовим призначенням. За характером політична реклама поділяється на інформативне, умовляюче, порівняльне, нагадувальне тощо. Жанри політичної реклами: інформаційний (замітка, інтерв'ю, репортаж), аналітичний (кореспонденція, стаття, огляд, рецензія, коментар), публіцистичний (замальовка, нарис)»[58, с. 236].

Вплив саме політичної реклами на процесі структурування політичного простору обумовлений тим, що вона також поєднує маркетингові та немаркетингові технології. З одного боку, її розповсюдження є платним; реклама (як політична, так і комерційна) є джерелом офіційного (легального) прибутку для мас-медіа, вона забезпечує розвиток незалежних та вільних мас-медіа. З іншого боку, використання політичної реклами дозволяє пропагандистськими та агітаційними засобами формувати імідж політичного діяча, а за потреби – протистояти інформаційному та пропагандистському впливу інших держав. До інших функцій політичної реклами у процесі формування іміджу політичного діяча належать ідеологічна, просвітницька (інформаційна), психологічна та естетична. Особливої актуальності в Україні політична реклама набуває у періоди електорального вибору, коли через відсутність ідеологічної складової у діяльності політичних партій та відсутність ціннісного консенсусу серед політичного класу та суспільства у цілому, загострюється проблема політичного протистояння та використання політичної реклами з метою паплюження іміджу конкурентів.

Ситуація ускладнюється відсутністю єдиних для усіх діячів правил політичної гри, рівності доступу усіх політичних сил до мас-медіа, а також двозначністю та ситуаційністю застосування правового регулювання політичної рекламістики.

Діюче законодавство щодо політичної реклами складають Конституція України, Закони України «Про інформацію» (який було ухвалено у 1992 році, але потім постійно вносились зміни), «Про телебачення та радіомовлення» (1993 рік ухвалення Верховною Радою), Закон України «Про рекламу» (1996

рік ухвалення), який спричинив появу Закону України «Про внесення змін та доповнень у деякі законодавчі акти України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про рекламу» (1997 рік), ін. Щоправда, до Закону постійно вносились зміни. На сьогодні, останній перегляд деяких положень відбувся у березні 2009 р. та вступив у силу 1 січня 2010 року.

Ефективна політична реклама сприяє формуванню іміджу політичного діяча як посередника між політичною владою та суспільством. Якщо здійснювати концептуалізацію іміджу політичного діяча у відповідності до мети і завдань даного дисертаційного дослідження, то можна стверджувати, що імідж, виступаючи в якості комунікативної одиниці, забезпечує зростання ефективності політичної інформації, полегшує її сприйняття з боку суспільства, формує умови для політичного вибору громадян. Саме тому слід розширити функціональне призначення політичної реклами відповідно до її участі у процесі формування іміджу політичного діяча. Це означає нагальну потребу досліджувати наступні функції: маркетингову, організаційну, пропагандистську. Але на особливу увагу заслуговують такі функції політичної реклами, як іміджева (безпосереднє створення та поширення іміджу політичного діяча, його корегування у процесі структурування політичного простору) та маніпулятивна (широке використання компромату, маніпуляцій громадською думкою та відвертої брехні з метою дискредитації опонентів).

У цілому, в основі технології знаходиться певний алгоритм діяльності, який базується на раціоналізації процесу прийняття рішень та досягнення певної, заздалегідь визначеної мети за допомогою впровадження ефективних засобів, прийомів впливу на певні об'єкти задля підвищення ефективності процесу управління. Технологізація передбачає виокремлення певних етапів: розмежування і розчленування будь-якого процесу на ряд послідовних операцій; визначення послідовності та порядку виконання завдань, їх темп; необхідність чіткого та повного виконання даних процедур. Менше з тим, ф

У процесі професійної політичної діяльності роль технологій вкрай суперечлива. З одного боку, технології здатні забезпечити ефективну діяльність

політика, або політичної сили щодо досягнення певної визначеної мети. З іншого боку, вони можуть сприяти маніпуляціям громадською думкою, особливо під час виборчої кампанії. Проте, системний підхід до дослідження ролі іміджевих технологій дозволяє побачити, що технологія передбачає здійснення політичними діячами послідовності раціональних обґрунтованих кроків щодо досягнення визначеної мети, тобто певну технологізацію професійної політичної діяльності.

Таким чином, технологізація професійної політичної діяльності передбачає чітке визначення мети (насамперед, це здобуття влади), альтернативних засобів, прийомів та процедур щодо її досягнення, вибір з-поміж них оптимального шляху та його впровадження.

Технології професійної політичної діяльності спрямовані на вирішення добре структурованих завдань та сприяння добре структурованим процесам (еволюційного характеру). Навпаки, вони не здатні забезпечити результат у вирі революційних подій, але можуть сприяти переведенню політичного хаосу у певний порядок. Отже, існує пряма залежність між успішністю застосування іміджевих технологій та типом політичного (й ширше – суспільного розвитку), між технологіями формування іміджу політичного діяча в умовах демократії або авторитаризму.

Імідж політичного діяча у процесі політичного рекламування характеризується:

- певною штучністю, цілеспрямованістю його формування з метою впливу на окремий сегмент аудиторії (цільову групу). При цьому, будь-який імідж формується на основі вже наявного образу політичного діяча;

- імідж розповсюджується за допомогою мас-медіа, що передбачає дистанційну віддаленість політичного діяча від аудиторії. (Щоправда, імідж кандидата на посаду селищного голови або депутата районної ради неможливо формувати дистанційно, але про загальнонаціонального політичного діяча громадяни знають лише з повідомлень мас-медіа). За допомогою мас-медіа досягається реалістичність іміджу;

- інертністю іміджу, тобто неможливістю подолання вже наявних у громадській думці стереотипів та упереджень щодо певних політичних діячів. Саме тому, імідж має бути простим та доступним для сприйняття;

- суперечливістю. З одного боку, громадська думка має сприймати політика як «одного з нас», тобто політичний діяч має відповідати характеристикам власної цільової групи, аби не сприйматись як «чужак», який не розуміє потреб та цінностей свого виборця. З іншого боку, громадяни голосують за лідера, який здатний вести за собою, а отже – відрізнятись від загалу;

- наявністю трьох складових (портретної, професійної, соціальної).

Щодо останньої характеристики, то імідж політичного діяча складається із індивідуальних характеристик (психологічні та фізичні особливості, наявність індивідуального стилю), соціальних характеристик (соціальний статус, ставлення до інших соціальних груп та спільнот), професійних характеристик (вміння та навички, політична та професійна кар'єра).

Імідж забезпечує контрастне позиціонування політичного діяча у процесі структурування політичного простору, він інформує громадян, виступає символом політичних відносин, потреб та цінностей, позиціонує політичного діяча у політичному просторі. При цьому, імідж політичного діяча має значний комунікативний потенціал, який полягає у можливості отриманні «відповіді» громадян у процесі електорального вибору. Зрештою, іміджеві технології сприяють формуванню картини світу політичного, уявлень громадян щодо процесу професійної політичної діяльності та структурування політичного простору.

Однією із визначальних тенденцій у сучасному політичному процесі, що впливає на імідж політичних акторів як складової політичної реклами виступає театралізація політичної взаємодії, медіатизація політичної реальності та віртуалізація виборчих змагань. Політичні актори, використовуючи рекламні технології формування іміджу, стали нагадувати учасників вистави – політичного спектаклю [233, с. 163].

В. Бебик виокремлює наступні етапи створення іміджу політичного діяча: «вивчення ідеологічних, соціальних та політичних установок громадян щодо іміджу «ідеального» політичного діяча, сформованого на конкретному етапі у суспільній свідомості; дослідження характеристик іміджу реального кандидата, сформованого громадськістю на підставі виступів кандидата по телебаченню, на радіо, у пресі до початку виборчої кампанії; створення іміджу кандидата, що його можуть «купити» виборці внаслідок проведення рекламної кампанії; розробка форм і методів використання засобів масової інформації та результатів опитувань у розповсюдженні політичної реклами, базуючись на обраному іміджі; реалізація («продаж») створеного іміджу через засоби масової інформації» [16, с. 201–202].

На думку Г. Почепцова, формування політичного іміджу – це діяльність, що знаходиться на перетині таких основних факторів, як-от: маркетинговий фактор (передбачає виділення особливостей об'єкта), соціологічний – визначення переваг аудиторії, ситуативний – зміна потреб електорату, а комунікативний полягає у створенні повідомлень [164, с. 37]

Специфіка політичного іміджу обумовлена основними характеристиками та параметрами політичної діяльності. У процесі професійної діяльності формується група політичних акторів – лідерів, які програмують темп та напрямки розвитку політичної системи та окремих її елементів. У сучасних умовах технологічного розвитку політичні лідери мають можливість звертатись безпосередньо до громадян. Для цього вони не потребують допомоги еліт та правлячого класу, радників та оточення. За посередництвом політичного іміджу, який тиражується у мас-медіа, лідери можуть формувати громадську думку, спрямовувати активність соціальних груп та спільнот на вирішення важливих завдань суспільного розвитку.

Імідж політичного діяча – це складне явище, яке складається із багатьох факторів. Професійна політична діяльність визначальним чином впливає на весь комплекс соціальних відносин – від економіки та фінансів до культури та

релігії. Зростає соціальна значимість та вага іміджевих технологій, а отже – і необхідність їх дослідження з точки зору політичної науки.

У дослідженні ролі та місця іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності відбувається синтез політологічних знань за наступними напрямками.

По-перше, іміджеві технології виступають, у найзагальнішому вигляді, як посередник між владою та громадянами. По-друге, одним із основних суб'єктів професійної політичної діяльності стають політичні лідери. По-третє, іміджеві технології активно використовуються у сфері публічного адміністрування. Формування іміджу окремих політичних інституцій, держави в цілому, іміджу державних діячів та налагодження ефективної взаємодії між владою та громадянами виступає важливою складовою іміджевих технологій. По-четверте, для дослідження іміджевих технологій особливого значення набувають праці, присвячені системі політичних комунікацій. По-п'яте, роль іміджевих технологій у системі комунікативних технологій.

Завдання іміджевих технологій полягає у створенні умов для тривалого, а головне – легітимного впливу політичного діяча на певну соціальну групу, або й суспільство у цілому. У процесі застосування іміджевих технологій необхідно встановлювати зворотній зв'язок із суспільством, або тією соціальною групою, на яку спрямоване іміджеві повідомлення. На думку Л. Климанської, «Комунікативні технології... стали індустріальними способами організації комунікативних процесів у суспільстві. Вони не терплять жодного дилетантства, мають розроблятися професіоналами і реалізуються на аудиторіях небачених розмірів [97, с. 242]. Комунікативні технології стали застосовуватись у процесі формування політичного іміджу та розповсюджуватись через мас-медіа. До них відносять пропаганду, політичну рекламу, зв'язки із громадськістю (PR), а до їх основних ознак – штучне раціональне управління наявними комунікативними ресурсами та технологічність.

Можна стверджувати, що постсучасне суспільство переживає кризу раціонального сприйняття світу, у тому числі – політичних діячів. Зокрема, на кризі проекту «Просвітництва» наголошують постмодерні автори (Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, С. Жижек, ін.). Це означає, що у постсучасному суспільстві відроджуються певні елементи сприйняття політичних діячів, характерні для традиційних суспільств. Отже, певний евристичний потенціал у процесі дослідження іміджевих технологій набувають дослідження, які наголошують на поверненні виміру «священного» у політику. Тобто, у процесі формування іміджу лідера мають втілюватись усі, або більшість позитивних людських якостей, що є підставою його права на владу.

Слід відзначити, що при цьому лідеру часто приписуються надприродні якості (детальний аналіз саме такого сприйняття лідера з боку послідовників можна знайти у роботах Дж. Кемпбела «Герой із тисячею обличчь», Е. Канетті «Маса і влада», Е. Канторовича «Два тіла короля», К. Шмітта «Легальність та легітимність», М. Мафессолі «Околдованість світу або божественне соціальне», ін.).

Важливим внеском у дослідження іміджевих технологій стало розмежування понять «політик» та «керівник». У процесі професійної політичної діяльності поєднуються управлінський та політичний аспекти, які, натомість, потрібно чітко розділяти у формуванні іміджу. Щодо технологій іміджу політичного актора, то вибудовується ланцюжок «політик – політичний лідер – політична еліта». А у процесі формування іміджу державного службовця: «керівник – управлінець – менеджер». Бачення іміджевих технологій, як складової діяльності політичного лідера, представлено у роботах українських авторів Б. Кухти, В. Горбатенка, О. Траверсе, ін.

На думку М. Головатого, однією із головних складових іміджу виступає суспільна міфологія, на яку надбудовується решта складових іміджу – інформаційна, емоційна, спонукальна [58, с. 46].

Г. Почепцов виділяє три функції іміджу – ідентифікації (імідж – це стереотип, тому можна миттєво співвіднести його з конкретною особою, адже

він задає уже апробовані шляхи ідентифікації. Об'єкт стає безпечним, таким, що легко впізнається); ідеалізації – імідж намагається бажане видати за дійсне, причому в обох випадках виконує ще й третю функцію – протиставлення, оскільки будується системно, виходячи з уже існуючих іміджів (будь-яка характеристика стає яскравішою у порівнянні з протилежною)» [164, с. 119].

Іміджеві технології у процесі професійної діяльності сприяють ефективній комунікації між політичними лідерами та соціальними групами, які вони представляють, між управлінцями та суспільством. У процесі комунікативної взаємодії за посередництвом іміджевих технологій наділені реальною та символічною владою авторитетні політичні діячі здійснюють легітимний вплив на суспільство. У свою чергу, одним із основних завдань іміджевих технологій стає забезпечення легітимності та легальності даного впливу. Імідж політичного діяча створюється з метою позиціонування у політичному та символічному просторі за допомогою візуальних та мовних прийомів, він презентує відносини політика з іншими індивідуальними та колективними акторами.

О. Єгорова-Гантман зазначає, що «імідж – це стратегічний образ, який складається із чотирьох фрагментів: «мораль і надійність», «ділові якості», «лідер-мати», «лідер-батько» [74, с. 205].

Імідж має підкреслити такі характеристики політичного діяча, як чесність, порядність, справедливість, розумність, освіченість, професійність, доброта, інтелігентність, здатність вести за собою.

Важливу роль іміджеві технології відіграють у політичному лідерстві, як верхівки айсбергу професійної політичної діяльності.

Варто погодитись із тим, що політичне лідерство, це «...відносини між людьми, соціальними групами й інститутами, які складаються у процесі спільної діяльності, коли одна сторона забезпечує перевагу своєї волі над іншою. В одних випадках це досягається за допомогою переконання і примусу, в інших – тільки через переконання, духовний вплив, заснований на довірі й визнанні, масовій підтримці керівника, органів управління» [164, с. 145].

Саме за допомогою іміджевих технологій вдається забезпечити постійний, пріоритетний прямий чи опосередкований мас-медіа вплив на суспільство.

З точки зору політичного маркетингу, іміджеві технології здатні суттєво підвищити вартість політичного діяча («товару») на ринку політичної конкуренції, схилити електорат до вибору певного кандидата з-поміж інших. У цьому контексті іміджеві технології відіграють важливу роль на усіх етапах професійної політичної діяльності: селекції кандидатів, їх висунення в якості кандидатів, легітимації серед еліт та в очах широких верств населення, процесі управління після виборів (прийняття важливих суспільно-політичних рішень).

Іміджеві технології передбачають проведення соціологічних досліджень з метою визначення важливих тем порядку денного, бажаних характеристик політичного діяча, соціальних груп електоральної підтримки певного кандидата та визначення його противників. У процесі застосування іміджевих технологій необхідно враховувати особистість політичного діяча, його політичну історію, здобутки та поразки, бачення майбутнього для виборців. Створення іміджу має акцентувати на сильних сторонах політичного діяча та враховувати ідеальний образ політика в очах його цільової аудиторії, маскувати його недоліки.

Взаємозв'язок іміджевих технологій та професійної діяльності передбачає «розуміння того, що людьми рухають мотиви діяльності, які не можуть бути однаковими у різних соціальних умовах. Виходячи з них, лідер визначає мотив і, спираючись на нього, приводить поведінку людей у відповідність із цілями розвитку. Більше того, він може підсилювати або послабляти сформовану мотивацію, а також формувати нові мотиви. Лідер повинен уміти створювати такий морально-психологічний клімат, який би забезпечував найбільш сприятливі умови політичного життя [5, с. 30-31].

Роль іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності полягає у створенні умов для раціонального вибору громадянина щодо підтримки як окремого політичного лідера, так і курсу розвитку країни в цілому. При цьому, існує специфіка іміджевих технологій для лідерів

загальнонаціонального та регіонального рівнів. У першому випадку необхідно активно використовувати загальнонаціональні мас-медіа, крім того, є можливість побудови іміджу практично «з чистого аркуша» та на основі візуального образу. Проте, регіональні політичні діячі дистанційно набагато ближче до громадян, їх імідж має демонструвати розуміння повсякденних проблем на рівні місцевого політичного життя людей та включати напрямки їх вирішення.

Метою застосування іміджевих технологій є створення політичного іміджу, його масове розповсюдження та корегування (за необхідності). У професійній політичній діяльності наявні різні типи політичного іміджу: імідж індивідуального політичного актора (окремого лідера, керівника) та імідж колективного політичного актора (імідж партії, політичного об'єднання, руху, держави у цілому); імідж, який створюється на різних етапах професійної політичної діяльності: початковий, поточний, та остаточний імідж; стихійний та штучний імідж; позитивний та негативний імідж.

Г. Почепцов, в залежності від критерію, який лежить в основі політичних іміджів, пропонує наступну класифікацію: «...за об'єктом (персональний і кооперативний); за співвідношенням з іншими об'єктами (одиничний – множинний); за змістом (простий – складний); за оригінальністю характеристик (оригінальний – типовий); за контекстом (особистий, політичний, професійний); за гендерною ознакою (чоловічий – жіночий); за віком (молодіжний – зрілий); за соціальними категоріями (імідж політика, бізнесмена, «зірки» тощо); за тривалістю існування (постійний – ситуативний); за параметрами прояву (емоційний, когнітивний)» [164, с. 20].

У процесі дослідження політичного іміджу виділяють наступні типології, які наочно демонструють місце іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності. Мова йде про наступні типи іміджі, які виражають специфіку політичних діячів певного історичного періоду та політичного режиму:

- «прагматик», «господарник», «директор», «партфункціонер»,

«адміністратор», «викладач» «комсомолец», «виконроб». Дана типологія була запропонована у 1998 році, вона віддзеркалює домінуючі типи політичних діячів у пострадянських умовах;

- «адміністратор», «агітатор», «теоретик» (Г. Лассуелл);
- «прапорносець» (або «велика людина»), «служитель», «торговець», «пожежник» (М. Херманн);
- «супермени», «герої», «принци» (Ю. Дженнингс);
- «консервативний тип» та «інверсійний тип» (М. Головатий). Тут мова йде про тих, хто намагається зберегти колишню радянську систему та про лідерів, імідж яких будується на переслідуванні владою, чи критиці інших лідерів або політичних сил.

На окрему увагу заслуговує проблема маніпуляцій громадською думкою під час формування іміджу політичного діяча. У поставторитарних країнах штучні образи, сформовані завдяки використанню іміджевих технологій, відкривають шлях до влади популістам, політикам авторитарного типу та злочинцям. Суспільство швидко розчаровується у таких політичних діячах, бо їх імідж не відповідає реальним справам на відповідальній державній посаді. Проте, маніпулятивність – це ознака будь-якого впливу суб'єкта на об'єкт. Найбільш поширеними (та ефективними) стають маніпуляції у мас-медіа з використанням штампів, стереотипів, міфів, спрощених образів та перекручування фактів.

Таким чином, в умовах четвертої промислової революції іміджеві технології змінюються під впливом двох протилежних тенденцій. З одного боку, це «...медіатизація політичної взаємодії, яка змінює механізми комунікації у трикутнику «лідер – еліта – суспільство», віддаючи пріоритет у формуванні громадської думки іміджевим технологіям у мас медіа» [233, с. 63]. Друга тенденція – це демократизація, яка відкриває можливості для залучення великих соціальних груп до прийняття політичних рішень.

На перетині цих двох тенденцій – медіатизації та демократизації – з'являється новий тип іміджевих технологій. Політичний діяч має можливість

звертатись напряму до усього суспільства, без посередництва еліти, політичного класу, оточення та презентувати власну позицію і власні наміри за допомогою іміджевих технологій, що транслюються у мас-медіа.

Висновки до четвертого розділу.

По-перше, у комунікативному вимірі технологія діяльності політичних акторів розуміється як активна творча взаємодія між політиком та соціальною групою (суспільством у цілому), що спрямована на досягнення раціональної мети публічного адміністрування. Комунікативні технології професійної політичної діяльності набувають особистісної орієнтації, враховують індивідуальні, політичні та соціальні потреби громадян.

Поява комунікативних технологій політичної діяльності посилює гуманітарну спрямованість політики, яка задовольняє не лише групові, але й індивідуальні потреби. В основі сучасних комунікативних технологій професійної політичної діяльності – не лише результативність та раціональність, а й рефлексивність та прагнення до діалогу у процесі структурування політичного простору.

По-друге, іміджеві технології напряму пов'язані з професійною політичною діяльністю, зміст якої складає конкурентна боротьба за владу, за ресурси і статуси у політичному просторі. Водночас, імідж перетворює політичного діяча на символічну фігуру, діяльність якого опосередковується мас-медіа. У сучасних умовах особливої ваги набуває урахування досить специфічної області взаємодії між політичними діячами, громадянами та мас-медіа у публічній сфері – процесу формування політичного іміджу. При цьому, мова йде не лише щодо іміджу окремого політика (політичного лідера), але також і щодо іміджу політичної сили (партії, групи, громадського об'єднання чи руху), державних інститутів та посадових осіб (парламенту, президента, уряду, прем'єр-міністра, спікера, ін.), іміджу країни у системі міжнародних

відносин в умовах глобального розвитку. Політичне лідерство, як особливий тип професійної політичної діяльності у процесі структурування пострадянського простору, перетворюється на феномен, великою мірою обумовлений впливом іміджевих технологій. Лідерство на пострадянському просторі набуває дистанційного характеру, а імідж лідера стає опосередкованим специфічною системою технологій, зокрема і маркетинговими технологіями організації політичної взаємодії (політичною рекламою та PR).

Основна функція іміджевих технологій у процесі професійної політичної діяльності у структурванні пострадянського простору – полегшити аудиторії сприйняття інформації про політичного діяча, проектуючи на нього такі характеристики, які підтримуються більшістю громадян.

ВИСНОВКИ

Узагальнення науково-методичних та практичних результатів дослідження професійної політичної діяльності як важливого чинника процесу структурування пострадянського простору дало змогу зробити наступні висновки.

Професійна політична діяльність виступає важливим чинником процесу структурування пострадянського простору. Це обумовлено виконанням політичними агентами таких функцій, як-от: формування, виявлення, агрегація та презентація інтересів соціальних груп у політичному просторі, їх подальшої інтерпретації у відповідності до власної позиції у політичному просторі та захисті політичними засобами в умовах демократичного політичного процесу. У пострадянському політичному просторі, який виступає даними наперед умовами політичних відносин щодо дій політичних агентів, виділено детермінанти структурування відносно професійної політичної діяльності: економічні детермінанти, географічне розташування, соціальна структура суспільства (основні групи, класи, етнонаціональні групи, ін.).

На різних історичних етапах процесу структурування політичного простору (від античності до епохи глобалізації) професійна політична діяльність інтерпретувалась як елітна справа, політична участь та політична активність громадян, як управління державою, складова партійної політики, як переважне використання політичних технологій. На сучасному етапі професійна політична діяльність постає як комплексний феномен, який розгортається у двох вимірах – вертикальному та горизонтальному, охоплює як політичну боротьбу за голоси виборців (електоральний процес та партійна політика), публічне адміністрування й урядування.

Визначено, що професійна політична діяльність виступає чинником структурування політичного простору, інструментом впливу, який вдосконалювався протягом усього історичного процесу задля виконання організаційної, інформаційної, управлінської, комунікативної та інших

функцій. На різних етапах процес професійної політичної діяльності пізнається крізь призму теологічних доктрин, політичних ідеологій, політологічних парадигм та обумовлюється ними.

У процесі становлення професійної політичної діяльності важливу роль відіграв перехід від імперської організації політичного простору (який переважав у Середньовіччі) до республіканської моделі (професійна політична діяльність на рівні національних держав). Для формування вітчизняної моделі професійної політичної діяльності особливого значення мав радянський політичний простір. Саме він визначив історичні джерела та політичні характеристики структурування пострадянського простору; іншим чинником стала глобалізація, як один із зовнішніх факторів впливу на структурування сучасного політичного простору.

Дослідження політичних характеристик та історичних особливостей формування пострадянського простору дозволило визначити основні джерела внутрішньополітичної дестабілізації та кризових явищ на пострадянському просторі. Серед них головними стали проблеми, які були закладено ще під час формування СРСР. Мова йде про тоталітарний політичний режим (який відтворюється у сучасному політичному просторі у вигляді пострадянського неототалітаризму), національне та культурне розмаїття різних регіонів країни, цензура у ЗМІ з боку держави, контроль над інформаційним простором з боку олігархічних груп, відсутність елементарних прав і свобод громадян, незважаючи на їх закріплення у Конституції та інших нормативно-правових актах.

До характеристик радянського простору, які також знайшли своє вираження у процесі структурування пострадянського простору слід віднести: монопартійну політичну систему (монополію комуністичної партії), орієнтовану, передусім, на гонитву озброєнь економіку, зростаючий розрив між номенклатурою та простими громадянами, закриті кордони країни («залізна завіса»), ін. Серед причин руйнації радянського простору та формування пострадянського політичного простору окрему увагу приділено зовнішнім

впливам, які зберігаються і сьогодні, зокрема – прагнення до геополітичного домінування, протистояння із США, падіння цін на нафту, ін.

Серед визначальних політичних характеристик радянського простору, які продовжують впливати на процес структурування пострадянського політичного простору слід відзначити: - формування та розвиток потужних націоналістичних рухів;- ідеологічне протистояння, яке особливо загострюється на тлі удаваної безпартійності представників пострадянської «партії влади»;- тоталітарний характер радянського режиму, що обумовлює інтенцію правлячого класу до неототалітарного панування; - економічні кризи радянських часів та нездатність пострадянських держав забезпечити економічне зростання та добробут громадян. Відзначено, що політичні тренди відтворення тоталітарного й авторитарного панування постійно актуалізуються на пострадянському просторі, так само як і їхні складові: волонтаризм еліт та патерналізм більшості населення.

Теоретико-методологічні основи дослідження професійної політичної діяльності формуються на взаємопов'язаних рівнях політологічного аналізу та синтезу. Серед них фундаментальний рівень політичної теорії, рівень макросоціологічної теорії, рівень історичних досліджень, рівень спеціальних політологічних теорій, рівень прикладних політичних досліджень. Теорія політичного простору («політична топологія») дозволяє подолати обмеження теорій середнього рівня, але водночас враховувати специфіку політичної діяльності у кожній окремій сфері – владних відносинах, партійній політиці, виборчих кампаніях, діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, ін.

Професійну політичну діяльність обґрунтовано на кожному з визначених рівнів, завдяки чому визначено її місце та роль у процесі структурування політичного простору.

У процесі побудови теорії структурування політичного простору наголос від самого початку робився на вирішенні практичних завдань щодо активного перетворення суспільства, впровадження соціальних та політичних змін із

урахуванням визначеної політичної топології. Структурування політичного простору інструментується як формування усталеного легітимного способу дій політичних агентів, у процесі якого через встановлення відносин, зв'язків між конкретним контекстом політичної ситуації і певним політичним простором створюються умови політичної діяльності агентів. Специфіка конкретної ситуації та особливості діяльності окремих політичних агентів дозволяє визначити характеристики «місця» («топосу») де відбуваються політичні події – політичного простору.

У процесі теоретичного обґрунтування структурування політичного простору відкриваються можливості для подолання дихотомії «структура – дія», яка була характерною для класичного політологічного дискурсу. Уявлення щодо сутності структури та дії змінювались у процесі переходу від класичних до некласичних інтерпретацій. І якщо інститути у традиції структурного функціоналізму та інституційної теорії відносяться до елементів структури, то вже відповідно до теорії символічного інтеракціонізму (Дж. Г. Мід) та драматургічної дії (І. Гофман) інституції представляють установчі правила прийнятної поведінки, які формуються у результаті діяльності політичних агентів.

Дихотомія означає розподіл явища або процесу на дві частини, у випадку процесу структурування політичного простору – структуру та дію, а її подолання створює необхідні умови для класифікації явищ політичного процесу або на рівні структури, або у вигляді політичної взаємодії.

Дослідження теорії структурації, структурного конструктивізму та комунікативної дії дозволило обґрунтувати відповідні напрямки подолання протиріччя між структурою та дією у процесі структурування пострадянського простору. У сучасних теоріях політичний процес хоча і поділяється на елементи структури та дії, але вони вже не протиставляються, а взаємно доповнюються у процесі структурування пострадянського простору. Теоретичне оформлення та вираження процесу структурування політичного простору знаходить у таких поняттях, як: «дуальність структури», «габітус», а також у поділі суспільства на

«систему» і «життєвий світ» у теорії Ю. Габермаса. Визначено, що теорія політичної топології дозволяє здійснити теоретичний та методологічний синтез політичної структури та політичної дії як двох основних, взаємодоповнюючих елементів процесу структурування політичного простору.

Процеси політичних змін, обумовлені демократизацією структурування політичного простору, спричинили появу нових політичних інститутів (інститут президентства, розвиток парламентаризму та місцевого самоврядування, вихід з-під партійного контролю судової гілки влади, ін.) та інституцій громадянського суспільства. Однією із визначальних складових інституціоналізації політичної діяльності виступає діяльність владних агентів, які безпосередньо впливають на прийняття рішень та визначають напрямок політики та результативність управління. Саме діяльність агентів політики визначає стратегію та тактику перетворень, їх темп та спрямованість у процесі структурування політичного простору. Водночас, інституціоналізація професійної політичної діяльності в Україні напряду пов'язується із становленням громадянського суспільства, громадянської участі та політичної активності.

Внаслідок авторитарного панування у пострадянських країнах гіпертрофовано розвинулась виконавча влада, яка уособлювалась партійним та / або державним лідером, що намагався приймати рішення одноосібно (зокрема, цю модель було закладено у Конституції України 1996 року (1996–2005 рр.) та відтворено за результатами «конституційного реверсу» 2010–2014 рр.). Інститут президентської влади домінує у процесі структурування пострадянського простору над законодавчою та виконавчою владою.

Досліджено електоральну та управлінську складові професійної політичної діяльності, як складові демократизації пострадянського простору. Перша передбачає обов'язкову для демократичного політичного процесу участь політичних агентів у електоральному процесі та проходження ними усіх етапів легалізації та легітимізації професійної політичної діяльності у виборчому процесі – набуття партійності, співпрацю з громадянським суспільством та мас-

медіа з метою забезпечення політичної підтримки, використання іміджевих технологій, безпосередня участь у електоральних кампаніях місцевого, регіонального та загальнонаціонального рівня, перемога у конкурентній боротьбі з іншими кандидатами.

Друга складова професійної політичної діяльності полягає в управлінні соціальними та політичними відносинами. Вона стає чинником структурування політичного простору коли за результатами виборчих змагань політичний агент отримує парламентський (або інший представницький) мандат, посаду у виконавчій владі. У межах даної складової професійної політичної діяльності від застосування технологій виборчих кампаній агент переходить до технологій управління. Вони включають як розробку нормативної бази так і управління різноманітними політичними інститутами.

Електоральна складова професійної політичної діяльності передбачає залучення до виборчого процесу більшості громадян, основних соціальних груп. Це означає необхідність забезпечення високого рівня політичної участі і політичної активності та обов'язково передбачає масові акції з метою формування певних позицій, вимог, настроїв, а також формування органів державної влади та місцевого самоврядування через участь у виборах та вплив на діяльність влади за допомогою референдумів, демонстрацій, маніфестацій, мітингів, зборів тощо.

Професійна політична діяльність в умовах представницької демократії забезпечує створення і вдосконалення політичних інститутів та регулювання соціальних та політичних відносин.

Процес структурування пострадянського простору пов'язується з символізацією політики, використанням її різних видів (міфологізація, ритуалізація, ідеологізація, політична рекламістика, іміджемейкерство) у політичній діяльності. У сучасних умовах символізація визначається домінуванням комунікативних технологій (рекламістика та іміджемейкерство), роль яких полягає у раціоналізації політичної діяльності, включенні до неї лише тих дій, які необхідні для досягнення поставленої мети. Технологізація у

процесі структурування політичного простору дозволяє підвищити ефективність політичної діяльності.

Сучасні іміджеві технології, які знаходяться в основі структурування політичного простору, набувають символічного характеру та активно поширюються мас-медіа. Це призводить до відмови від принципу економічного та ідеологічного детермінізму у процесі структурування політичного простору та необхідності посилення уваги до його символічного виміру. У процесі практичного структурування політичного простору як нестійкої, відкритої системи, якій притаманні нелінійний характер розвитку і самоорганізація, необхідно враховувати, що взаємодія між політичними діячами носить символічний характер. Найбільш впливовими (тобто, такими, що мають ідеї та можливості інформаційного впливу на суспільство) агентами структурування політичного простору у його символічному вимірі виступають голова держави, політичні лідери, політичні партії, політична еліта та політичний клас. Фактично, це правлячий клас, функція якого полягає у продукуванні та нав'язуванні суспільству пануючої (легітимної) символічної картини світу. Відзначено небезпеку нової загрози у процесі структурування політичного простору, а саме – посилення впливу несистемних агентів з метою руйнування інформаційних мереж та здійснення кібератак. Мова йде про терористичні та інші організації, які посідають у політичному просторі нелегальні позиції.

Технологізація професійної політичної діяльності передбачає виокремлення певних етапів: розмежування і розчленування будь-якого процесу на ряд послідовних операцій; визначення послідовності та порядку виконання завдань, їх темп; необхідність чіткого та повного виконання даних процедур. Зростає вага іміджевих технологій, які не лише здатні вирішити егоїстичні короткотермінові завдання окремих політичних діячів, але, водночас, і сприяти демократизації політичного просторучерез застосування комунікативних інструментів у відносинах влади та громадянського суспільства.

У процесі професійної політичної діяльності, як чинника структурування пострадянського простору роль технологій характеризується суперечливістю. З одного боку, технології здатні забезпечити ефективну діяльність політика або політичної сили щодо досягнення певної визначеної мети. З іншого боку, вони сприяють маніпуляціям громадською думкою, особливо під час виборчих кампаній. Конструктивістський підхід до дослідження ролі іміджевих технологій у процесі структурування пострадянського простору дозволяє визначити технологію як процес здійснення політичними агентами послідовності раціональних обґрунтованих кроків щодо досягнення визначеної мети. Технологізація професійної політичної діяльності передбачає чітке визначення мети (насамперед, це здобуття влади), визначення альтернативних засобів, прийомів та процедур щодо її досягнення, вибір з-поміж них оптимального шляху та його впровадження.

Імідж політичного агента, який формується у процесі застосування комунікативних технологій характеризується цілеспрямованістю та впливом лише на окремий сегмент аудиторії (обрану цільову групу). Імідж поєднує штучні (сконструйовані) та наявні елементи в образі політичного агента. У процесі структурування політичного простору імідж політика розповсюджується за допомогою мас-медіа, що передбачає просторову віддаленість політичного діяча від аудиторії. За допомогою мас-медіа досягається реалістичність іміджу.

Досліджено феномен інертності іміджу. Відзначено неможливість подолання вже наявних у громадській думці стереотипів та упереджень щодо певних політичних діячів. Імідж має бути простим та доступним для сприйняття, що не виключає його суперечливості. Мова йде про те, що громадська думка має сприймати політика як «одного з нас», тобто політичний діяч має відповідати характеристикам власної цільової групи, а з іншого боку, громадяни голосують за лідера, який здатний вести за собою, а отже – відрізнятись від загалу.

Професійна політична діяльність у процесі структурування пострадянського простору опосередкована мас-медіа та комунікативними технологіями, які дозволяють політичному агенту звертатись напряду до усього суспільства, без посередництва еліти, політичного класу, оточення, і презентувати власну позицію та наміри за допомогою іміджевих технологій.

Таким чином, дослідження політичної діяльності у процесі структурування пострадянського простору враховує динаміку, рух, розвиток та зміни, коли політичні традиції (рутина, повторюваність) протиставляються політичним новаціям (модернізація, реформування, зміни). Пострадянський політичний простір твориться та відтворюється у процесі діяльності політичних агентів. У процесі структуруванні відбувається поєднання свідомого (раціонального) моделювання поля політики і політичних відносин та стихійного конструювання поля політики у ході політичних інтеракцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко М. Аналіз концептуальних положень міжурядового підходу до європейської інтеграції / М. Авраменко // Віче. – 2010. – № 12. – С. 2–4.
2. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс; пер. с нем. яз. под общей редакцией Н. А. Головина и В. В. Козловского. – СПб. : Алетейя, 1999. – 272 с.
3. Абельс Х. Романтика, феноменологическая социология и качественное социологическое исследование / Х. Абельс // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, № 1. – С. 98–124.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. В. Морозова. – [1-ше видання Verso 1983]. – К. : Критика, 2001. – 271 с.
5. Андреев С. С. Политический авторитет и политическое лидерство / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1993. – № 1. – С. 24-37.
6. Апель К.-О. Дискурс і відповідальність: проблеми переходу до постконвенціональної моралі / К.-О. Апель. – К.: : Дух і Літера, 2009. – 430 с.
7. Арентт Г. Становище людини / Г. Арентт; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Центр гуманітарних досліджень ЛДУ імені Івана Франка, 1999. – 254 с.
8. Арентт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арентт; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
9. Арентт Х. Ідеологія і терор / Ханна Арентт // Дух і літера. – К., 2001. – № 7–8. – С. 122–145.
10. Арентт Х. Между прошлым и будущим. Восемь упражнений в политической мысли [Текст] / пер. с англ. и нем. Д. Аронсона / Х. Арентт. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2014. – 416 с.

- 11.Арендт Х. Ответственность и суждение [Текст] / пер. с англ. Д. Аронсона, С. Бардиной, Р. Гуляева / Х. Арендт. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 352 с.
- 12.Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель. – М., 1997. – 458 с.
- 13.Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.
- 14.Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 69-80.
- 15.Бауман З. У пошуках центру, що тримає / З. Бауман // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер з англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 201–220.
- 16.Бибик В. Політологія для політика і громадянина: [монографія] / В. Бибик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
- 17.Бек У. Общество риска: на пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
- 18.Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
- 19.Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустріальну добу / Д. Белл // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – К. : Генеза, 1998. – № 1 (5). – С. 52–67.
- 20.Бендикс Р. Образ общества у Макса Вебера / Р. Бендикс // М. Вебер. Избранное. Образ общества. – М. : Юрист, 1994. – С. 567–588.
- 21.Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П. Бергер. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 325 с.
- 22.Бергер П. Религия и проблема убедительности [Электронный ресурс] / П. Бергер // Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2003. – № 6 (32). – Режим доступа до журналу: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html>
- 23.Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по

- социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Д. Руткевич. – М. : Academia-центр, Медиум, 1995. – 323 с.
24. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Є. Бистрицький // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42 (671) 11-18 листопада. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>
25. Бистрицький Є. Політична філософія посткомунізму: горизонти методології / Є. Бистрицький // Політична думка. – 1995. – № 1. – С. 3–12.
26. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж. Бодрийяр // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии. – М.; СПб., 1999. – С. 198–226.
27. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрийяр; пер. з фр. В. Шовкун. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.
28. Бурдьє П. За рационалистический историзм / П. Бурдьє // Социо-Логос постмодернизма. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии, 1996. – С. 9–29.
29. Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
30. Бурдьє П. Социальное пространство: поля и практики: Пер. с фр. / Сост. и общ. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб. : Алетейя; М. : Институт экспериментальной социологии, 2005. – 576 с. – («Gallicinium»).
31. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє П.; пер. с фр. Е. Д. Вознесенской; сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
32. Бурдьє П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдьє // Социо-Логос'96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М. : Socio-logos, 1996. – С. 8–31.

- 33.Бурдые П. Влада журналістики / П. Бурдые // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2004. – № 32. – С. 26–35.
- 34.Буртак С. Політична реклама як маніпулювання громадською думкою [Електронний ресурс] / С. Буртак // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2004. – № 30. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N30-1/burtak.htm>
- 35.Вайтхед Л. Драма демократизації / Л. Вайтхед // Демократія: Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 649–661.
- 36.Валерстайн І. Багатоликий євроцентризм. Суспільствознавчі дилеми / І. Валерстайн // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2005. – № 39. – С. 50–64.
- 37.Василевська Т. Е. Політична культура та етика влади / Т. Е. Василевська // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – 2011. – Вип. 3 (53). – С. 240-249.
- 38.Васильченко А. Проблема інтенціональності дії в сучасній аналітичній філософії / А. Васильченко // Дух і літера. – 2003. – № 11–12. – С. 138–151.
- 39.Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер; пер. с нем. М. И. Левиной // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 345–415.
- 40.Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер; пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
- 41.Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер; пер. с нем. А. Ф. Филиппова, П. П. Гайденок // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
- 42.Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер; пер. с нем. М. И. Левиной // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.
- 43.Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер; пер. с нем. А. Ф. Филиппова, П. П. Гайденок // Избранные произведения. – М. :

- Прогресс, 1990. – С. 644–706.
- 44.Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Ю. Габермас; пер. з нім А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. – Л. : Астролябія, 2006. – 416 с.
- 45.Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Ю. Габермас. – Л. : Літопис, 2000. – 320 с.
- 46.Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / Ю. Габермас // Демократія: Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 364–372.
- 47.Габермас Ю. Умови громадянства: Зб. ст. / Ю. Габермас; під редакцією Варта ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки О. О. Іваненко. – К. : Український Центр духовної культури, 2005. – 264 с.
- 48.Габермас Ю. Філософія як берегиня та тлумач / Ю. Габермас // Генеза: Філософія. – К. : Генеза, 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 64–74.
- 49.Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.
- 50.Гаек Ф. Цінність свободи / Ф. Гаек // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 491–530.
- 51.Гайденко П. П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов. – М. : Политиздат, 1991. – 367 с.
- 52.Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
- 53.Гергилов Р. Е. От механизации к рационализации: идейное влияние Ф. Тенниса на В. Зомбарта [Електронний ресурс] / Р. Е. Гергилов, Р. П. Шпакова // Социологический журнал. – 2007. – № 1. – Режим доступу до журналу: <http://sj.obliq.ru/article/678>
- 54.Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [Антологія] / под ред.

- В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 101–122.
- 55.Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
- 56.Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. Т. 2. – 138 с.
- 57.Голдстоун Дж. Революции. Очень краткое введение / Дж. Голдстоун. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 192 с.
- 58.Головатий М. Ф. Соціологія політики / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.
- 59.Гофман И. Анализ фреймов: Эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман; пер. с англ. Оберемко О. А. – М. : Ин-т социологии РАН; ФОМ, 2004. – 312 с.
- 60.Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман; пер. с англ А. Д. Ковалева. – М. : Канон-Пресс-Ц-Кучково Поле, 2000.
- 61.Давос: Четверта промислова революція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.euronews.com/2016/01/20/fourth-industrial-revolution-tsunami-warning-in-davos/>
- 62.Давыдов Ю. Н. М. Вебер и проблема интерпретации рациональности / Ю. Н. Давыдов // Вопросы социологии. – 1996. – Вып. 6. – С. 71–77.
- 63.Давыдов Ю. Н. О пользе чтения старых писем (эпистолярное наследие М. Вебера за 1906–1908 гг.) / Ю. Н. Давыдов // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 206–212.
- 64.Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения / Ю. Н. Давыдов. – М. : Мартис, 1998. – 510 с.
- 65.Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія: Антологія. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
- 66.Дегтярев А. А. Политика как сфера общественной жизни (концептуальные подходы) / А. А. Дегтярев // Социально-политический журнал. – 1997. – № 2.

67. Дегтярев А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / А. А. Дегтярев // Политические исследования. – 1996. – № 3.
68. Дейвис Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.
69. Делез Ж. Капитализм и шизофрения: Анти-Эдип / Ж. Делез, Ф. Гваттари. – М., 1990. – 107 с.
70. Денисенко І.Д. Сучасне суспільство & Соціологічна теорія: проблеми концептуального осмислення [Електронний ресурс] / І. Денисенко // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – с. 37 – 40. – Режим доступу до журналу: http://www.apfs.in.ua/index.php/arkhiv-nomerov_id=41.html
71. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир. наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2013. – 384 с.
72. Джеймисон Ф. Постмодернізм і суспільство споживання [Електронний ресурс] / Ф. Джеймисон // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2000. – № 19. – Режим доступу до журналу: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/jameson.htm>
73. Добренъков В. И. Система теоретической социологии Вильфредо Парето / В. И. Добренъков, А. Б. Рахманов // Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология. – 2002. – № 3. – С. 40–72.
74. Егорова-Гантман Е. В. Политическая реклама / Е. В. Егорова-Гантман, К. В. Плешаков, В. Б. Байбакова. – М. : Центр политического консультирования «Николо М», 1999. – 240 с.
75. Едер К. Публічність і демократія / К. Едер // Європейська інтеграція: уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева. – К., 2007. – С. 55–79.
76. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.

77. Есть ли будущее у капитализма? Сб. статей И. Валлерстайна, Р. Коллинза, М. Манна, Г. Дерлугьяна, К. Калхуна [Текст] / пер. с англ. под. ред. Г. Дерлугьяна. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 320 с.
78. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Т. 1. – Вид. друге, виправл. – К. : Дух і Літера, 2011. – 576 с.
79. Закон України «Про інформацію» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12>
80. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 1.
81. Закон України «Про рекламу» // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39, ст. 181. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nregEF0>
82. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – N 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3759-12>
83. Зеленюк Г. І. Проблема інституціоналізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах / Г. І. Зеленюк // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К., 2003. – С. 285–290.
84. Зернецька О. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів [Електронний ресурс] / О. Зернецька, П. Зернецький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 100–107. – Режим доступу до журн.: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=40&c=787>
85. Зернецька О. У дзеркалі комунікативних процесів / О. Зернецька // Політика і час. – 2004. – № 12. – С. 65–69.
86. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 102–113.
87. Зиммель Г. Человек как враг / Г. Зиммель // Социологический журнал. –

1994. – № 2. – С. 114–119.
88. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 255 с.
89. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М. : АCADEMIA, 1999. – С. 261–2.
90. Карпенко І. В. Концепція символічного поля, практики та габітусу П. Бурдьє: експлікація проблеми комплексності практики / І. В. Карпенко, П. О. Теслен // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 53. – С. 16–27.
91. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
92. Качанов Ю. Л. Как возможна социальная группа (к проблеме реальности в социологии) / Ю. Л. Качанов, Н. А. Шматко // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – с. 21–23.
93. Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности / Ю. Качанов. – М., 1995. – 223 с.
94. Керимова Л. М. Теория структуриации Э. Гидденса: методологические аспекты / Л. М. Керимова, Т. Х. Керимов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 37–47.
95. Кінг Е. Д. Часи й простори модерності (або кому потрібен постмодернізм?) / Е. Д. Кінг // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер з англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 158–178.
96. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. – К. : Тандем, 2002. – 584 с.
97. Климанська Л. Д. Соціально-комунікативні технології в політиці: Таємниці політичної «кухні»: [монографія] / Л. Климанська. – Л. : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 332 с.

98. Ковалевський В. О. Характер і особливості інформаційних інтеракцій інститутів влади, громадянського суспільства та громадянина у регіонах сучасної України / В. О. Ковалевський // Наукові записки/ Курасівські читання–2005. – К. : ІПіЕНД, 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 132-144.
99. Козьма В. Трансформація політичних інститутів в умовах демократизації [Електронний ресурс] / В. Козьма // Віче. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/810/>
100. Колбеч Г. К. Політика: основні концепції в суспільних науках / Г. К. Колбеч; пер. з англ. О. Дем'янчука. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.
101. Колодій А. Ф. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику / А. Ф. Колодій // Доповідь на заключній регіональній конференції проекту «Чемпіони громадянського суспільства». – Львів, 8 лютого 2003.
102. Коментар до Конституції України. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України. – 1998. – 412 с.
103. Конецкая В. П. Социология коммуникации: [Учебник] / В. П. Конецкая. – М. : Международный университет бизнеса и управления, 1997. – 304 с.
104. Консерватизм : Антологія / Упорядник О. Проценко, В. Лісовий. – «Смолоскип», 1998. – 598 с.
105. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики // За ред. В. Ф. Погорілко. – НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 354 с.
106. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Із змінами, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року N 2222-IV, від 1 лютого 2011 року N 2952-VI, від 19 вересня 2013 року N 586-VII, від 21 лютого 2014 року N 742-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/constitution.html>

107. Короткий оксфордський політичний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана; пер. з англ. – К. : Вид.-во Соломії павличко «Основи», 2005. – 789 с.
108. Кравченко Е. И. Теория социального действия: от М. Вебера к феноменологам [Электронный ресурс] / Е. И. Кравченко // Наука. Интернет. Россия: каталог ресурсов. – Режим доступа до сайту: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/sj3-01krav.html>
109. Крос К. Політичні комунікації та новинні мас-медіа у демократичних країнах: конкуруючі підходи [Електронний ресурс]/ К. Крос, Р. А. Гакет. – Режим доступу: http://soc-gw.univ.kiev.ua/DEM_EDU/LIBRARY
110. Кузьмин П. В. Политическая деятельность: теория и практика в современной Украине: [монография] / П. В. Кузьмин. – Симферополь : «Оригинал – М», 2007. – 456 с.
111. Курочкин А. Политика в условиях сетевого общества: новая структура и содержание [Электронный ресурс] / А. Курочкин // Режим доступа: www.gramota.net/materials/3/2011/3-2/27.html
112. Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки / Б. Кухта. – Львів, 2008. – 558 с.
113. Кухта Б. Політична влада та її рішення / Б. Кухта. – Л. : ЦПД, 2006. – 240 с.
114. Кухта Б. Політична наука. Словник: Категорії, поняття та терміни / Б. Кухта. – Л. : Кальварія, 2003.
115. Кучеренко І. М. Політична етика у сучасних соціотрансформаційних процесах: український контекст: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 211 с.
116. Лассуэлл Г. Принципы тройного воздействия: ключ к анализу социальных процессов / Г. Лассуэлл; пер О. А. Оберемко // Социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 135–143.

117. Лахман Р. Капиталисты поневоле : Конфликт элит и экономические преобразования в Европе раннего Нового времени / Р. Лахман. – М., 2010. – 456 с.
118. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт; пер. с англ. под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
119. Липман У. Общественное мнение / У. Липман; пер с англ. Т. В. Барчуновой. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
120. Липсет С. Политическая социология / С. Липсет // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. Ред. и вступ. статья Г.В. Осипова. – М. : Прогресс, 1972.
121. Лібералізм: [Антологія] Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – Політичні ідеології. – Вип. 3. – 1126 с.
122. Лінц Х. Державність, націоналізм і демократизація / Х. Лінц, А. Штепан // Демократія: [Антологія]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 662-686.
123. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія: [Антологія]; упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 802–827.
124. Лукман Т. О социологическом видении нравственности и нравственной коммуникации / Т. Лукман // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследования. – М. : Интеллект, 1998. –256 с.
125. Луман Н. Власть / Н. Луман. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
126. Луман Н. Реальность масс-медиа / пер. с нем. А. Ю. Антоновского / Н. Луман. – М. : Праксис, 2005. – 182 с.
127. Луман Н. Что такое коммуникация? / Н. Луман // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114–125.
128. Лютко Н. Політична реклама у виборчих технологіях: аксіологічно-нормативні виміри та принципи: автореф. дис. ... кандидата політичних

- наук / Н. Лютко. – Л. : ЛНУ, 2008. – 19 с.
129. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
130. Мак-Грат А. Інтелектуальні витoki європейської Реформації / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 344 с. – (Серія «Ідеї та історії»; Вип. 1)
131. Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Русская панорама, 2002. – С. 125–128.
132. Мартинюк Р. С. Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Р. С. Мартинюк; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. –Л., 2005. – 20 с.
133. Международные отношения: социологические подходы /рук. авт. коллектива проф. П. А. Цыганков. – М. : Гардарика, 1998. – 352 с.
134. Митчелл Т. Углеродная демократия: Политическая власть в эпоху нефти / Т. Митчелл. – М.: Издательский дом «Дело», 2014. – 408 с.
135. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1973. – 406 с.
136. Мотиль О. Підсумки імперії: занепад, розпад і відродження / О. Мотиль. – К. : Критика, 2005. – 192 с.
137. Наріжний Д. Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец: 23.00.02 / Д. Ю. Наріжний; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2004. – 19 с.
138. Наумкіна С. М. Політичний механізм формування соціального капіталу / С. Наумкіна, В. Варинський // Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада: колективна монографія / За заг. ред. О. А. Івакіна. – Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2015. – С. 227–253.

139. Наумкіна С. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу / С. Наумкіна, Ю. Ткачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6 (15). – С. 121–128.
140. Негел Т. Моральний конфлікт і політична законність / Т. Негел // Сучасна політична філософія: Антологія. – К. : Основи, 1998. – 575 с.
141. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания / Э. Ноэль-Нойман; пер. с нем. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с.
142. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Ослон; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.
143. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / М. Олсон; пер. с англ. – М. : Фонд экономической инициативы, 1995. – 165 с.
144. Осипчук А. Д. Синтез рівнів «структура» – «агент» у рефлексивній соціології П'єра Бурдьє / А. Д. Осипчук // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2004. – Т. 32. – С. 48–55
145. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр. – канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К. : вид-во «Ай Бі», 2002. – 668 с.
146. Пантин В. И. Волны политической модернизации в истории России / В. И. Пантин, В. В. Лапкин // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 39–52.
147. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето, пер. с итал. М. Юсима. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2011. – 208 с.
148. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

149. Пищулин Н. П. Политическое лидерство и электоральный процесс / Н. П. Пищулин // Политические исследования. – 1998. – № 5. – С. 145–152.
150. План модернізації державного управління: пропозиції щодо приведення державного управління та державної служби України у відповідність із принципами і практиками демократичного урядування / А. Вишневський (кер. авт. колективу), В. Афанасьєва, Р. Гекалюк та ін.; за заг. ред. Т. Мотренка. – К. : Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2010. – 396 с.
151. Платон. Диалоги (пер. с древнегреч.) / Платон. – М. : АСТ; Харьков : Фолио, 2005. – 381 с.
152. Політичні підсумки і прогнози 2013-го: (загальнонаціональне й експертне опитування) [Електронний ресурс] // Дослідження проведені Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 року. – Режим доступу:<http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/2013-i--politichni-pidsumki-i-prognozi-zagalnonacionalne-i-ekspertne-opituvannja.htm>
153. Політологія. Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. – 2-е вид., перероб. та допов. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 169 с.
154. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемчушенка. – К. : Генеза, 2001. – 723 с.
155. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемчушенка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-ге вид. доп. і перероб.] – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
156. Политическая теория в XX веке: Сборник статей / Под ред. А. Павлова. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2008. – 416 с.
157. Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

158. ПолішкарOVA О. О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис. ...канд. політ. наук: 23.00.02 / О. О. ПолішкарOVA; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 18 с.
159. Полянська В. Символічна влада та проблема співвідношення символічного і політичного просторів / В. Полянська // Людина і політика. – 2003. – № 6. – С. 51–60.
160. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації / В. Полянська // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 87–97.
161. Попович М. Українська модель суспільного розвитку: бажання і реальність / М. Попович // Філософська думка. – 2010. – № 2. – С. 5 – 11.
162. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер; пер. з англ. – К. : АБРИС, 1994. – 192 с.
163. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х т. – Т. 2. / К. Поппер. – К. : Основи, 1994. – 444 с.
164. Почепцов Г. Г. Имиджология / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2000. – 768 с.
165. Прес-реліз загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України було проведене Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із Центром ім. О. Разумкова з 14 по 18 травня 2014 р. [Електронний ресурс] // Сайт Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/stavlennja-gromadjan-dozovnishnopolitichnogo-vektoru-ukraini-regionalnii-rozriz_1412015523.htm
166. Прес-реліз із результатами прес-конференції «До Дня Незалежності: що українці думають про Україну?» 21 серпня 2015 року Інституту соціології Національної академії наук України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/news.php>

167. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF>
168. Пэнсон М. Отношение к объекту исследования и условия его принятия научным сообществом / М. Пэнсон, М. Пэнсон-Шарло // Социологос'96: Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М. : Socio-logos, 1996. – С. 39–48.
169. Растоу Д. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / Д. Растоу // Демократія: Антологія / упорядник О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–605.
170. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон. – Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 287 с.
171. Рубан А. Основні підгрунття дослідження сучасних концепцій політичної етики / А. Рубан // Сучасна українська політика. Політики і політологі про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010.– С. 57–64.
172. Рудич Ф. М. Політологія. – 3-тє вид., перероб., доп. / Ф. Рудич. – К. : Либідь, 2009. – 480 с.
173. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції [Електронний ресурс] / О. Сас // Віче. – 2011. – № 18. – С. 23-35. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2711/>
174. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К. : Український Центр духовної культури, 2001. – 296 с.
175. Себайн Дж. Г. Історія політичної думки / Дж. Г. Себайн, Т. Л. Торсон, пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 838 с.
176. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 559 с.

177. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5–19.
178. Соціологічне опитування Центру Разумкова[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>
179. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин / И. Е. Суриков. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 256 с.
180. Ставлення громадян України до державної незалежності [Електронний ресурс] // Результати соціологічного дослідження. –К., 2015. –Режим доступу: http://www.ucerps.org/upload/1441003623_file.pdf
181. Ставлення до унітарної держави та сепаратизму в Україні: всеукраїнське опитування громадської думки Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) з 29 квітня по 11 травня 2014 року[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=319&page=2>
182. Ставнійчук М. Дефіцит легітимності влади як загроза державності України [Електронний ресурс] / М. Ставнійчук // Дзеркало тижня. – 2014. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/LAW/deficit-legitimnosti-vladi-yak-zagroza-derzhavnosti-ukrayini-_.html
183. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2000. – 304 с.
184. Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 [Електронний ресурс]// Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
185. Суини М. Лекции по средневековой философии / М. Суини // Средневековая политическая философия Запада. — Вып. 2. — М., 2006. — 320 с.

186. Сурмін Ю. Можливості постмодернізму як методології в сучасному державному управлінні / Ю. Сурмін // Освіта регіону. – 2009. – № 3. – С. 6–12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua/>.
187. Сучасна політична філософія: антологія. – К.: Основи, 1998. – 575 с.
188. Тейлор Ч. Політика визнання / Ч. Тейлор // Дух і літера. – 2004. – № 3–14. – С. 276–314.
189. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики [Текст]: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / С. О. Телешун; НАН України. – К., 2000. – 34 с.
190. Токовенко В. Політичне лідерство, політична конкуренція і державне управління в Україні / В. Токовенко // Вісник УАДУ. – 2000. – № 3. – С. 280–285.
191. Тофлер Е. Іміджмейкери / Е. Тофлер // Часопис «І». – 2004. – № 32. – С. 64–73.
192. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер; пер. с англ. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 781 с.
193. Третяк О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / О. А. Третяк. – Дніпро, 2004. – 16 с.
194. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен; пер. с франц. Е. А. Самарской, ред. М. Н. Грецкий. – М.: Научный мир, 1998. – 205 с.
195. Тьоніс Ф. Теорія спільноти / Ф. Тьоніс // Дух і літера. – 2003. – № 11–12. – С. 434–448.
196. Уинч П. Идея социальной науки и ее отношение к философии / Уинч П.; пер. с англ. М. Горбачева, Т. Дмитриева. – М.: Русское феноменологическое общество, XXI. – 107 с.

197. Україна 2014-2015: долаючи виклики (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс]. – К., 2014. – Режим доступу:http://www.razumkov.org.ua/upload/1424704722_file.pdf
198. Україна: політичні стратегії модернізації: Збірник науково-аналітичних доповідей / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
199. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.
200. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка зміни. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
201. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
202. Фарман И. П. Социально-культурные проекты Юргена Хабермаса / Фарман И. П. – М. : Ин-т философии РАН, 1999. – 244 с.
203. Федотова В. Г. Факторы ценностных изменений на Западе и в России / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2005. – № 11. – С. 3–32.
204. Феофанов К. А. Никлас Луман и функционалистская идея ценностно-нормативной интеграции: конец вековой дискуссии / К. А. Феофанов // Социологические исследования. – 1997. – № 3. – С. 48–59.
205. Филиппов А. Ф. Обоснование теоретической социологии: введение в концепцию Георга Зимеля / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 65–81.
206. Филиппов А. Ф. Современность и повседневная рациональность / А. Ф. Филиппов // Стратегия. – 1998. – № 1. – С. 2–36.
207. Филиппов А. Ф. Элементарная социология пространства

- / А. Ф. Филиппов // Социологический журнал. – 1995. – № 1. – С. 45–69.
208. Філософська антропологія та реалії постмодерну: [діалоги] / І. Бичко, С. Грабовський, Ю. Іщенко, В. Табачковський [та ін.] // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – К. : Генеза, 1998. – № 1–2 (6–7). – С. 8–26.
209. Флиhbьберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества / Б. Флиhbьберг // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 146–158.
210. Франкел Б. Постіндустріальні утопісти / Б. Франкел; пер. з англ. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2005. – 304 с.
211. Фрідман Й. Глобальна система, глобалізація та параметри модерності / Й. Фрідман // Глобальні модерності; за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 106–134.
212. Фукуяма Ф. Чи почалася історія знову? / Ф. Фукуяма // Дух і літера. – 2004. – № 13–14. – С. 478–489.
213. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – Санкт-Петербург : Наука, 2000. – 379 с.
214. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : ООО «Издатель-ство АСТ», 2003. – 603 с.
215. Худенко А. В. Повседневность в лабиринте рациональности / А. В. Худенко // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 67–74.
216. Центральні інститути влади України крізь призму масових настроїв населення // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг. – С. 40–47.
217. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. П. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.
218. Шарков Ф. И. Истоки и парадигмы исследований социальной

- коммуникации / Ф. И. Шарков // Социологические исследования. – 2001. – № 8. – С. 52–61.
219. Шматко Н. А. Феномен публичной политики / Н. А. Шматко // Социологические исследования. – 2001. – № 7. – С. 106–112.
220. Шмачкова Т. В. Мир политических партий / Т. В. Шмачкова // Политические исследования. – 1992. – № 2. – С. 226–234.
221. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Политические исследования. – 1996.ю – № 5. – С. 16–27.
222. Штомка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомка // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С.3–13.
223. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; пер з англ. – К. : Основи, 1995. – 334 с.
224. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії / Г. Щедрова // Наукові записки. Серія: Політологія і етнологія. – К. : ІПіЕНД, 2004. – С. 237-247
225. Щетініна І. М. Концепт деліберативної політики Юргена Габермаса [Електронний ресурс] / І. М. Щетініна // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2004. – № 40. – Режим доступу: [http://www. filosof. com. ua/Jornel/M_40/Shtchetin. htm](http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Shtchetin.htm)
226. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Електронний ресурс] / А. Шюц // Американская социологическая мысль: [тексты]; под. ред. В. И. Добренькова. – М. : Изд-во Московского университета, 1994. – С. 481–496. – Режим доступу: <http://www. nsu. ru/psych/internet>
227. Щюц А. Структури життєсвіту / А. Щюц. – К. : Український центр духовної культури, 2004. – 560 с.
228. Эрроу К. Информация и экономическое поведение / К. Эрроу // Вопросы экономики. – 1995. – № 5. – С. 98–107.
229. Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения, 1991 / Общ. ред.

- А. А. Гусейнова. – М. : Республика, 1992. – 446 с.
230. Юдин Б. Г. Методологический анализ как направление изучения науки / Б. Г. Юдин. – М. : Наука, 1986. – 261 с.
231. Яковлев А. Завещание Джона Локка, приверженца мира, філософа и англичанина / А. Яковлев. – М. : Изд. Института Гайдара, 2013. – 432 с.
232. Яковлев Д. В. Вибір київського князя: спадок, випадок, доля? [Електронний ресурс] / Д. В. Яковлев // Молодий вчений. – 2015. – № 5. – Режим доступу:<http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/5/154.pdf>
233. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: мідіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев. – Одеса : Астропринт, 2009. – 288 с.
234. Яковлев Д. В. Світанок Демократії: Два Вибори і Три Конверти Останнього Генсека / Д. В. Яковлев // Молодий вчений: Науковий журнал. – 2015. – № 8 (23), Ч. 2. – С. 157–163
235. Amenta E., Caren N., Chiarello E. & Su Y. The political consequences of social movements // *Annual Review of Sociology*. – 2012. – P. 287–307.
236. Anduiza E., Cristancho C. & Sabucedo J. Mobilization through online social networks: The political protest of the indignados in Spain. *Information, Communication & Society*. – 2014. – № 17. – P. 750–764. – Retrieved from <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369118X.2013.808360#.UcMjDuenpEQ> Anduiza, E., Jensen, M. J., & Jorba, L. (2012).
237. Bartolini S. Policy Competition, Spatial Distance and Electoral Instability / S. Bartolini, P. Mair // *West Europe Politics*. – 1990. – Vol. 13 (4). – P. 1–16.
238. Becker T. The Future of Teledemocracy [Електронний документ] / T. Becker, C. Slaton. – Westport, CT, 2000. – 231 p. – Режим доступу: <http://www.questia.com/read/24427427>
239. Brzezinski Z. The Choice: Global Domination or Global Leadership / Z. Brzezinski. – New York: Basic Books, 2004. – 256 p.

240. Caddy J. Focusing on citizens [Электронный ресурс] / Joane Caddy // State of the E-Union: Government 2.0 and Onwards. – 2009. – P. 207–216. – Режим доступа: <http://21gov.net/wp-content/uploads/e-book.pdf>
241. Can democracy be saved? Participation, deliberation and social movements. London, England: Polity Press. De Moor J., 2014, September 25–26.
242. Conceptualizing and measuring participation in the age of the Internet: Is online political engagement really different to offline? // The Journal of Politics, 75, 701–716. Gladwell M. (2010).
243. Dalton R. Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies*, 56, 76–98. doi:10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x Della Porta, D. (2013).
244. Democracy at risk: How political choices undermine citizen participation and what we can do about it. Washington, DC: Brookings Institution. Mercea D., Nixon P. G., & Funk A. (2013).
245. Democracy transformed? Expanding political opportunities in advanced industrial democracies. – Oxford, UK: Oxford University Press. Cammaerts, B., Bruter, M., Shakuntala, B., Harisson, S., & Anstead, N. (2014).
246. Digitally enabled social change: Activism in the Internet age. Cambridge, MA: MIT Press. Endersby, J. W., & Towle, M. J. (1996).
247. Earl, J. (2014). Something old and something new: A comment on New Media, New Civics. *Policy & Internet*, 6, 169–175. doi:10.1002/1944-2866.POI357 Earl, J., & Kimport, K. (2011).
248. Leveraging E-government at a Time of Financial and Economic Crisis [Электронный ресурс] / United Nations E-Government Survey 2010. – New York: United Nations, 2010. – Режим доступа: http://www2.unpan.org/egovkb/global_reports/10report.htm
249. Lindblom C., Woodhouse E. The Policy-Making Process / C. Lindblom, E. Woodhouse. – New Jersey: Prentice Hall, 1993. – 164 p.
250. Masuda Y. The Information Society: as Post-Industrial Society [Электронный ресурс] / Yoneji Masuda. – Washington, D. C., U.S.A: World Future

Society, 1981. – P. 101–108. – Режим доступу: http://www.friends-partners.org/GLOSAS/GPA-Taipei_8-15-01/References/Masuda/Masuda_1981.html

251. McKelvey R. D., Ordeshook P. C. Elections with Limited Information: A Multidimensional Model / R. D. McKelvey, P. C. Ordeshook // *Mathematical Social Sciences*. – 1987. – № 14. – P. 71–99.

252. Methods, movements, and outcomes: Methodological difficulties in the study of extra-movement outcomes. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, 22, 3–25.

253. Milbrath Lester W. Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics? [Електронний ресурс] / MilbrathLesterW. – Chicago. – 1965. – Режим доступу до наукової праці: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/016224399001500204>

254. Online civic activism: Where does it fit? *Policy & Internet*, 6, 192–198. doi:10.1002/1944-2866.POI358 Gibson, R., & Cantijoch, M. (2013).

255. Oxford handbook of political behavior (pp.223–239). New York, NY: Oxford University Press. Juris, J. S. (2005).

256. Political action repertory: Changes over time and a new typology. In S. H. Barnes & M. Kaase (Eds.), *Political action: Mass participation in five western democracies* (pp. 137–166). Beverly Hills, CA: SAGE. Karp, J. A., & Banducci, S. A. (2007).

257. *Political action: Mass participation in five western democracies*. Beverly Hills, CA: SAGE. Bennett, L. W. (2012).

258. Rheingold H. The Virtual Community [Електронний ресурс] / Howard Rheingold. – Cambridge, Mass.: MIT University Press, 2000. – Режим доступу: <http://www.rheingold.com/vc/book/>

259. Social media and mobilization to offline demonstrations: Transcending participatory divides? *New Media & Society*, 15, 890–908. doi:10.1177/1461444812462844 Fieldhouse, E., Tranmer, M., & Russell, A. (2007).

260. Social movements and networks: Relational approaches to collective action (pp. 299–319). Oxford, UK: Oxford University Press. Earl, J. (2000).

261. The International world of electronic media / Ed. by Lynne S. Gross. – New York: McGraw-Hill Inc., 1995. – 368 p.
262. The logic of connective action: Digital media and the personalization of contentious politics. Cambridge, UK: Cambridge University Press. Boulianne, S. (2009).
263. The myth of youth apathy: Young Europeans' critical attitudes toward democratic life. *American Behavioral Scientist*, 58, 645–644. CBS News. (2014).
264. The personalization of politics: Political identity, social media, and changing patterns of participation. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 644, 20–39. doi:10.1177/0002716212451428
265. Young I. *Inclusion and Democracy* / I. Young. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 320 p.